

С (Тув)
У - 49

ISSN 0235.0688.

УЛУТ ХЕМ

2

Тыва
чогаалчыларның
сеткүүлү

1994

УЛУТ ХЕМ

*Чечен
чогаал
болгаш
ниитилел-
политиктиг
сеткүүл*

ИИН АЙДА
БИР УДАА
ҮНЕР

2 (10/88)
1994
Март—
апрель

ТЫВАНЫҢ
НОМ
ҮНДҮРЕР
ЧЕРИ

■
КЫЗЫЛ

СЕТКҮҮЛДҮҢ БО ДУГААРЫНДА

Тоожулар, чечен чугаалар

Ч. Чочагар Чеди хонук, Тоожу
С. Куулар. Оваа.
М. Кенин-Лопсан. Дайзын уруу. Романдан
эгелер.

Шүлүглелдер, шүлүктөр

К. Кудажы, *М. Өлчей-оол*, *С. Молдурга*,
К. Черлиг-оол, *Н. Куулар*, *К. Экер-оол*,
Ю. Кюнзегеш, *Н. Ооржак*, *В. Чюдюк*,
Т. Карыма, *С. Комбу*, *В. Куулар*, *Ш. Даржай*.

Сайзанак

М. Эргеп, *Б. Дождуп*, *А. Кыр*,
С. Хертек, *Э. Монгуш*

Дамырак

А. Тере, *М. Ооржак*, *С. Донгак*

Чогаал сайгарылгазы болгаш ном саңы

У. Донгак. Енисей бижиктеринде болгаш тыва
шүлүк чогаалында Ай биле Хүннүң поэтик-
тиг омур-хевир

Г. Золбаяр. «Нөхөр, шаролха» деп төстү
дагы тайылбырлаарының шемелдези

Ажыктыг сүмөдөр

Ч. Ч. Куулар,
Кол редактор.

К. К. Кудажы,
тоожулал болгаш
публицистика килдизиниң
редактору.

Ю. Ш. Кюнзегеш,
шүлүк болгаш
литература критиказынын
редактору.

М. Ч. Чооду,
чурук каасталга
редактору.

Редакция
чөвүлели:

Е. В. Антуфьев
А. А. Даржай
М. М. Дуюнгар
Ч. Ч. Куулар
А. У. Кужугет
З. Б. Самдан
А. Х.-О. Ховалыг

Чогаалдарның
машинага
ийи
интервал
парлаан
бирги хоолгазын
хүлээп алыр

Сеткүүлге
келген чогаалдарны
рецензиялаvas,
дедир эгитпес.
Авторларның бодалы
редакцияның туружу-биле
дүгжүрү албан эвес

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүгжүрүп парлаарда «Улуг-Хем» сеткүүлгө
парлаттынганын айтыры албан

Сеткүүлдүң үндезилекчилери: Тыва Республиканың Са-
йыттар Чөвүлели. Парлалга болгаш информация яамызы, Тываның Чо-
гаалчылар эвилели

Үндүрүкчүзү: Тываның Чогаалчылар эвилели. Тыва Республиканын
Парлалга болгаш информация яамызы бүрүткээн.

У 4702580600—10
133(01)—94 без обьяв.

47.2.58.6
ББК 84-4-5Тув

Тоожулар, чечен чугаалар

Чотпуң-оол оглу ЧОЧАГАР

ЧЕДИ-ХОНУК

Тоожу

САГЫНДЫРЫГ

Күдер оттуп келгеш, дораан-на ханада шакче көргөн: ол-дур, он шак ажа берген. Дүвү далаш тура халааш, чунуп, шал-бул чемненипкеш, хөвөңниг чүвүр, кидис идик, алгы тон хөрөктээжин кедө каапкан. Он бир шак безин четпээнде авто-бустан АТП чанынга дүжүп калган. Гаражче кирип кээрге, чүвк машиназы ол-ла хевээр азыгда чааскаанзырай берген тубушаан, чанында кижидеа чок. Дүүн орай дүне тарап тура, бөгүн эртелеп кээр деп дугурушканнар-ла болгай, азы эштери база эрттир удаан бе?

Чүвк машиназы Күдерниң честези Мыкылайның эжи Дегежиктиң чүве-дир. Бо кончуг халалыг кара демир чанынга Күдер ам үш хүн чидирип турары бо. Харын, каты сугдан кыштап чиир эът эккеп аар дээн кижиде бодунуң чоруун чогу-дуп аар дээш хилинчектенмейн канчаар. Ынчалза-даа үүлө бүтпестээн: ийи хондур коробказын та каш катап уштуп, дедир салган чүве, сеплениени та чеже септээн чүве, дөмей-ле, иштиң чарыл, кара шору — скорость кирбес. Мооң мур-нунда Дегежик биле Мыкылай дүне Шоол ховузунуң харлыг дөңнеринге сеплениени сөгүлдүр Чула тепкилендирип каап-каш, харын-даа арай деп дедир эеп келген улус-тур.

Эжик дагжаан. Соок ак чывар-биле кады демгилери бо кирип органнар:

— А, Күдер, сени бис келбес деп бодадывыс.

— Чок, мен эрттир удуп каап-тыр мен. А силер чаа диска тып алдыңар бе?

— Ийе, бо,— дээш, Мыкылай холунда арыг дээрбекти көргүскен,— бөгүн ылап-ла чоруур бис, чуржу.

Үш кончуг эрлер чүү боор, удатпаанда чаа дээрбекти салыпканнар, ынчалза-даа, каткан хуурааның бажы, биеэги-ле хевээр машина чоруттунмас.

— Чаа, ам канчаар, мээң ажылдаар черимче бараалы, чуржу — деп, Мыкылай шийтпирлин кончуг Күдерже көргөн.— Бо дедир аарыг демирже дүкпүрүптээли, чоор ону, кангайган кара демирни. Дүгдө ээли чок самосвал бар. ону мунудтаалы, чүглө, чүвени канчап билир, бичии акша төлээш, квитанция ал аар бис.

— Эжим, эйт, мен бөгүн чорааш кээйн, бо чуржумга шагда-ла азаан-на болгай мен, кайыын боор, бо кижги түрей берди. Сээң машинаңны ооң соонда кылып аар бис. Ажырбас, сээң-биле ам-даа халдыр бис, мээң бичии херектерим бар — дээш, Мыкылай эжинче караан баскан.

— Чаа, ындыг-дыр, дүрген чорааш кел харын — деп, демгизи дораан-на чөпшээрэжиң, херекселдерин ыт чок чыйы берген.

Күдер честези-биле ол-бо чоруп турда, кышкы хүн удаар эвес, караңгылай берген. Чүү-даа болза чорук бүткен: меге путевка долдургаш, диспетчер угбайга ужурун чугаалааш, ээзи чок самосвалды үндүрүп алгаш чорупканнар.

Ооң соонда, дыка үр ол-бо КАИ хайгаарал черлерин оюп чорааш, ам-на хоорайдан үнүп келгеннер, ынчалза-даа кышка белеткеттинмээн самосвал үрелип чоруп берген: радиатор чылыглаттынмаан — суу изивес, ынчангаш моторнуң бензин ижери хөлчөк, ол хиреде көңгүс тыртпас, чөлдүр өшкү-ле. Кабин иштинде соогу даштын-биле дөмей. А эң-не коргунчуг чүве — тормоз- тепкен соонда дугуйлар дедир адырылбайн баар, чүгө дизе тормоз системазының чайгы суук чүүлү солуттунмаан болгаш доңа бээр, а машина ыңай-бээр орук кыдынынче окталып, мотору өжүп чоруп берген. Харын-даа Мыкылай хөй чыл чолаачылап келген бедик мергежилдиг кижги болгаш, дүн ортузу чедип турда, Кызыл-Хаяның эдөөнде кыштагга мүн-не тутсуп чедип келген.

Хой төрүүрү шала-ла элек. Аал ишти: каты, кат-иези, шеригден чаа келген чуржузу удуурунга белеткенип турганнар. Ирей, кадай күдээзи кээрге аажок өөрээннер, а оозу үш хондур шыгжаан-даа болза, боова, боорзаан, ажын-чемин уштуп салып, ийи шил ак, ийи шил кызыл арагазын сунган.

Ийи дашканы апкаш, каты ашак далаштыра берген:

— Эртен дораан четкен турар чакпыыл машиналыг улус

болсуңарза, ам канчаар, бо дораан ажылдап кириптээлиңер. Ай үнүп келген, ооң чырыыңга ажырбас-ла болгай.

Чүү боор, дөртөлээ улуг кырган инекти ужургаш, чүш-куулап алганнар. Удадыр эвес, ханын аксып, кежин өржүтүшти-хырнын, баарын уштуп каапканнар, а хөрек иштинде ак-ак чүвелер чыдар чүү чоор дээш, Күдер тудуп көөргө, өкпе кескиндилери.

— Па, чиктин ала — дээш, өкпезин көөргө, ээгилерде чышына берген болган. А инектиң чүрээ мырыңай бөмбүң дег, улуг-ла борбак кара чүве дег апарган, уштуп ора билбейн дээптерге, оозу дежилгеш иштинден шал кара суг инектин хос хөрек иштинче шаагайнып, төктү берген. Күдер ческингеш, инектиң өкпе-чүрээни ырады октапкан.

Ийи шак чартык болганда ажыл доозулган. Эътти чартыкташкаш, кезин машинага чүдүрүпкеннер. Ижин-хырын чүгдунган, ханы савалаттынган.

Күдерниң кат-иези өргаш:

— Белен чылыг суглуг бажыңыңарга аштап, чуп, ханын кудуп, хырбачалап аар силер, күдээм — деп, чагып орган.

Дүлгөн эът чип, кара мүн аарташкаш-ла, чешешкилер дедир чаныпканнар.

Хоорайга келгеш, эът дүжүрүп, үстүккү каътче дажыглап турларда, чер чырып келген. Күдер чешезиниң машиназын гаражынче чедиржиң, тургузуп каапканнар. Чанып келле инек эъдин бузуп, хээндектеп, балконче үндүрүп каапкаш. хан кудуп, хырбачалар кылгаш донур салып каан. Ол өйдө дүъш үези чеде берген. Плита кырында улуг сакпында эът хайнып турган.

Күдер садыгже чорупкан, чүге дизе изиг хан чиртин. чешезин хүндүлээр дээш бичини чүве садып аары ол, а улуг акызы Калчанай база кээр болган-на болгай. Арага садыгының чанында кижги дээрге эңдерик. Күдер бир кырган кадайдан он-он акшалар-биле ийи талон садып алгаш, кажан садыгыны ажыдып турда, шургуп киргеш, кызыл күш-биле оочурнуң бажыңга барган. Ийи шил водка садып алгаш чанып кээрге, улузу шупту четкилеп келген болган, столга олдурупканнар.

Күдер изиг ханны хээндектей кезип тура, хенертен арны-бажы хувулуп, ыыт чок барган: ооң сагыжыңга соккан инектиң өкпе, чүрээ чуруттунуп көстүп келген.

— Че, канчаар бис, чешей, бо ханны чиир бис бе, аары инек эвес чүве бе бо, ооң ханын чиирге ажырбас бе? — деп, чешезинче-даа, акызынче-даа, кадайынче-даа көргүлээн, ооң

Мыкылай-биле ийилээ чүү болганын ажыт-чажыт чок чугаалап бергеннер.

— Канчап баарыл ол — дээш, Калчанай бир борбак ханы аксынче супкан.— Анаа-ла чүве-дир — деп, улаштыр чемнени берген.— Ол кудаларым, улгады берген улус боттарының малын хөлчок эки билир-дир ийин, аарыг инекти олар дораан эскерип каарлар. Чиңер, чиңер, дыка чаагай хан-дыр.

Удатпаанда ийи шил араганы төздүр ижипкеннерде, акызы, честези чоруур деп баарга, Күдер халып чоруткаш, акшазының хавын өккелген.

— Че, эйт, чок-чак дээр эвес, эъттен дүлүп турайн, силер чорааш келиңер — дээш, кадайынга көргүспейн, бүдүү ийи чээрби бештиң акшаларын сунган. Демгилери баштай дедирленип, ам болзун, чанар, хоржок деп туруп-туруп, оон чөпшээрэжипкеннер.

Шынап-ла удатпаанда дедир эеп келгеннер. Ол аразында Күдерниң ишкен арагазы шуут медеделин оскундур эзиртип келген. Чүү боор ийик, ийи-үш хондур машина адаанга доңуп-дожап хүнзээрге, бо дүне уйгу база удуваан, аыш-чем-даа орта чивээн.

Келген ийи шил араганың бирээзин ижип чоруй, Күдер шуут эзирип, билбестеп калган. Ооң кыр-кырындан ижипкеш, дембээреп үнген. Честези-биле амыдырал-чуртталга, төре-хөррээ, политика дээш-ле херек чок чүве ужун маргыжып үнгеш, чошкарунга четкеннер. Күдер стол кырында турган, чаа аксын ажыткан араганы алгаш, ажык сонга көзенээнче үндүр шывадапкаш, чаңчаттынып, көскеттинип хөлчок-ла барган. Мыкылай база улуска белең дүжүп бээр эвес, Күдерге удур шорлуп, чудуруун чайып эгелээрге, Калчанай честезин арай деп соксадып, үндүр идип алгаш, чоруй барган. Кадайы кезек када чыттыр басып аарга, ам-на Күдер, буугайнып чыдып-чыдып, каргырадыр хаарыктай берген.

Күдер эртен сыгыр даң бажында оттуп кээрге, чүгле бажы түккүлээр, кускузу кээр мындыг болган. Арыгланыр өрөөлчө киргеш, доңгайра-ла, кускузу чайт дээн. Чылбай суг аксып алгаш, эңдере ижип-ижип, ийи салаазын өгүнчө супкаш албаданып, иштин арыды кустунуп каапкан. Ам-на баш чийгей берген. Соодукчудан бир шил сүт уштуп алгаш, ону изиткеш аартапкан. Ам шуут орталанып, ийи караа шимдинип, чындырара-ла берген. Диванга барып чыдыпкаш, чык кылдыр удуп калган.

Эртенги үе, ынчалза-даа кудумчуда ам-даа караңгы. Күдерниң кадайы Сыгырмаа уругларын садикче чедирип каап-

каш чанып орган. Чөөн чүкте чаа-ла кызып оран даң хаязын соок шаң-бус-биле коргунчуг кара хөөлүг ыштың холушкаа базырныктыр дуй базып турганзыг.

Сыгырмаа чаа-ла эртенги хайындырган шайын сүттөп алгаш срда, эжик еоктаан. Ажыдыптарга — почтачы. Оозу телеграмма тутсу каапкаш-ла чорупкан.

Сыгырмаа кезек када көжүй берген туруп-туруп, оожум кээп, ашааның чанынга ора дүшкен.

— Күдер, эйт, Күдер, телеграмма келди, туруп көрөм че — дээш, ашаан тырткылаарга, оозу бажын ковайтып келгеш, караан бичии када көрүп келгеш, дедир чыда дүшкен.

Кадайы база катап тырткылай бээрге:

— Каям, бичии удуптайн, анчыңны — деп, шугулдай берген.

— Телеграмма келди!..

— Чүүже?..

— Телеграмма! Угбаң Долзаттан телеграмма келди.

Күдерниң уйгузу чоорту чидип, диванга олуруп алгаш, телеграмманы номчуй берген: «Ачавыс чок апарды дүрген чедип келинер-ДОЛЗАТ-». Күдерниң бажы халаш дээн. Ийи холунуң салааларын так тудуштургаш, ийи кырызы-биле борбак бажын чуура тудар дээн чүве дег, бар-ла күжү-биле чыыра тыртынып, човууртай берген. Дораан-на шала кырынче каш дамдылар уурук-суурук кээп дүжүп эгелээннер.

— Че, Күдер, ажырбас, ынчап турбадаан... — деп, кадайы ишкирнип, карааның чажын чотпушаан, ашааның ооргазын кээргеп суйбаарга, оозу дам-на өөледир ыглай берген.

Элээн болганда ам-на:

— Күжүр ачамны, күжүр ачамны... — деп, кезек шүжү-ледир ыглап чоруй, Күдер тургаш, чуннур өрээлге барып, арны-бажын соок суг-биле чаза антап каапкаш, дедир кээп, кадайының чанынга олуруп алган:

— Күжүр ачамны канчап уттуп алганым ол чоор. Бо каш хондур сагыжымга чок турду. Черле эмин эртип турбадым бе. Канчап ону херекке албайн баар кижии боор мен?

— Чүнү? — деп, кадайы чүвениң аайын тыппайн барган.

— Чүнү деп чүнүл, а чоруум безин үш хондур чогувады ышкакжыл, ындыг эвес кижии мен. Ол соок ыштыг-бустуг гаражка машина адаанга чыдырымда лампа бузулгаш, караам-че шил база кире берди чоп. Согур артар частым. Ында ыт безин хөөкүй үш хондур сыыгайнып, туткуланып келди.

— Ол чүү ыт боор?..

— Ол гаражта ыт бар-дыр ийин. Черлик ыт. Ол чолаачы-

ларның чемниң артыын чип амыдырап турар. Кезек-кезек болгаш-ла, кыпсынчыдыр туткуланып-ла, туткуланып-ла турар. Ыглаан-даа чүве дег, сыылаар-даа. Хөөкүйнү хөй машиналар ыжынга угаарлааш, дембээреп, албыстай берген деп бедаан бис. Херек кырында ындыг эвес болган. Содаалашкаш кудуруун дөзүнден докпайтыр үзе ызыртып алган, а гараж иштиңге ол балыынче хөй хир-чам кирерге хувулуп, өлүгленип эгелээн. Докпак кудуруу чоорту ыттың бодун өлүглөндир чип кел-ле чыдар, ооң аарып, саргыырынга моорай бер чазып турбайн канчаар. Бажын ээлдирип алгаш, кудуруун туткулап тура хүнзээр-дир, боду бодунуң чолдак кудуруунга каяа чедер дээр сен.

— Кончуун але...

— Соккан инээвистиң өкле, чүрээн көргөн болзунза, чипртимин... База анаа эвес чүве оштап турганы ол-дур.

— Дүне шилде арагаңны база үндүр октаптың, ол база эки эвес чүве-дир — деп, Сыгырмаа немей чугаалаан.

— Хөөкүй ачам мени манап, сактып, бодап чытканы ол-дур... Сагындырып... А мен?..

— Дүүн анаа-ла ак чемиң үндүр октап канчаарың ол ынчаш, барып-барып дүн ортузунда? Честеңче, акыңче, менче шорлуп, бистиң шуптувуска үй-балай чалчып, дембээреп база турдуң.

— Харын хөөкүй ачам дүүн чортарының бертинде бергедеп, дембээреп чытканы ол-дур. А мен канчап сагынмаан кижжи боор мен? Азы амыдырал буруулуг бе? Чүге ындыг чүвөл, шак бо делегейде, кижиниң күзээни-биле болбас?!— деп, Күдерниң арнында ханы хомудал көстүп келген, оон карактарын чаштар ам база чоорту долуп келгенер...

БИРГИ ХОНУК

Күдер, Калчанай алышкылар ол-ла хүн ужар-хеме-биле район төвү суурга ужуп келгештин, төрөөн суурунга чедир кежээки ээлчег автобузунга олурупканнар.

Бажың чанында сериде кезек кижжи паштанып турганнар. Алышкылар эжикке чедип кел-ле:

— Экий — деп, мендилежирге, улус ам-на меңнеп:

— Экээ-эки. Аа, чедип келдиңер бе, оолдарым — деп, бир чоок төрели мендилешкен. Артканнары оон-моон папиростар сунуп, алышкылар-биле таакпылажы бергеннер.

— Мында соок-тур, бажыңче кире бериңер — деп, бир-ле кижжи чалаан.

Ындыккы өрээлде ийи сандай салгаш, ооң кырында алышкыларның адазын хааржааның иштинге чыттыргаш, сарыг торгу-биле шуглап каан, а бажының чанында бергүн салып каан болган. Алышкылар ачазын көөрге, дыка шөлээн удуй берген-даа дег, арны-бажында ханы човулаң, качыгдал, хомудал ора-сомазы бичии-даа көзүлбээн. Угбалары, даай-авалары чоокшулап келгеш, оон-моон алышкыларны чазамык-тааннар:

— Ачаңар дүүн кежээ чорта берди, угааны көңгүс чарт, азырап каан оолдарым бар, ажырбас дээр чорду, эки кижичерле эки болбайн канчаар, үй-балай девидеп, ынчап-мынчап-даа турбады, ам канчаар үүлени, дыка хомудаваңар, туттунуңар, кадыгланыңар, оолдарым, чон турда ажырбас чоор.

Авазы келгеш, оолдарындан куспактаныпкаш, ыглай берген:

— Күжүр оолдарым, күжүр оолдарым..., кончуун көрдүнер бе..., ачаңар чок, ачаңар чок...

Чаңчыл эзугаар Күдер бир шил араганың аксындан ачазының бажының чанында сандай кырында хөй аыш-чем аразында арагалыг дашкаже кудуп каан. Артыын чыылган чонга, дөргүл-төрелдерге чедиштир кудупкан. Күдер эскерип турарга, үрде көрүшпээни ырак-чоок төрелдери-ле хөй болган. Оларның-биле чугаалажып, аыш-чем чип, ачазының бажының чанынга солчуп олуруп турларда, орайтай берген. Ол хиреде-ле таныш-көрүш, төрелдер үзүктел чок кээп-ле, кажыдалдыг улуска таакпы тип берип, оларның ажыг-шүжүүн үлежип, ужур-чөвүн чугаалап, ол кээрде куруг эвес, ыяап-ла, ужур ындыг, сөннүг кээп турганнар. Бир кижичерле пыйва-даа эккээр-ле, ажыг самогон-даа кээр-ле, ак, кызыл садыг арагазы шуут көзүлбес, колдуу самогон, ажыткан пыйва.

Орайтай бергенде херээжен улус, ырактан келген төрелдер, эрткен дүне удуваан улус ол-бо өглерже тарай бергеннер, а эрлер, ашактар көзерлеп, шыдыраалап, даалылап ора хонар болганнар, чүгле үш кадайлар аыш-чем, шай хайындырар бооп чыдып калганнар, а Күдерниң эр-херээжен чоок кады төрөөннери шупта мында. Чок апарган кижини чааскаандырзын каап болбас, ооң чанынга ора хонар, удувас, халажып ээлчежир, чурум ындыг.

Дүн ортузу ажа бергенде, хамык чүве оожургай бергенде, Күдерниң ачазының аргажок даайы болур, улуг аңчы чораан Адыгжы оглу Кеский ирей кылаштап келген:

— Уйгум келбейн-дир, кара шору, аан кылаштап чор

мен, оолдарым — дээш, ойнаан улус аразынга олуруп аары билек бир кадай бидондан пыйва узуп куткаш сунарга, ааска дээртип кааш:

— Ой, бокта, ажырбас, уруум — дээш, дедир сунган, оон Күдерниң чанынга келгеш, таакпы сунган:

— Шаанда, бичиимде дыңнааным бир мындыг чугаа бар, ол кончуг уткалыг чугаа ийин, ону сеңээ чугаалап берейн дээш кылаштап чор мен, оглум, сөңүм-даа чок ийин, көрем — дээш, Күдерже көрнүп келгеш уламчылаан: — Ачаң чорта берди, оглум, үр аарыды, хөөкүй, азырап-даа пат болдуңар, ам канчаар, үүлени, ачаңарның чагыг-сөзүн эки бодап, утпайн чоруңар, оолдарым.

— Ийе, шын, даай, силерниң оңар эки сөс-түр, кончуг чөптүг-дур, хүлээп ап тур бис.

— Ам мону силерге чугаалап берейн, шаг-төөгүдө ылап-ла болган хире чүве ол. Шаандакы өгбелер домактажып органын дыңнаан кижилер мен, ол хевээр утпаан мен, сагыжым-да хевээр артып калган. Шаг шаанда Көгөштөй деп кончуг мөгө, аңчы кижилер чурттап чораан чүве-дир. Көк-Бора аъттыг, көк инектиг, көк ыттыг, аң адар улуг боолуг, алган кадай, ажы-төл-даа чок, ар кара чаңгыс эр-дир. Шивилиг-Кара-Хем чурттуг, Шивилиг-Арт деп таңдылыг чүве-дир.

Бир-ле айның чаазында, хүннүң экизинде аңнап чорааш, Шивилиг-Кара-Хемниң бажынга, Шивилиг-Арттың кырынга улуг аң боолапкан иргин, оозу кезек халып оргаш, барып дүшкөн-дир. Аңның бичии оглу маңнап келгеш, незиниң чанынга туруп ап-тыр. Көгөштөй аң оглун көрбөй, билбейн боолапкан бооп-тур эвеспе. Дыңнап чыдарга аң оглу авазындан мынча деп айтырып-тыр:

— Чөп чыдып алдың, авай?

— Мен, оглум, Шивилиг-Хемни кешкеш, Шивилиг-Артты ашкаш могай бердим, оглум, ынчангаш чыдыр мен, оглум.

— Колдуундан чоп кызыл чүве төктүп чыдары ол, авай?

— Могап, шылааш, изиргениримге, кызыл дер төктүп чыдары ол-дур ийин, оглум.

— Карактарың чоп шийип, көрүп, шагзыргайланып бар чыдыр сен, авай?

— Могап, турупканымдан шагзырап, уйгузурап чыдыр мен, оглум — дээш, хөөкүй, улаштыр оглунга чагыг сөзүн сөглөп, чыдып-тыр эвеспе. — Мен ам удаан соонда одунмас мен, оглум, мээң чанымга үр турбас сен, оглум. Күжүр оглум, борбак карам, кырлаң кыры, ыяш бажы, арга кыды, өзен бажы мындыг черлер эртеринде ынай-бээр көрүп, чыт

хап, дааштан дыңнап, оваарымчалыг чоруур сен, оглум, күжүр оглум, чассыгбайым, көрдүң бе, борбак баштыг, доора карактыг, адыр буттуг Сөлгүмөй деп чүвөлөр бар, оларны көргениңде черниң бертинче, арганың шыргайынче алдырбайн кирерин бодаар сен, оглум, сон башка Сөлгүмөй деп чүве кончуг чүве-дир ийин, оглум. Сен ам мени дээн херээң чок эвеспе, күжүр оглум, эрге карам, өскүспейим, моон чоруткаш Шивилиг-Арттың аар ийинде Сыынак акың бар, ол акың чанынга чоруур сен. Акыңның соонга чорууруңга буду-биле тептер, бажынга чорууруңга мыйызы-биле үзүптер, хажызынга чорууруңга үспес-даа, теппес-даа, хажызынга чорууруңга эки, оглум. Шивилиг-Арттың бээр ийинде Мыйгак угбаң бар, оглум, соонга чорууруңга теппес, мурнунга чорууруңга үспес, сени оьттуг, суглуг черже эдертир, угбаң чанынга барганың дээрe боор, оглум, ам бээр келем — дээш, оглун сөөлгү катап эргеледип, чыттап кааш, аң ыыт чок, шимээн баргандыр.

Аң оглу авазының чанынга үр-ле тургандыр.

— Че, чоруулу, авай — деп, манап-ла турган. Хөөкүй аң оглу чеже турар, авазын манап чадап кааш, чоруткаш-ла база дораан авазынче маңнап келгеш:

— Че, авай, чоруулу — деп, манап-ла турар, ынчап-ла турар, ам чеже боор, бир-ле чоруткаш, сураг баргандыр.

Көгөштей-даа бодавасты бодап, сагынмасты сактып кээп-тир эвеспе. Чаш амытанны иезинден чарып, төлдүгнү төлдүг дивес, сүттүгнү сүттүг дивес, кыргып хыдып чоруур мен-даа ышкаш хилинчек кылып чоруур амытан чок-тур, дириг-даа чораан херээң чок-тур деп хыйланып, бодунга боду ажынып, хорадап кээп-тир эвеспе. Аңның чанынга кээрге, сүдү төктүп чыдар бооп-тур. Оон Көгөштей муңгарап келгеш, аңны-даа союп бускан чүве чок, аалынче чанып келгеш, бир-ле болган кижинде менде чүү боор кылдыр бодап келгеш, көк аъдын соккаш, көк ыдын, көк инээн база соккаш, мен өлүп каарымга болар каая чүге чоруур хей-ле деп бодааш, соп турган аңчы чүве-дир. Улуг кара боозун база дытка чанчарады шаап каапкан-дыр эвеспе. Оон эр-даа Шивилиг-Кара-Хөмде кончуг улуг бедик чалым хаяже кылаштап чоруп каап-тыр эвеспе. Чеде бергеш, чалымның кырынга хонуп алгаш, даарта даң бажында күжүр эр-даа чалым хаяның бажындан өлүр дээш халып-ла баткан-дыр эвеспе. Бадып ора, хая ортузу четпейн, бурган оранынче ужуп чоруй барып-тыр оо.

— Көгөштей ол хире нүгүлдүг, кара сагыштыг үүле кылган кижинде, чаш төлдүг аңның чаш төлүн иезинден чарып каан

Бижи бурган оранынче ужугуп чоруй баар элдептин ала — дижип, ону көрүп орган ийи лама чугаалажып-тырлар.— Бис кей-ле мында куйда агыйлап орар-дыр бис. Көгештейге бо-даарга бис чүве үүлгеткен эвес бис, хая бажындан халыыр болзувусса, бурган болуп ужуп чоруй баар-дыр бис — дээш, хая бажындан халыжа бергеннер. Ол-ла баткаш ийи лама черге чылча дүжүп, бурган оранынче кирбейн барып-тыр-лар оо!

ИЙИГИ ХОНУК

Даң адар чоокта бичии када удуп алыыйн адырам дээш, Күдер орунга ийленип чыдыпкан. Даңны атсы ойнап хонган улустуң чамдызы хосталы берген оруннары ээлеп, чамдык-тары ол-бо бажыңнарже тарап, бүдүү сывырлып чоруй бар-ганнар. Дуьшке чедир база-ла кызыл-дустаан кижиниң дөргүл-төрелдери кээри кээп, чорууру чоруп, солчуп-ла тур-ганнар. Күдерниң ачазының кады төрөөн дуңмалары сүмө-лөшкөш, бир хуан шары эккеп сокканнар. Ооң ишти-хырынын аштап, ханын хайындырып, эьди бузуп турда, хүн кудулай берген. Күдерниң улуг честези хоорайда ажылдап турар төрөңге кылып хүнзэни, демирден тудуштур хайындырган керим, маанайны база эккелген, а ол-бо таныш-көрүш дөргүл-төрелдериниң чыып эккелген талоннары-биле бир хааржак эк, үжен шил кызыл арагазын, орустардан садып алганы он беш литр самогонун база эккелгеннер. Күдер алышкылар ача-зынга чаа идик-хеп садып кедириккеннер. Хевин кедирер мурнунда арны-бажын, хол-бут, мага-бодун чуп, ужур ындыг, арыг кылдыр чулундуруп каапканнар. Пыйва ижип, келген улустуң сөңүн четтирип-ле, эът, хан, ижин-хырын чооглап, кара мүн ижип-ле, чыгып келген төрелдер ынчап-ла хүн-зэеннер. Мөчээн кижиниң ажыл-херээ колдуу бүде берген, эртен ажаап үндүрөринге шупту чүве белең. Келген улус, чаа келген озалдаан төрелдер магадап:

— Чоруу чогуңгур кижидир — дижип турганнар.

Кежээ орайтай бергенде дүүнгү олура хонган улустуң чамдызы хүнзедир удуп, дыштанып алган бо келгеннер, а оларга өске улус база немежип келген. Аьштанып-чемненип, ийи-бир дашканы четтирип каап, база-ла ында-мында бөлүг-лөжиң алган ойнап эгелээннер.

Дүн ортузу ажа бергенде, хамык чүве оожургай бергенде, Күдерниң ачазының чаңгыс чер чуртттуу, улуг кудазы болур,

сөөкө кончуг чечен-мерген ирей Ыргак-Базыр чылбыртып кирди келген. Шыдыраалап орган оолдарны карак уштап көрүп туруп-туруп, карманындан таакпы уштуп эккелген, долдандыр улус-биле таакпылажып, хааржакта чыдар мөчөөн кудасының бажында, сандай кырында овааланы берген папыр-рөөсөргө бирээни салып каап.

Күдөр кырганны хүндүлөп, чоок төрөлдөриниң аразыңче эдөртү бергеш, аыш-чем салып шайлаткан-даа.

— Уйгум келбейн барган, аан кылаштап чор мен, оолдарым. Буруулдуг-ла болдум, чүм-даа чок, куруг мен — деп, кырган мүн ишкен аяан салып кааш, келген дашканы ийи холдап алгаш, угба-шожаң деп салаазы-биле ыдамнааш четтирпкөн. — Ачаңарны билир мен, оолдарым. Амыр-дыш чок, кадыг берге ажылга ажылдап чорааш, кадыы баксырады, ам канчаар, оолдарым, силер уламчылаар апаар силер, ачаңарның ажыл-ижин. Чонунга хүндүткелдиг чораан кижги. Кады-кожа чурттап чордуус. Мооң ада-өгбелериниң төөгүзүн мен билир мен, оолдарым, төөгүп берип болур мен.

— Шынап-ла, оолдары билип алзын, бо ашактың дугайында чугаалап берип көрүңөр харын, ирей — деп, Күдөрниң авасы чазамыктай тыртып кааш, карактары бүлдеңейнип, кажыыдалын туттунуп, өскөөр кылаштап чоруй барган.

— Ийе, чугаалаайын харын. Адырам, ачаңар алыс Күжүгөт уктуг кижги чүве. Шаанда тыва улус уруу өгленмейн чыткаш өггө божуптарга, чаш уругну боттарынга арттырып аар турган, а кажан уруун өглөп, кудаларыңга берип тура, чангыс кижги бээр, ийи кижги бербес, ам шаг өскөрилген, өггө божаан бичии уруун база айтырар, дилээр боор чүве-дир. Ачаңарның ачазы өггө төрөөн оол-дур, кырган-ачазы өстүргөн, ынчангаш Адай Моңгуш болган ужуруңар ол. Чогум ук адазы Күжүгөт кижги чүве, өгленген соонда Чөлбей-Дарган, Курзук деп оолдарлыг болган, а олар кырган-ачаңарның хан төрөл, кады төрөөн алышкылары ол-дур. Кырган-ачаңарның ады Сүрүңмей-ле болгай але, ийе, ындыг чүве. Ону өстүргөн ол Адай Моңгуштар кончуг топтуг-томаанныг, оожум, мал-маган, чер ажылы кылыр, даады хол куруг орбас мындыг улус чүве. Аш-чутка малын алыспас, эрес, кежээ, ынчангаш тодуг-догаа чурттап, түрөгдел көрүп чорбааннар. Мен бичии оолак чоруур шаамда Сүрүңмейниң кырган-адазы Чыргакпай деп өгбөңөрни көргөн мен, кончуг ак баштыг, арыг-силиг өгбө мынча деп орар чораан: «Далажып болбас, черле далаш чүве кылып болбас эвеспе, оолдарым, канчаарга-даа артык дүргөн кайыын тыттып кээр боор. Бир шагда эки кижилер,

тускайлаң, болбаазын ачы-үре салгалдар өзүп көвүдезин дээр болза, үш чүс чыл херек, ынча чыл иштинде салгал дамчыштыр доктаадып, чурумчудуп кээр-болдур ийин. Бүгү-ле күш-дамыр, угаан-медерелди, ужур-чөп деп чүл, чүүден чүү эелген чүвөл дээн ышкаш, чүү-даа тоолдан эгелээр болдур ийин, ону утпаңар, сагыңар! Эки айт-даа ындыг, эки кижиде ындыг, чурумга чаңчыгар, кадыг-бергени шыдажып эртер!..» Ынчалза-даа Сүрүңмейниң акызы Чолдак-Успуң дээрзи Моңгуштарның чаңгызы чораан, ол харын аажок дуржок кижичүве: улусту шаагайтап, эриидеп чорду. Эки улустуң аразыңга ыяап-ла хамык улустуң багы дүшкөн бир-ле кижичоруур боор чүве-дир, та кандыг ужурлуг чүве ындыг боор чүве ийик. Ооң оглу контр Намзырай аныяктар херээ дээш бооладып шииттирди ийин ол. Сүрүңмейниң кадайы, силерниң кырган-аваңар Казак Күжүгеттер уктуг, а бо силерниң аваңар алыс-ла Өзек, Хүр Күжүгеттер уктуг, ынчалза-даа Кул Күжүгеттерниң ханы база холушкан болдур ийин. А Чөлбей-Дарган, Курзук сугнуң адазы Мезил уктуг Күжүгеттерге хамааржыр улус чүве бо, ынчангаш ачаңарның шын ук-төөгүзү Мезилдер апаар эвеспе. Ынчап кээрге Күжүгеттер аңгы-аңгы бөлүктөр улус чүве бо. Адыр-адыр, кончуг таптыг чугаалап берейн. Шаанда улуг эртемниг кешпилер, миди чуратачылар, тоолчулар, төөгүчүлөр дыңнап чораан алдарлыг төөгүчү, чечен-мерген, аттыг-чарлыг Токтак-оолдан дыңнаган мен, черле улуг назылыг-даа өгбелер чугаалажып оргазын утпаан мен.

Өзек Күжүгеттерниң төөгүзү шаг төөгүдө Чөкежик, Шоңнажык деп ийи алышкыдан эгелээн. Шоңнажык оглу Бай Чүдек-оол деп кижичи Тывага турган кончуг бай Ажыкай бээзинден безин дудак чок сураглыг чораан. Начын-Калдар дээр чылгызы тос муң ажып турган. Эрге-чагырганы-даа, хүрээ-хиитти-даа олар тудуп турган, ынчангаш Өзек Күжүгет деп атка четкен. Ынчаарга улуг чут болганда ара-албатызыңга, аш-чуттан кырлыр деп баарга, өреге санай ийи-ийи белер үлөп берген. Ол коргунчуг аш-чутту, көк шымыраарып келгенде, бе сүдүн тарактап ижип, ол улус чылды хүр ажа берген дээр, ынчангаш Хүр Күжүгеттер деп атка база четкен. Өзек, Хүр Күжүгеттерниң тывылган төөгүзү ындыг.

А Казак Күжүгеттерниң тывылганы мындыг: шаг төөгүдө Аңгал, Кашкал деп кончуг чок дээн кайгал эрлер турган. Делеглер чуртунче чораш, Алтай казактарының чылгызын сывырып эккелгеннер. Ол кээрге чылгыга чораан чеди карлыг казак оолду катый сүрүп келгеннер. Ол оолдуң ачы-үрези

оскеш, казак Күжүгеттер оон үнгөн. Амгы үеде оларның сес дуттар салгалдары чурттан чоруурлар.

Кул Күжүгеттер. Шаг төөгүде Күжүгеттерниң байлары тайга ажып, Алтайның орус сөөктүг байлары-биле өңүктөжөп, аалдажып, агын-көгүн алчып, бержип, төрелдежип, чүгү-даа харамнашпайын чорааннар. Бир бай тыва кижин орус өңүүгө аалдап чеде бергеш, дедир чанарда:

— Силер бо Кундусагыңарны берип көрүңерем, мен оол илдиң азырап алын — деп, орус байның бир чалказы орус оолду дилеп ап-тыр.

Ол оолдуң ачы-үрези өскеш, Кундусактар деп кул Күжүгеттерниң бөлүү оон тарап өскөн чүве-дир. Ол Кундусак деп оол чалча кижин болганда ооң салгалдарын Кул Күжүгеттер деп адай берген ужуру ындыг.

Мезил уктуг Күжүгеттер деп улустуң төөгүзүн алырга, ол бөлүк аймак мезил деп балыктан укталган деп тоолчургу чугаа бар. Ол улустуң эът-кежи, хол-буду балык казыры дег казырыкталып, тарлан-шокар боор деп чугаа бар. Ол улусту Мезилдер дээр чүве.

Бо бөлүктерниң салгалдары ам-даа бар, бо бүгүнү утпааннар, чугаалажып, салгалдан салгал дамчыштыр ук-төөгүзүн камчы-биле дамчыдып берип чоруурлар.

УШКУ ХОНУК

Кышкы хүн өрүлөп келзе-даа, чылыг каяа шоолуг бере аарыл аан, ынчалза-даа ооң херелдери черге-дээп, билдирер-билдирбес шона каап, немдик черлерде харның кырын эргизе кааптар.

Бажың даштында кезек ашактар эртежик-ле ажык одаглар кылгылааш, улуг ак чайыр бачоктарда шары эдин хайындырып эгелей бергеннер.

Күдөр алышкылар сүмелешкеш, ачазын орнукшудар ужурлуг черин айтып берип, Олчат-оол деп честези баштаан бөш кижиге кускун-хаайлар, хүүректер, ломнар бергеш, чер казары-биле ол улусту хөөрге чедирип каапканнар.

Күдөр ачазының кады төрээни Давый-оол биле кожа суурда караң көрнүр кижиден чүк, хүн айтырып ап чорааннар. Мөчээн кижини орнукшударда бажыңындан үндүрерде чүгүн, хүнүн, шагын билип алгаш, ону сагыыр херек, ужур ындыг, оон башка үнмес хүнүнде, үндүрбес ужурлуг чүгүнче үндүрер болза мөчээн кижиниң сүнезини өөндөн чорбайын туруп бээр, дириг улуска ол айылдыг бооп болур. Караң

көрнүр ирей алышкыларның куткан арагазын амырап ичкип алгаш, чок апарган кижиниң төрүттүнгөн хүнүн, айын, чылын айтырган. Оон шо-төлгезин ажыдып көргөш, хүн үнөр чүкчө бөгүн үндүрер болза ажырбас-тыр — дээн. — Озалдап кел чыдар бир кижичи бар-дыр, бир эвес чедип келзе, ийи шакта үндүрер силер, келбесе үш шакка чедир манааш, үш шакта үндүрер силер — деп, түңнөп каан. Күдөр суг төлгө бажынга бир шил кызыл арага, он беш акша салгаш, улуу-биле четтиргенин илередип байырлашкаш, чанып келгеннер.

Салбырның баштаар чери бир чүкк машиназы чөпшээрөп берген, ынчангаш ийи машина, бир тележкалыг тракторлуг болганнар.

Аалга артар улусту Чылбак баштаар болган. Ол өөрү-биле чартылай хээндөктээн ыяштардан чазаан шиштерге эъттерни шашкаш, улуг клеенкаларга долдур салып, белеткеп эгелээннер.

Шак-даа келген. Чеже боор, бир машинаның борттарын ажыткаш, кырынга хевис шыва салыпкаш, маанайны кабинага чөлөндир салып кааннар. Ийиги машинага демир херим, сай-ыяш херекселдери: 4 өргөннер, тудуштур хап каан манзасери, улуг, биче банкаларда тус-тузунда кызыл, көк дозулар, кисточкалар, ийи маска, кадаглар, узун чоон хөндир, аыш-чем, арага-дары чүдүрүпкеннер.

Дөрт шыырак кижичи мөчээн кижиниң сөөгүн хааржаа-биле катый алгаш, буттарын бурунгаар баштандыр үндүрүп келгеш, машинага салыпканнар. Ол өйдө Күдөрниң акылары, дуңмалары хөлзөй бергеннер — ачазының сөөгүн өөндөн кезээ мөңгези-биле үндүрүп турда, ынчанмайы канчаар. Авазы, акылары, дуңмалары-биле кады Күдөр ачазының чанынга олуруп аарга, мурнунда хөөр чечектери туткай чадаг кылаштаан улус соо-биле машина оожум шимчеп үнүпкен. Суурдан элээн ырап келгеш, чыскаалган улус доктаай дүшкөш, машина, тракторга олургулаптарга, ам-на хөөрге шалыпкын чедип кел-ле, орнукшудар оңгар чоогунга доктаай бергеннер. База-ла шыырак улус мөчээн кижини хааржаа-биле камны кончуг эккелгеш, оңгар чанында кырын дескилеп каан оваа довурак кырынга салып кааннар. Чоорту-ла дөргүл-төрелдер долганып келгеш, тураскаал кылдыр сөөлгү катап мөчээн кижиниң чанынга чурукка тырттырып ап турганнар.

Хөөр аразында ол-бо тарай берген кижилерни долгандыр чыып эккелгеш, оранчыдар кижиге тураскааткан сөөлгү сөстү көдээ Совет даргазы, аныяк кирбей кара эрин салдыг Чес-Карак деп эр чугаалаан:

— Бөгүн болза бис 1988 чылдың он ийи айның он сестинг хүнүнде бистинг чоок, эргим киживисти сөөлгү орукче үдөп турар-дыр бис. Кады ажылдап, кады чурттап чораан эш-өөрүнүн мурнундан база көдээ Совет, салбыр баштаар черлеринин болгаш өске-даа хей-ниити органнарының мурнундан ооң чоок кижилеринге, төрелдеринге ханы кажыыдалывысты илередип тур бис. Монгуш Сүрүңмей оглу Чолдугбай болза 1929 чылдың он айның чээрбининг хүнүнде Алаштын Чодураалыг-Ойга ортумак шыдалдыг араатар Сүрүңмей биле Кертиштинг өг-бүлезинге төрүттүнген. Ооң авазы Маадыр-ие чораан. Чолдугбай он уругнуң эң улуундан бичези болгаш чажындан тура хей кадарып, тараа соктап, бичии дуңмаларын азыражып, койчуг ажылгыр бооп, кара ажылга быжыы-биле дадыгып өскөн. Чаңгыс класс-даа дооспаан хирезинде үжүк-бижикке боду өөренип алган. 1948 чылда Күжүгет Хүр-Матпаа кызы Хөкпеш-биле өг-бүлө туткан. Дөрт оол, ийи кыс — алды уругнуң адазы боор төлөптиг бооп, ажы-төлүн бут кырынга тургуду азырап, чонунга хүндүткелдиг ажыл-ишчи чаа салгалдарын өстүргөн.

1954 чылда Алаштан көжүп баткаш, Барлык-Аксинга «Ленин оруу» колхозка кирип, механизатор курузун дооскаш, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир трактористеп келген. Чолдугбай шудургу күш-ажылы-биле эш-өөрүнүн, нам-чазактын, хүндүткелин чаалап ап, шаңчал-макталга төлөптиг бооп, бедик мергежилдиг кадр бооп чораан. Бо Барлык шөлүнде ооң андарбаан хөзүнү-даа чок, каскан арык-бутазының сан-түнү-даа чок деп болур. Эш-өөрү-биле эптиг, найыр-ралдыг, шынчы, хүндүлээчел, хөглүг-баштак чаңы биске кезээде уттундурбас. Бодунуң мергежилин төргини эки шингээтип алгаш, кыш, чай чок чонунга, төрөөн Тывазынга харам чокка ажылдап берип, чылдың дөрт эргилдезинде малчын коданнарга, ховуларга, шөлдерге чедип, соокка доңуп-дожап чораш, кады баксырааш, бо айның он бештинг хүнүнде, үр аараанының түңнелинде Чолдугбай мөчүй берген. Ооң чырыткылыг окур-хевири бистинг чүректеривиске кезээ-мөңгөде артар. Бөгүн Чолдугбайны сөөлгү орукче үдөп тура, кажыыдалдың минутазын чарлап тур мен — деп, Чес-Карак бергүн уштуп алгаш, бажын халайтыпкан, а долгандыр кезек када шыпшың-на барган, чүгле херээжен улустуң шүжүлээн ызы дыңналган. — Ам сөс чугаалаар кижжи бар бе, чугаалазын, а дөргүл-төрөл, чок кижилери-биле кады Чолдугбайны сөөлгү орукче үдөп, байырлажып алылыңар — деп, Чес-Карак чугаазын дооскан.

Чоок кижилери ээлчежиң, Чолдугбай-биле байырлажың ап, соң чанынга келгеш, ээге бергеш ошкап-даа каарлары бар, анаа туруп-туруп-даа чоруп турарлары бар, мөгөйип-даа ыяш эргип турарлары бар. Оон дораан орнукшударыңга белеткеп, хааржактың кырын дуй каггаш, кадаглар-биле ка-дап-каш, адаанче хендир өттүргеш, дөрт шыырак кижии оңгар-же аяар салып кирип эгелээннер. Күдерниң кыс дунмазык ыглап-сыктап, адазының хааржаандан туттунупкаш, салдын-майң туруп бээрге:

— Иий, ынчанмас чоор, уруум, хоржок, ажырбас, кымга-даа өлүм таваржыр чоор, ынчанмас чоор, уруум, дыса ынчан-мас — деп, улус арай деп ол уругну аткаар идип аппарганнар. Хааржакты кончуг таптыг оңгар дүвүңге салгаш, бадырган хендирлерин бир ужундан ушта тыртып аппарганнар. Бир кижии киргеш, хааржактың дөрт азыыңга өргөннер быжыглай тургускаш, үнө халып кээрге, өргөннер кырындай кылын манзалардан кылган хаалга ышкаш калбак ыяшты салып-аннар. Сай-ыяш деп чүвө ол чүвө-дир. Ону кылыр ужурү, мөчөөн кижиниң хааржаан довурак баспазын дээш кылыр, ол хааржак довурак адаанга хос чыдар чүвө-дир. Күдерниң ача-зы чортарының бертинде төрелдери ашактарга орнукшударда сай-ыяштап каарын чагаан чүвө-дир. Күдерниң төрелдери ам-на довурак адыштааш, оңгарже ура каап, ёзулап каарга, сөзөк эрлер халажып тургаш, оңгарны хөөп эгелээннер. Маа-найын тургускаш, чевегниң довураан дескилей эдип чазааш, дөмүр херимин салып, дүрген кадар дозулар-биле будуп, маа-найы долгандыр кылымал хөөр чечектерин салып, херимни долгандыр кажыдалдың сөстөрүн бижээн кара узун дилин-дек пөстөрүн быжыглай азыпканнар. Дөргүл-төрелдер ам база чыгылып алгаш, чевег чанынга чурукка тырттырып алганнар.

Хамык чүвени уштап-баштап турар кижилер келген чоң-кү хөөр кыдыыңга долгандыр олуттадыпкаш, орнукшуткан кижиниң сөөлгү доюн, хуюун эрттирери-биле изиг шай, аш-чем үлөп, арага-дары кудуп эгелээннер. Соокка доңган улус чем чип, үш-дөрт дашка доң арага ижипкеш, чылыга бергени ол ийикле, оларның чугаа-сооду ында-мында элээн дыңзый берген.

Ёзулал төнгөн соонда, ам-на шупту улус олургулаптарга, машиналар хөөрнү үш долгангаш, суурже кара маң-биле кирип келгеннер.

Бажың даштыңга доорбаштар кырыңга манзалар салып тургаш олуттар кылып каан болган. Аал ээлеп турган улустуң көл кижизи Чылбак хөй чоңну уштап-баштап, олуттарже

чалапкан. Улустар башкарны бээрге, ийи-ийи шыырак эрлер кырында эъттер оваалап каан улуг-улуг клеёнкаларның дөрт азыындан туткаш, орган улустуң мурнундан эртерге, кижги бүрүзү шиштерде шашкылап каан бышкан эъттерни бир-бирни ап, чемнени бергеннер. Дараазында клеёнкаларда хээндөктээн хаарган далган, хлеб кескиндилери, а үшкүзүндө камбээт, печейне, прайник дээш-ле чүвелер бар болган. Долгандыр орган улустуң ийи талазындан бот-боттарынга уткуштур дөрт кижги арага кудуп кел чытканнар, а олут ортузунда бидонар пыйва, канистраларда ак, кызыл арагалар, самогон турган. Ооң чанында эр улус арага куткан улустуң хөнектеринге ол арагаларның тус-тузун кудуп берип турганнар. Дөрт долгандыр кудуп чорда-ла, эзирик улустуң саны көвүдөп, улай-улай куткан дашкалардан чон эзирип эгелээн, а шала коргуктары боттарының дугурааннарын хойнунда бөпүрүк шилче бүдүү чара кудуп ап органнар.

Чолдугбайның үш дугаар сөөлгү дою шак ынчаар-ла эртин калган — кижги үш дойлуг боор чүве дээн: төрүттүнгенде, өгленгенде, мөчээн соонда. Чылбак хөөкүй ийи-бирни апкан болгаш арны кыза берген, шалыпкыны кончуг чон ортузунче үнүп келгеш чарлапкан:

— Че, ха-дуңма, чонум, мооң-биле Чолдугбайның сөөлгү дою доозулган деп чарлап тур мен. Акывыстың сөөлгү хуюун эки эрттирдивис, келгениңер дээш четтирдивис, аыш-чемни чип, арага-дарыны иштивис, ам тарап чанар ол-ла.

Кышкы хүн удаар эвес — караңгылап калган. Чыылган чон уурук-сууруктап чана бергеннер. Күдериң авазы сугда чүгле чоок кижилери, ырактан келген төрөлдери арткаш, бичи ийи-бир дашканы четтирип каап, ынчап турларда орайтай берген. Бо чер чурттуглары өглеринче тарай бергеннер, а аалчылар ында-мында чыткылапканнар.

Орайтап, дун ортузу чоокшулап орда, хамык чүве оожургай бергенде, Күдериң ачазының ырак төрели, даайы болур кончуг чарынчы, төлгечи Хыйыр-Допул чылбыртып кирип келген. Ынаар эртип, орунда орган ашактар-биле кожа олурупкаш, таакпылажып, чугаалажы берген:

— Че, анаа кылаштап чор мен, дуңмалар, бо чээнимни сөөлгү чорук-херээ-даа эки, чийк эртти, көрдүңер бе. Чон турда кайыын ажырап ийик — дээш, келген дашканы ийи холдап алган, ыдамнааш, четтирипкеш, дашказын эгидип берген. — Өршээ хайыракан, ишкен, четтирген — деп, бажын мөгөйтүп, холдарын херээнге тейлей тудуп, оон папирос уштуп келгеш, таакпылай берген.

Давый-оол оргаш:

— Че, Сарыглар, кайы хире тур силер моң? — деп, чугаа эрей аарак, Допулдан айтырган.

— А, менде чүү боор, билбес эвес сен, бодумнуң ажыл-херээм аайы-биле чоруп тур-ла мен.

— Ийе, харын, а бо акымның хонуун кыпсып көөр сен бе, даай, кымга кылдырар аайын тыппайын ор бис ийин — деп, демгизиниң шыны-даа, баштактанганы-даа билдинмес, хөктүү кончуг айтырыг салган.

— Чок, хоржок мен, кончуг кадыг кижги чүве, ажынчак, мен аңаа күш четпес мен, чээн, хоржок мен, шыны херек.

— Ха, ындыг сен бе, кымга кылдыртса экил че? Сүмелеп көрөм, даай?

— А, Ооржак, ол шыдаар, ону эккеп алыңар, ол-дур.

— А сен ындыг чүве кылган сен бе, даай, ужуру чүү чүвел ооң, билир-ле болгай сен, чугаалап берем.

— Чече, анчыын бо улустуң, барып-барып бөгүн ону чугаалашкан херээңер чүл, чугаалажыр чүве тыппаан силер бе, чугаалажыр чериңерге барып чугаалажыңар — дээш, авазын ындыккы өрээлче кирип бар чыда, Күдерниң улуг угбазы ажынып, хорадай берген.

— Ол-даа арай ындыг чүве-дир ийин, соңуургаар болзуңарза, чугаалап берип-даа бодур мен, чүгле корга бербес силер бе? Кижги сагыжындан ыравастай бээр, калаптыг чүвеле болгай, оозу кончуг, Че, харын, ам чугаалап берейн шува, эдыр-адыр, таптыг, далаш чок — дээш, Допул, келген дашканы четтирипкеш, уламчылаан: — Бистиң бо оранывыста бүгү-ле чүвени Курбустулар тудуп турар, а ажы-төлдү-даа, азыраан мал-маганны-даа удускулар азырап турар. Удуску дээрге суг далай дээн, ортаа оран дээни ол-дур. Бисти, кижилерни, удускулар дээр. Кижиниң сүнезини деп чүл? Сүнезин дээрге делегейниң доозуну дээн. Бирээзи бадып, бирээзи өскеп турар чүве-дир ийин, ооң утказы: кырганнар өдүрге черге хөөп турар, а чаштар өзүп көвүдөп турар дээн. Кижиниң куду-сүнезини чайлай бергенде, ол аажок аарый бээр. Хам кижилер куду-сүнезинин дедир кыйгыртып эккээрде, өг дүндүүндөн кызыл удазын үндүрүп алгаш, аякка сүт куткаш, аңаа хыл дүжүрүңтер, сүнезини тудуп эккелгени ол, а бир эвес дүжүрүп шыдавайн барза, хоржок тур мен дээр. Ынчан сүнезин алдырбайын барганы ол, азалар аза оранынче кирире бергени ол, ынчангаш ынаар четкеш, азалардан хунаап эккээр күштүг хам херек, оон башка күдү-сүнезини чок кижги кижги болбас, аары эттинмес, мөчүп каар, азы аарыгдан

аарываан кижги болза бир-ле айыыл-халапка таваржып туруп бээр. Эскеринчел кижги боду эндевес, дораан бодун хам улуска көргүстүрүп, чүве кылдыртып аар. Сүнезин ырай бергенде, кошкак хамнар шыдавас, шыырак күштүг хамнар шыдаар. Кижги куду-сүнезинин канчап алзыптарыл, кымга? Аза оранының азаларынга хүндүс бе, дүне бе, анаа-даа чорааш азаларга таваржып болур. Ол аза ораны чер адаанда, алды оранда туруп турар. Кижги бодун кичээнмейн сула салдынар болза, азы улуска багай чүве кылырынга каргыш кээр ийикле, ыы-сыы кээр ийикле, боду эмин эртип, тура улгадып, арын-нүүрүн ышкынар болза, азы хенертен хөлчөк коргарга, бүгү-ле баш-мээ, мага-ботка күштүг согушкун болур, ынчан кижгиниң куду-сүнезини чайлай бээр. Ол азалар дириг амытаннар ышкыш чоруп чоруур. Эртеп даң бажында шупту сизен аразынче чавызап кирип, чаштып чыдыпкаш, чиде бээрлер. Имиртинде дирлип үнүп эгелээрлер, ынчангаш аарыг кижини чырык имирде чааскаандырзын каап болбас. Хам кижги кезжээ хамнап эгелээш, эртеп чер чырыыже дээр хамнаар, дүңгүрү биле ол азаларны куду базып, чыттыр шаап турары ол. Лама кижги хамның шала үстүнде туруп алган кеңгиргелиг турар. Курбусту-биле чугаалажып, бүгү-ле дириг чүвеге хилинчек кылбайын, буян кылып, бужар бак чүвелерни хайгаарап көрүп, оларны хал-соп турары ол-дур. Кижиниң куду-сүнезини дээрге-ле, өлүп каарга адырлып чоруй баар, агаарже, октаргайже тарай бээр. Бурунгу тыва улус өлгөн деп сөстү хаая ажыглап чорааннар. Үш хар четпээн чаш кижини чок апарган дивес, бүрлүп калган деп чугаалаар, үш хардан дөртөн харга чедир назылыг улусту чок апарган дээр, дөртөн хардан еру назылыг улусту хүндүлөп мөчээн дээр. Ойзу-кыйзы кызыл-дустай берген азы чорга берген-даа дээр-ле. Чаш кижги өртемчей кырынга шуптузун көрүп четтикпээн бооп турар, ынчалза-даа ол кижини демей-ле хүндүлээр алаар бис. Үш хар четпээн кижиниң баштай үш хонуун кыпсыр. Ынчаарга дөрт херектиг төрө мурнунга төгерик өгнүң ишти хүндүкелдиг турар, үш буттуг ожукуң үш будунга үш катап чеди — чээрби бир хонуктуң иштинде чаш кижиниң сүнезини өрүлээр, ынчангаш ооң чээрби бир хонуун эрттирер. Чаш кижиниң баш сөөгү быжыкпаан болгаш, чээрби бир хонгаш мээзинден бус үне бээр. Улуг назылыг, сөөк-даяа быжыккан кижиниң чеди хонуун эрттирер, оон чеди катап чеди — дөртөн тос хонуун кыпсыр, чүге дизе дөртөн тос хонгаш, баш сөөгүнүн тииниң кайы бирээзинден ангайты чара теп, иштинде мээден бус үнер турган, ол баш мээзиниң шимчээр үези-дир.

Ооң-биле кижиниң сүнезини өрүлөп чоруй баар, дедир ээл-бес дээр чүве, ынчалза-даа дөртен тос хонук кыпсып турган хам кижй мөчээн кижиниң сүнезини дедир ээлбезин дээш, хаачазын хаар чүве-дир, бир эвес хаап күш четтикпейн, шы-даваза айыылдыг, сүнезини дедир кээп туруп бээр чүве дээр чораан, шаанда улуг улус. Че харын, сүнезин дугайында доп-чулаарга мындыг-дыр, ынчалза-даа оон-даа өске янзы-бүрү чугаалар дыка хөй, чижээлээрге, биске чоок төрөл чон, якут-тар дижиривис саха ураанхайлар кижй үш янзы сүнезинниг деп турарлар. Бирээде дээр-куд — дээрже үне бээр куду-сүне-зини, ийиде пор-куд — кижиниң мага-боду-биле черге хэм-дүнүп, артып каар сүнезини, үште салгын-куд — чер кырынга артып каар хат-салгын ышкаш чоруп чоруур куду-сүнезини. Хамнар ылап-ла ол салгын-куд-биле чугаалажып турар чада-вас, ону якут хамнардан айтырып ап көрзе.

ДӨРТКҮ ХОНУК

Даң адып келген. Ырак-чоок дөргүл-төрөлдөрниң баштай-гылары эртенги автобус-биле-ле чанып чоруп эгелээннер. Кү-дерниң кыс дунма, угбалары хүнзедир бажың иштин аайлап, аяк-саваны арыда чүп, херим иштин ширбип каап-каннар. Олар — чоогунда чурттап турар улус — ачазының чеди-хонуун кыпсырда үш-дөрт хонгаш кээр дээш, кежээки автобус-биле чана бергеннер. Хонук кыпсырда база-ла белет-кел херек: аыч-чем, арага-дары, акша-төгерик чыып аар, баш удур кижй тып алгаш, ооң-биле дугуржуп аар, тускай херэг-лээр чүүлдер тыптынып аар дээш-ле чүве-ле хөй. Мөчээн кижиниң сеткилин канчап хомудадыр боор. Акызы Калча-найны үдепкеш, Күдер авазының чанынга артып калган. Аванкылар бичии арткан ижер чүвезиниң артыгын ижип-ле, үнгөн-кирген чонну хүндүлөп-ле, ынчап-мынчап хүнзээш, чоок улузун кежээки автобуска чедир үдеп олуртупкаш, чанып келгеннер.

Кежээликтей, имир каксы даай-авазы келгеш, Күдерниң авазын өөнче чалап алпарган. Хевири караңгы ажыглап само-гон хайындыра тыртып алган хире. Угбазын кээргээш, ооң сеткилин чымчадып, ажыг-шүжүггө алыскан кижини алааы-тырып, чугаалажырга эки чүве-дир ийин. Ырак эвес мырыңай кожа өг-ле болгай.

Орайтай берген. Авазы сураг баарга, Күдер сүрүп чедө бээрге, ол бажыңның эжйиниң даштындан кижилер үне албас

кылдыр дээктеп каан болган. Ажыдыпкаш кире бээрге, авазы, даай-авазы, честези дүште-даа чок арагалап органнар.

— Па, эжиңер кандаай даштындан дээктиг чүвөл?— деп, Күдер элдепсинген.

— Та, та, бо бичии оолдар тенектенип турарлары ол ыйнаан, канчаар сен оларны, ынчап тургайлар аан — джиңп, херекке албайын барганнар.— Ажырбас, оглум, аваңга ажыңма, хөөкүй угбамны кээргээш бичии чүве кудуп берни ор мен, оглум, ажыг-шүжүг берге, берге... Сеткилин чымчадырым ол-дур ийин, оглум — деп, даай-авазы ужур-чөвүн чугаалап орган.

Чанар дээн иешкилер-биле кады даай-авазы, честези үнүп келгеш, инектерин кажаалай бергеннер. Ынчалза-даа бир эр молдургазы чок болган.

— Па, демни чаа-ла херим иштинче киир айдап кагдым чоп, молдургам кайыл?— деп, Күдерниң, честези кайгай берген.

— Элдептин ала, кайнаар кылаштай бээр чоор, кончуг мооманы ала — деп, даай-ава бажыңны долгандыр дилээрге-даа көзүлбээн.

Ам-на чүвениң ужуру билдинип орган: угбашкылар арага ижип оорар аразында эжиин даштындан дээктеп каап-каш, молдургазын оорлап апарган. Күдер честези-биле ол-бо кудумчулар кезип дилээрге, чүү-даа көзүлбөс болган.

Соок дыңзып келген, кудумчуда шимчээр чүве чок, ийи-чаңгыс суур ужу-кыдыында ыттар ээер. Ам кымга баар сен, кымга чарбытынын чедер сен, ам арта эзирик улус, сени кым тоор боор, салбырда шагдаа чери база чок.

Соок шуут база дендеп келген. Чадаг улус кайнаар чедер боор, чадап кааш, тарап чаныпканнар.

Күдерниң даай-авазы-ла ынаар хөлчок карганып чыдып калган, хөөкүй:

— Мээң багай честем чок апаарга, кижии базынган чүвөлөр, ажыг-шүжүглүг кижии мен, ажырымчы оорлар дөмей чер четпейиң, холун, будун сыйзыннар, хаваан буза үзүп алзыннар. Дөмей-ле мен чаңгыс молдургага каяа чанныр мен, оон артык күжүр честем чок болду ышкажыл. Кара нүүрлүг ажырымчылар каяан бир кара хүннү көрө бээр силер, каргыжым четсин. А хей, хош ана, кижиниң кырган честезин бастып турар хейлер боор бо...

Күдер иешкилер чанып келгеннер. Ол аразында дүн ортузу чоокшулай берген. Ынчан бир кижии эжик соктаан. Кирип келзе-ле, карак сүлде бо, Күдерниң ачазы-биле кады төрөөн

алышкылар оолдары болур Чөлбей-Дарганың кончуг олду.
Дүктүг-Херел боду бо келген. Холунда пөс халта чүве тудуп
алган, оозун уштуп келзе-ле — долу самогоннуг үш литрниң
баалыңныг ак сакпыңы.

— Керем, дуңмам, ырак черден келген кижидир сен,
таптыг чугаалажып, эдержип чораан эвес бис. Бо акымны
эки ажаадывыс, ам канчаар үүлени, оон эрткен чүве бар
эвес. Бо бичии чүве чүгүртүп эккелдим, изиг олчаан, ажыг-
шүжүгге таварышкан улус-тур силер, бо хөөкүй чаavamны
көрдаан, кээргенчин — деп, Дүктүг-Херел дашказын долду-
ра берген.

— Күжүр дуңмам, Херел, шын, шын, шынын чугаала-
дың, кижидир сеткилинге экидир, дуңмам — деп, Күдерниң
авазы өөрүй берген. — Акың чок, ам канчаар сен, үүлени —
дээш, ишкирни берген.

Ийи дашка изиг самогон ижишкеш, Күдерниң авазы
орнунга барып чыдышкан. Чеже боор, сөөлү хоңуктарның
човалаңындан аргажок могап-шылай берген болгаш, шыыла-
дыр удуй берген.

Ийи алышкы дыка үр хөөрежип, элээн-не чоок-чоок бот-
боттары билчи бергеннер, аразында тааржыр-даа болганнар.
Ада-төөгүзүң-даа коптарып, дыка-ла чугаалашканнар.

Күдер даай-авазы сугнуң молдургазын оорлай бергенин
чугаалай бээрге, Дүктүг ону үзе кирип каапкан:

— Адыр, дуңмам, мана, сеңээ бир солун чүве чугаалап
берейн. Оор деп чүвениң черле төөгүзү багай, ол сөөлү барып
кончуг багай боор чүве-дир, Шаанда ачам ашак хөөрөп орда
дыңнаан мен. Ачамның барбаан чери чок, эң-өөрү кайда-даа
бар аттыг кижидир боор. Аныяанда кайгалдап-даа чораан. Оозун
оң соонда каапкан. Бир-ле катап кончуг эжи болур кижидир
кээп чорду, Ээрбек чурттуг, маады уктуг кижидир дээр чораан.
Улуг-Хем өрү ынаар чурттуг, ол кижиниң чугаазы мындыг
чүве, дуңмам, хөөрөп бээйин.

Шаг шаанда Моолдуң Улуг-Хүрээге улуг наадым болур
деп барган. Тываның кызыгаар чоогунда калгалардан база
ынаар улус чоруур чүве-дир. Оларның-биле он сес харлыг
мөге эр чоруур болган, ол оол көдүрер-даш көдүрүп турда
кайгамчык боорга, хүрештирер дээн чүве эвеспе оң. Калганың
Ара аймактың Түү-Чыван кожуунунуң албатызы яды оол
чүве-дир.

Ол-ла баргаш, Улуг-Хүрээге (амгы Улан-Баатыр) чедип,
хөй чыылган чон-биле кады-ла одагланып алгаш, наадымга
белеткенип эгелээннер.

Демги оол хөй чонну эргип, сонуургап чоруурга, бир улуг ак өг бар болган. Ол өгже аыш-чемни соскаал чок дажып киирип-ле турар бооп-тур. Оол көрүп турарга, эң-не шыырак дээн мөгелер ында саадап, аыштанып-чемненип, белеткенип, дыштанып турганнар иргин.

Оол өгже кирип кээрге, дөр бажында кончуг улуг мөге, а ол-бо талаларында дөрт-дөрт сес, чок дээн эрлер олуруп тур. Оол ол улустуң адаанга олура дүшкен, ооң-биле кым-даа чугаалашпас бооп-тур. Шупту мөгелер эът чип оруп турлар эвеспе — деспидеспизибиле эккеп-ле турар мындыг. Чемненип дооскан, а улуг мөгеге хемдип каапкан шары өжүнүнүн сөөгү артып калган.

Улуг мөге оргаш:

— Бо сөөктү чара долгап ойнаар бис бе, оолдар — деп-тир.

Кыдыында орар сес мөгелер сезелээ өжүн сөөгүн чара долгап чадап кааннар. Ынчаар орта демги оол оргаш:

— Мен долгап болур мен бе? — дээн.

— Улус хөглөп, ойнап турар болганда сен база долга, долга — деп-тир, улуг мөге.

Ол оол өжүннү алгаш, долгаар деп чыдырда, үстүнде орган мөге, хөөкүйнү, ол оолду дорамчылаары ол ыйнаан, бодунуң эдээн чадып бергеш:

— Бо эдективе үс төкпес сен, оол, көрем — деп-тир.

Демги он сес харлыг аныяк мөге оол өжүн сөөгүн чара долгапкаш, чилин чанында мөгениң эдээнче кактап-кактап, сөөгүн ынаар салып каан. Сес мөге ыыт чок.

Улуг мөге оргаш:

— Че, көрдүңер бе, силер ам мындыг адаан-өжөөн кылып алган-дыр силер, ынчангаш хүрежир апаар-дыр силер, ол хүрежирде куруг эвес, мөөрей салып аар силер — деп-тир.

Ол оол таакпылаар кижидир, ынчангаш бар-ла чүвем бо дээш даңза, хавын салган, а өскези бай кижидир — аът салган.

Ам чүү боор, ийи эр хүрешкен, демги аныяк оол октап алгаш, мөөрейни чаалап алган-дыр эвеспе.

Улуг мөге оргаш:

— Бо кижини чемгериңер, эът-чемден бээрлединер — деп-тир.

Салып берген бир деспидэти демги оол, бижек-даа хереглевейин, хамык чүстөрүн холу-биле адыра соп чип орган иргин.

Улуг мөге ону көргөш:

— Көрдүңөр бе, мөге кижиге деп чүве ол-дур, ындыг болур — деп чарлык үндүрүп-түр.

Ынчангаш демги оол ол мөгелер-биле кады дыштанып, белеткенип эгелээн иргин.

Наадым хүнү чедип келген. Хүреш эгелээр мурнууда улуг мөге Богда хаанга барып бараалгааш:

— Бо мөгелер аразында аныяк оол бар-дыр, ынчангаш мен хүрешке киржип, хүрежир апаар-дыр мен — деп-тир.

Улуг мөге Дарган-Амырга деп аттыг чүве-дир, ындыг аттыг мөге хүрешпес, шүүлгең мөге ооң үжүүрү болур, Дарган-Амырганы октаар кижиге чок, ынчангаш ол олура шаңна-дыр чүве-дир эвеспе.

Хүреш ийи-үш хондур үргүлчүлөп келгеш, үш салгы эртип чорда-ла дүжүметтер:

— Чүү кижил, шөла ады-даа чок, кандаай мөге апаар-ды — дижип, демги оолдуң дугайында сураглай бергеннер.

Улуг мөге Богдага барып чугаалап-тыр:

— Силерниң албатыңар боор, калганың Ара аймактың Түү-Чыван кожуунунуң албатызы, мөге ат шөлазы-даа амдызыңда чок яды оол-дур — дээн.

Богданың чөпшээрели-биле хүреш улаштыр болуп эгелээн. Адак соонда ийи мөге артканнар. Чүү-даа болза улуг мөге октаан, а аныяк оол үжүүрлежип каан.

Улуг мөге тургаш:

— Бо удаада сен меңээ октадыптың, а моон соңгаар хоржок боор эвеспе. Бо чоок-кавыга, Моол чуртунга сээң эктиң тудар кижиге чок боор эвеспе. Эки хүрежиң чор — дээш, шүүлген мөгениң шаңналын бүрүнү-биле ол оолга берилкен иргин.

Улуг мөге Богда хаанның чызаанындан ийи торгу тоннар база эккелдиргеш, оолга тутсун тура мынча деп-тир:

— Хүрежир күш-шыдал сенде бар-дыр, чүгле караан арай багай-дыр, ону эдип ап көр — дээн.

Демги аныяк оол шала кайгалдаар, оор кижиге чүве-дир, а улуг мөге ону эскерип каапкан.

Наадым доозулган. Мөге оол ол хевээр көзүлбейин барган, ооң соонда ады-сураа-даа үнмээн. Моолга турган кыдат садыгжыларның бараанын, алдын-мөңгүнүн оорлап чоруп тургаш, сээңге таваржы берген. Ол оол кандыг-даа бажының азындан аңгайты кагып тургаш, оорлап апцаар турган-дыр, а кыдаттар хорадааш сээң кылып каан — оол көөрге, аңгагар үт бар, оон тырлып кирип чыдырда, бажың база берген, оол-

ду. Демгизи бажыңның азын чая көдүрүпкеш, үне берген, ынчалза-даа хөрээниң сөөк-даяа шыдашпайын кемдеп, чуурлу берген. Ол хевээр ол оол көзүлбейн барган-дыр эвеспе. Оор кылырга кончуг багай, сөөлү барып хайга чедирер чүве-дир эвеспе.

БЕШКИ ХОНУК

Дүүн орай удаан болган, Күдер оттуп кээрге, дүш чөөшүлай берген болган. Авазы кожазы кудазы кижги-биле чугаалажып алгаш, ооң машиназы-биле хоорайда уругларынче чорудкан. Даарта Күдерниң ачазының хонуун эрттирер, ынчангаш эът комбинадында ажылдап турар дуңмазы бир хой эьди чугаалажып бээр болган база уруглары арага-дары, аыш-чем тып каар болганнар, ону ап аары ол.

Күдер даай-авазы сугга кээрге, олары читкен молдургазынга чарын салдырар дээш, Хыйыр-Допулду чалап эккеп-тирлер. Оозу улуг серге чарны хойлап алгаш, дашдыгаа аксы ажык демир суугуга чадагай от салыпкаш, чарынны он холунга тудуп алгаш, аксынга чыпшыр тудуп алган. Оон караан шийин алгаш, бүдүү сымыранып, шишпип эгелээн:

Даг-хаяга торулбас,
Дадай билбес соруктуг,
Сегел салы курлак дег,
Семдер чаагай ак чаяачым болуп чораан
Сергемниң чарны-дыр сен.
Кара кезээ одоктен
Кара молдурга читкен-дир.
Хончү кара чарыным
Хомудал чок өчүп берем.
Дүжер болза дүжүп бер,
Дүрген, дектей дүшкени дээре.
Оор алган болза чат талазынга дүжүп бер,
Онча-менди болза ыжык талазынга дүжүп бер.
Үнер каражадан чүү тур,
Кирер олчадан чүү тур?
Өршээ хайыракан!

Шору кыва берген отту үш долгандыр чарынны аластай тудупкаш, хып чыдар ыяштар кырынга салыпкан. Элээн болганда карарты хып калган чарынны ийи чарты ыяштар-биле кызыдып, эзип алгаш, соой бээрге топтап көрүп-көрүп, Хыйыр-Допул мынча дээн:

— Хаа, молдурга тыштыры бергедээн-дир. Оор баа база дүжүп чыдыр. Ылап-ла оор алган-дыр. Көрүңер даан, молдур-

ганың кежи база сывырлы берген-дир. Пүк хайт, союп каапкан. Дээр'эргилдезинде ак чайт куш дойлап тур, көрүңөр даан бо — дээш, Хыйыр-Допул чинге терезин-биле чарынга барып үстүргүлээн. — Сегиниң кайдаазын улустаан дыңнаар-дыр силер — бо дыл бады келген, ол медээ-дир. Поок хайт, паш каргактыг көрүңөр даан: ам шуут хей-дир, молдурганың эъди пашта дүлдүне берген-дир. Тынтыр хевир чок мал-ладыр. Бо бир дыл бар, сөөлүнде бир дыңналыр-дыр, ынчан билдине бээр-дир, алган улустары, бо чоокта хоржок-тур. Чо-гум ниитизи-биле чарында өөрүшкү-даа, олча-даа дүшпээн-дир, үнер каража-даа чок-тур, ажырбас. Үнер-кирер, бар-чоруур чүве чок-ла чүве-дир.

Күдерниң даай-авазы туттунуп шыдашпайын барган:

— Хайыраан молдургамны, кончуг дора өлгөн чүвөлөр-ни, кижиниң эзириин ажыглап алгаш..

— Ойт, сокса, канчап бардың, ажыг-шүжүгге таварышкан улус ынчанмас чоор, чоор сен багай молдурганы — деп, өөнүң ишти үзе кирип каапкан.

— Аа, хей, мээң малым чиген ол ажырымчының ишти чарылзын, эки чүве көрбезин.

— Па, дадайым, өршээ хайыракан, кандыг кончуг аастыг-дылдыг кижиге боор, кончуун — деп, Хыйыр-Допул база дүвүрөй берген.

— Че, хей чүве ынчап турба — дээш, өөнүң ээзи Күдерниң адаай-авазын өөнче кирире берген.

Күдерниң авазы дүш ссонда чанып келген. Чоруу бүткен: аыш-чем, арага-дарызы белен. Чеди-хонук кыпсыр кижиге-биле база дугуржуп алган бооп-тур..

Күдер авазы-биле аыш-чем кылып чип алгаш, орунаарынга дыштанып чыткаш, удуй берип-тирлер.

А кежээ Күдер сугга кожазында чурттап турар чаавазы бир ирей эдертип алган чедип кээп-тир.

— Экин, иешкилер, буруудатпайын көрүңөр, Кызыл-Дагдан бо хөөкүй кыргач кудам аалдап келген, ооң-биле кылаштап чоруурум бо. Бо кудам бичиге чүвелиг, ону силерге аас диртипсе дээш, Күдерниң ачазын чок апарган деп чаа дыңнааны ол-дур ийин — дээш, Көк-Баштыг барбазындан ак арага уштуп келгеш аксын ажыда берген.

— Экин, куда — деп, Күдер иешкилер кудазы-биле мендележип, удур-дедир таакпы сунчу бергеннер.

Арагазын дашкага кутпушаан, Көк-Баштыг уламчылаан:

— Силерниң өөңерге келиксээн, бо кудам, Күдерниң ачазы ынчап барган дээримге, хөөкүй эпчоксунгаш бараалы

дээрге, кады келдивис ийин. Бо кудашкылар дыка таныжар улус — Күдерниң ачазы мээң-биле кады оглумнуң арагазын кудун чорду чоп.

— Ийе-ийе, Күдерниң ачазы силерни чугаалап орган чүве: кончуг дарган кудам бар деп — деп, Күдерниң авазы чугааны уламчылаан.

— Аттыг баштак, хөглүг кудагай чораан, канчап ынчап баар киж и боор, хайлыын але — деп, Кызыл-Даг чурттуг кудазы хомудалын илередип орган.

— Аараан киж и-дир ийин, хайлыг аарыг аппаратды ышкажыл, хөөкүйнү, бо оолдуң адазын — деп, Күдерниң авазы хөңнү баксырай берген. — Ойт, оглум, дуу плитаны токка кожувудам, бо кудаңга, чааваңга шай-шуй, мүнден чылдып көрөм — дээш, келген дашкааны хүлээп ап, четтирипкен.

Күдер аыш-чем чылдып, эккеп салыштарга келген аалчылар, ак шай, мүннү амзап четтиргеш, ужуру ындыг, чүгле ооң соонда дашкаларын божудуп, четтирип, Күдерниң ачазының соңгу назыны эки болзун деп, ёзулап кааннар.

— Келген аалчыларны силерни куруг канчап үндүрөбис, бо кудавыс база келген-дир, оглум, Күдер, бир шил чүведен ажыдып көрөм — деп, авазы дилээн.

Ынчап хөөрежип орларда орайтай берген, Көк-Баштыгыны уруглары сүрүп аппараттар, Күдерниң авазы удуй берген, а Күдер биле Кежиккей-Дарган бичии-бичии четтирип каап, таар чугаалажып органнар.

Кежиккей-Дарган бодунуң ук төөгүзүн хөөрей берген. Оон салым-чаяанныг улустар дугайында чугаалажып орган, Хыйыр-Допулду сактып, ооң чарын салырын магадап, Күдер даай-авазы сугнуң молдургазының чиде бергенден эгелеп, чарын салып төлгелеткенинге чедир бирден бир чок хөөрөт орда, кудазы орган:

— Шаанда улуг өгбөм болур Аксагалдай ирөйдөн дыңнаан мен — чарын канчап төлгө апарганын аан, оглум, дыңна даан, дыка солун:

— Шаг шаанда ада-иези-даа чок, ук-төөгүзү уттундурган Өскүс-оол деп оод чурттап чоруп-тур. Бир черге чоруп орарга, уткуштур кадай киж и кээп-тир.

Кадай:

— Кай барып чөр сен, Өскүс-оол? — деп-тир.

Өскүс-оол тургаш:

— Мен болза баш углаан черже кылаштап чоруур, толанчы киж и мен — деп-тир.

Внимание:

**Образ 31 Впроекте Больше Не
Существует!**

**Возможно, Он Был Удалён
Сторонним Приложением**

Кадай тургаш:

— Чаа ындыг болза сенээ мен бир чүве айтып берейин, шува — деп-тир. — Шууруун, чылапча, улуг паштан тып эжел.

Өскүс-оол тып эккеп берген.

Кадай тургаш:

— Үш ожук дажындан тургус — дээн.

Өскүс-оол даштарны эккеп тургузупкан.

— Пажың тик — дээн.

Өскүс-оол пашты типтерге, кадай паш иштинге олуруп алаш:

— Шууруунну менче кедире каг — дээн.

Өскүс-оол шууруунну кедире каапкан.

— Шоргазын хүн үнер чүкче көрүндүр тырт — дээн.

Өскүс-оол хүн үнер чүкче көрүндүр тыртып каан.

— Чылапчаны сал — дээн.

Өскүс-оол чылапчаны салыпкан.

— Сугдан кут — дээн.

Өскүс-оол сугну кудупкан.

— Ораалганы ораа — дээн.

Өскүс-оол ораалганы ораапкан.

Ам-на кадай Өскүс-оолга чугаалаар дээн чүвезин чугаалап-тыр:

— Чиге бурунгаар хүн үнер чүкче бар чыдарыңга хүн үнер чүкче баткан чиңге кара хем бар, чиңге кара хемни куду бадып чыдарыңга чиңге кара хемниң аксы чыдар, чиңге кара хемниң аксыңга баарыңга хаан кижиниң аалы турар. Ол аалда хөй кижини чыылган турар эвеспе, ооң ужуру хаанның уруун чүс демей уруглар аразында тургузуп каан, ону тыпкан-кижи ол уругну кадай кылдыр алыр деп чарлык үндүрүп каан боор эвеспе. Мен база киржип көрейин дээр сен, улус диндмейн турар, а сен бүдүү санап тургаш ортузунда бежен дугаар уругну балбайын баар сен, хаан ажынып-хорадаарга-даа, уруг чүткүп, маңнаарга-даа салбас сен. Сенээ кым айтып берди дээрге, черле мени сөглөвөс сен, бодум тып алдым дээр сен — деп, кадай шууруун иштинден шорга үдүндөн айтып чугаалап бергеш, ам чылапча, шууруунну ап каавыт дээрге, Өскүс-оол ап кааптарга, кадай чүнү-даа ыттавайын кылаштан чоруй барган.

Өскүс-оол ол-ла кылаштааш, хүн үнер чүкче бар чыдарга, чиңге кара хем бар болган, чиңге кара хемни куду бадып ораарга, чиңге кара хемниң аксы таваржып келген, чиңге кара хемниң аксында хаан кижиниң аалы туруп-тур. Ол аалда

хөй улус чыылган бооп-тур. Дөмей уругларны дизе тургус-каш, ооң аразындан хаанның уруун тып чадап туруп турлар эвеспе. Өскүс-оол бүдүү бежен дугаар уругну санап алгаш:

— Хаанның уруун мен тып көрейин-деп-тир.

Өскүс-оол-даа бежен дугаар уругну, ол уруг ушта чүт-күүрге-даа салбайын барып-тыр оо.

Хаан ажынып, хорадап:

— Черлик кижээ мээң уруумну кым айтып бергенил? — дээш, төлгөчилер чалап эккеп-тир.

Чүү кижини Өскүс-оолга чугаалап бергенил дээш, төлгөлөп көөрге: шой баштыг, суг мээлиг, кидис мойуннуг, ыяш белдиг, даш буттарлыг, чаңгыс карактыг, демир ужалыг кижини айтып берген деп төлгөгө мынчаар дүжөр бооп-тур эвеспе.

Хаан ындыг кижини кайда чүве ирги дээш, оран-делегейини одурту кезириге-даа чок, тывылбас бооп-тур. Чеже-даа катап-катап төлгөледирге ынчаар дүшкөш-ле турар бооп-тур. А Өскүс-оол хаанның уруундан чыда калбас, адырылбас бооп-тур.

Хаан хорадааш төлгө деп чүве мегечи, херек чок чүведир дээш дөгөрезин-сугже киир октапкан иргин.

Ол төлгө сугну куду агып бадып чыткаш, суг кежиң бар чыткан хойнуң чарынынга чыпшына берген чүве-дир эвеспе. Ол хойлар кежирип турган кижини хойнуң чарынында төлгө чыпшына бергенин билип кааш, бир хойну дөгөрип чээш, чарнын акка-даа көөрге, карага-даа оттулуп алгаш көөрге, чүве эндевес төлгө болган чүвең иргин эвеспе оо.

А Л Д Ы Г Ы Х О Н У К

Кожуун төвү чедер эртенги автобус-биле кожазында суурга чедип келгеш, Күдөр акызы Давый-оол ийилээ шала ынаар озалааш бажыңга келгеннер. Хөлчөк ээрип, туткула-нып турган ыдын ээлери үнүп келгеш, хай депкеш, алышкы-ларны киире бергеннер.

Кирип кел-ле мендилежиң, таакпылажып, чугаалашкан соонда Давый-оол хойнундан бир шил ак арага уштуп келгеш, дашкага долдур куткаш, улгады берген кижиге сунган:

— Че, акым, бичии херек бар, акым кижини чок болган, ооң чеди-хонуун кыпсыр чоруун кылдыртып аар дээш чор бис, чайыңар бар бе, кайдыг силер че? Машина-балгат-даа чок чадаг чор бис, ынчалза-даа автобус амыр чүве-дир — до-раан чедер. Кежээ дедир чедип кээр силер, база-ла автобус-биле.

— Ийе, харын, херек чүвени кылыр апаар ыйнаан харын, чораай-ла бис, оолдарым — деп, караң көрнүр ирей чөдшээрэжиң, алышкыларның сунган ак чөмин четтирипкен иргин.

Караң көрнүр ирейни ап алгаш, Күдөрниң авазы сугга дедир чедип келгенер, а ында эң чоок дөргүл-төрелдери чыгып келген, эът-чөм быжырган, белеткенген турганнар.

Кырганны дөрже чалап, изиг сүттүг-шай, соктаан далган, ааржы, саржаг салып, диле кескилеп каан хаарган боова далганнар, хлеб, камбет, печенье, пряник дээш бүгү-ле чөмни долдур салган столга олуртуп шайлатканнар. Эът болу бээрге, дүлгөн эът база чип, мүн кудуп ижиң, кырган ам-на ажил-хэрээнче чоорту кирип эгелээн. Баштай-ла тавакка аш-чөм дээжизин салып, белеткеп каан. Ооң соонда ак пөс-биле тааның даарааш, ынаар бүгү-ле чөмнерниң дээжизиниң үстүндөн ап, суп белеткеп эгелээн: тыва далган, тараа, ааржы, саржаг, камбөт, пряник дээш-ле бар-ла чөмнерниң шуптузун суккан. Бичин шилдерге сүт, шай, арага үстүндөн аңгы-аңгы куткулдаш, суп кааннар. Хой ужазының кудуруун, мун ээги-биле кытай дүлүп быжыргаш, аңгы тавакка өске-даа чөмнөр дээжизи-биле салып, белеткеп каан. Демги-ле ак пөс таалыңче от, таакпы-биле суп каан. Ол-ла бүгүңү чок апарган кижиниң сүнезинин кыйгырып эккелгеш чугаалажып, ол аш-чөм-биле чөмгерер чүве-дир эвеспе. Белеткеп каан аш-чөмге кым-даа дөгбөөн, чивээн — чурүмү ындыг чүве-дир. Шупту чүве бөлен.

Караң көрнүр ирей оргаш:

— Баштайгы хонуун кыпсырда, хүндүс-даа эрттириптер, ажырбас, сөөлүндө узун хонуун таптыг эки эрттирип аар силер. Ынчаарга бир шил арага, хөнекке шай, аш-чөмдөн бичини ап аар. Аяктар херек. Че, ам ол-ла бис бе, чоруулунар, че — дээш, чүү-хөө суккан пөс хавын алгаш үнүшкөн.

Даштыгаа херим иштинге белеткеп, чарып каан кургаг баштардан от салгаш, долгандыр шыйып келгеш, чүгле бодунуң дужунга эжиң ышкаш үт аттырып алган. Хамык улусту артынга тургузуп алган. От элээн хым орда, холунга тенниг хола-хараган тудуп алгаш, өрү дээрже көрүп алгаш, мөчөөн кижиниң сүнезинин кыйгырып эгелээн:

— Оой, Чолдугбай, Чолдугбай, кайда баардың, Чолдугбай, Чолдугбай. Оой, Чолдугбай, Чолдугбай, Чолдугба-а-ай...

Хенертен ирей отче көрүпкөш, кижин көрүп каан дег чугаалажып, чалбырааш көдүрлүрге «хайт» деп каап, тенниг хараганы-биле чавырылдыр соккулап каап турган.

— Чаа, кайнаар чидип чордуң. Бо өөң ээзи, ажы-төлүң,

дөргүл-төрөлдөрдүн аыш-чемин тудуп алган сеңээ өргүп, сээң-биле ужуражып келдилер. Бо чемни четтирип көрөм че — дээш, караң көрнүр ирей бичии ак пөс таалыңда чеминиң дээжизин отче салыпкан. Оон хой ужазы биле мун ээги баштады аыш-чемни база салыпкан.

— Чаа канчап, мынчап бардың че, кандыг хайга таваржы бердин? — деп, ирей чугаалажы берген.

— ...

— Хаа, ындыг-дыр, ындыг-дыр. Хеймер оглум че? Ийе, ийе, мында тур, чедип келген — дээш, ирей аткаар холун суварга, Күдөрниң хеймер дуңмазы папирос тутсуптарга, ирей ону отче каапкан. — Бо-дур, хеймер оглуңнуң таакпызы-дыр, таакпылажып көрөм че.

— Каяа-каяа чедип кааптың че, кымнарга кирдин, ам кым сугга баар сен?

— ...

— Хаа, ындыг-дыр, ындыг-дыр — дээш, ирей мөчээн кылыниң ажы-төлү, төрөлдөриниң кезек улустарының таакпызын, бүдүү олардан ап алгаш, отче октап, ол төрөлиң, ол оглуңнуң таакпызы-дыр, тыртып көрөм че — деп, чугааланып, оттуң чалбыраажы өрү көдүрлүрге-ле тенниг хараганы-биле чабырылдыр соккулап каап турган.

— Чаа, бо шайдан ижип көрөм, — дээш, отче шай кудупкан. — Чаа, аалың иштиниң, ажы-төл, төрөлдөриңниң ак чемин четтирип көрөм — дээш, ийи-үш-даа катап дашкага араганы куткаш, отче кудуп каап турган.

— Чаа, ам хомудаар хомудалың, чагыг-сөзүң, сагыштыг болза, сагыжың кымда дүштү, чугаалап көрөм че — деп ирей айтырган.

— ...

— Чаа, ындыг-дыр, ындыг-дыр...

Отче кагган аыш-чем өртөнип калган, от өжүп, ыяжы дооза хып чорда-ла, ирей тургаш:

— Чаа, аал-ораныңга келдин, ажы-төлүң, алган эжиң, дөргүл-төрөлдөрдүн, эш-өөрүңнүң ажы-чемин, ак шайын иштиң, таакпылажып чугаалаштың, ам чорууң кылып чорувут че. Чагыг-сөзүң, хомудалың сөгледин. А ол чаныңда кижиге бар, кымыл ол?

— ...

— Аа, ийе, ийе... Че, хая көрбөйин чоруптуңар, че ындыг-дыр, чаа чоруй барыңар че...

Ам-на ирей хая көрнүп келгеш, чииги кончуг, бир-ле чүьктү эктинден дүжүрүп каапкан дег, улуг тынган.

— Че, ам бо аьш-чемни үлежил чиңер, шайны, арага ы дегере кудуңар, ижиңер, өгже дедир моон чем киирбес укжур-луг чүве болдур ийин — деп, ирей тайылбырлап чугаабан.

Демин чаа-ла ыыт чок, сымыранчып, кижн бүрүзү бодандарга алзыпкаш, сезиктиг турган улус ам-на чугаа-сооду үнүп, таакпылаар кижн таакпылап, аьш-чем, шай ижин, ийи-бир дашка арага ижипкеш, оожургап, бажыңче кирип бергеннер.

Ам-на хөй улус кылып каан хөй аьш-чемни ижил-чип, арага-дарызын иже бергеннер.

Караң көрнүр ирей келген дашкада араганы четтирмиз каан, тавакта эьтти кезип чип, шайлап ора, ак пөс алдырсап алгаш, оон чалама кылып алган. Ол чаламаның бир укжур муңгаштай баглааш, эжик бажында ханада кадагже айыткаш, Күдөрннң авазынга мынча дээн:

— Че, уруум, бо чаламаны өрү ол кадагга азып ал, канчаарга өөң иштиниң узун хонуу эртпэежеге дээр өгден чем аймаа черле үндүрбес эвес сен бе, шээрлиг кончуг чоор, чок кижн чок болган, кончуг берге чүвеге таварышкан кижн-дар сен ам, өршээ хайыракан.

— Канчап ынчап бардым, чүү болган дээр кижн-дар ирем? — деп, Күдөрннң авазы девидеп айтырып-тыр, а өгже дөргүл-төрелдер база хенертен үнү чидип, шимээн чок, бүсү-ле кичээгейин демги ирейде мөөңчөп эккелгеннер. Чүге дэс чок апарган кижнннң хомудалы та кымга дүжер, ынчангаш таптыг дыңнап албас болза, билбейин азы херекке албайын эрттириптер болза айыылдыг — чок апарган кижнннң сүнесини аал коданын тегерип тургаш, бирээни кылып кааптын болур.

— Ийе харын, бурунгаар, хүн үнер чүкте нем терели боор, торгу додарлыг тоннуг бир чок херээжен төрелим бар деп-ле турар чорду. Сагыш-сеткили ында дүшкен-дир — деп, караң көрнүр ирей долгандыр улустарже көргүлээн, а Күдөрннң дөргүл-төрелдери бот-боттарынче: «Кым чоор ол?» — деп, айтырганзыг көргүлээш, кижн бүрүзү-ле хандыр боданып, Күдөрннң ачазын база катап сактып, ооң канчаар чурттап чораанын, ооң-биле бодунуң аразында кандыг хамаарылгалар чораанын черзилей коптара бодап, ооң сеткилин хомудадан кы дег чүнү кылган кижн боор мен деп, иштинде будуу: «Өршээзинде, багай чүве ыңай турзун!» — деп, чалбаргылап, сеткили дүвүрөп органнар.

— Каш чыл бурунгаар-ла куду-сүнесини хоорлу берген кижн-дир, уругларым — деп, ирей чугаазын уламчылаан. Ооң

сөөгөрүндө бичин-даа кижин чигзине хире меге-нүгүл чок дэл чүве ирейниң карактарындан, ооң ниити байдалындан, бодунуң бөдүүн, ак сеткилдиг бүдүжүндөн илереп, чырып турганзыг болган. — Бир-ле хай халапка таварышкан-дыр, эки эднн база үрөп алган-дыр, бодунуң куду, салым-хуузун сула салдынганындан болган-дыр — деп, ирей түңнээн.

— Аа, тракторун доңуруп алды чоп, бодунуң эжинге таваржы берген,... — деп бар чораан Дыртык-оолду чанында орган акызы шенектептерге, сырбаш дээш, оозу ыядып, арны кыза берген.

— Бир муңгаш черде, чүнүң иштинде чүвел, демпр эт бар-дыр, кижиден алган бе азы черден тып алган бе, кончуг багай чүве-дир, ап кааптар болза эки — деп ирей уламчылаан. — Бир кижиде адыр даванныг мал өрөм бар, дораан негеп алыңар, оолдарым, деп чагыыр чорду. Хеймер уруумнуң оглу бар, ол оолду эки көрүп чоруңар, эргелиг оглум чүве деп база чагыды. Ынчаарга беш баш өг-бүлө улус бар-дыр, чоок кижилеринден, арай оваарымчалыг болур болза эки дээр чорду.

— Чанында кижин бар деп турдуңар, айтырарыңарга чүү дээр-дир, кым деп кижин-дир? — деп, ирейден айтыра берген-нер.

— Аа, мырыңай аныяк оол чорду, ырак төрелим кижин-дир, силерге хамаарылга чок, ажырбас дээр чорду — деп, ирей ам-на чугаазын колдуу доостум дээр хевирлиг, шай ижин, таакпылап өскээр чардыга берген.

Ам-на чыылган дөргүл-төрелдерге чүвениң уг-шии билдинип келген. Ынчангаш ында-мында чугаа-соот дидим-дидим хөрлээлегилеп, дылы бичин долгажы берген улустуң үнүндөн-не хонук кывысканының «Чүү-ле болур ирги?» дээн дүвүрели оожургай бергени билдинип келген.

Күдерниң ачазының хонуун шак ынчаар дөргүл-төрелдери, ажы-төлү эзулап, өгбелерниң чаңчылын сагып, чок болган кижиге хүндүлелин өргүп, боттарының сагыш-сеткилин арыглап, амыдыралдың ак оруун уламчылап, ажыл-агый тудуп, ажы-төл өстүрүп, оларны кижизидер хей-аъды катап өөскүп, чоруувус бүттү, багай эвес эки бүттү дижип, тарап чоруп турганнар.

Күдер кады төрээннери-биле арткаш, ирейге хапка эът-чем, чигир-чимис, бир шил водка суп берип, элээн хөй акша база-өргүп, тудусканнар.

Караң көрнүр ирей сөөлгү чагыын берип тур эвеспе:

— Көрдүңер бе, ачаңар багай эвес кижин-дир, өлүм кым-

га-даа таваржыр, кижиден кижиге өлбөс бө, эмин эрттир муң-гарал-деңгерээн херээ чок, эмин эттир ыглажып-сыкташпаңар, хейде-ле дуу оранче ам-даа чоруп четтиклээн ачаңарның куду-сүнезинин дүвүрөткөш чоор силер, силерни каап шыда-вастай бээр, оон эртсе дириг кижилерниң сүнезинин алгаш чоруп туруп бээр, ынчаар өөрөнчиктээр болза кончуг айыыл-дыг. Багай эвес, чорук-херээ эки эрти. Дөртөн тос хонуу эртпээже оваарнып туруңар, үй-балай чүвө кылбаңар, өөнөрдөн аыш-чем үндүрбөңөр, дыка арага-дары ижиң, билбестедир эзирбөңөр, аас-дыл, шош-содаа үндүрбөңөр, ынчанмас чоор, ажыг-шүжүглүг улус, ыыт чок шыдажып эртер. Анаа-ла чор-та бергөн кижиге дүвүрөткөн херээ чок. Че, ам мен чанайын, эки туруңар, уругларым — дээш ирей кеттине берген.

Күдөр хөөкүй ирейни кежээки автобуска чедир үдөп, олуртупкан, а оозу:

— Эки чоруур сен, оглум, че, менди-чаагай! Байырың! — дээш, чоруй барган.

«Кандыг кончуг биче сеткилдиг буянның ирей боор» — деп, чанып ора Күдөр ынчаар бодал чоруп орган.

Авазы сугга кээрге, төрөлдери чоорту тарап эгелээн:

— А, богда, ам канчаар, уругларым, чорук-херээ эки эрте берди. Багай чүвө чок хире-дир, черле эки ышкажыгай, ачаң, оглум — деп, Кеский ирей ужур чөвүн чугаалааш, үнө кылаштай берген.

Кежээ дүжүп, хамык улус тарай берген. Күдөр иешки-лер, даай-авазы, честези дөртөлээ орларда, эжик соктаан.

Кирип келзе-ле, Күдөрниң чаавазы:

— Экии, иешкилер, кайы хире турар? — деп, тон хевин уштуруп ал-ла, дөрже эртип келген.

— Акым кайы? — деп, Күдөр чаавазынче көргөн.

— Саян артынче ашты, дүүн, чаа КамАЗ алган болба-зыкпе. Канчалдыңар, чорук-херээңер кылдырып алдыңар бе?

— Ийе, керним, чаа бо оол автобусче үдепти, ол ирейни.

— Чүү дээр чүвө-дир? — деп, Күдөрниң чаавазы кычээн-гейлини кончуг көрнүп келген.

— Чогум эки эрти, багай чүвө чок, ажырбас хевирлиг кылдыр чугаалады, ол ирей, хөөкүй. Дыка шыырак чорду, ол ирей, чүвө эндевес.

— Ындыг-ла ыйнаан харын, кырган кижиге. Сагыш-сетки-ли кымга дүжүп чыдар чүвө ирги?

— Харын созун эки билбедивис, мурнуу чүкте кезиниң төрөли боор, торгу додарлыг тоннуг херээжен кижиге бар деп чүвө чугаалады ийин.

— Хаа, ол кайызын ынчап турар чүве ирги але? — деп. Күдерниң чаавазы оожургап, ол-даа биске хамаарышпас чүведир дээн хевирлиг, аякка шай кудуп, чемнени берген.

— Даай-авазы, честези суг чана бергеннер.

Күдер нешкилер Күдерниң чаавазынга удуур дөжөк салып, ырак черден келген кижини удуп, дыштан дээш, чыттырып кааннар, ынчалза-даа демгизи черле чугаакыры кончуг болгаш ковайып келгеш, сыртыын өрү бедиде салып, эптии кончуг кылдыр ийлендир олуруп алгаш:

— Бис акың-биле элдеп чүвөгө база таварыштывыс, ат бол часкан, Ортунай башкы эдип кагды ышкажыл — деп-тир.

— Паа, чүнү ынчап турар уруг сен, керним — деп Күдерниң авазы девидей берген.

Керни уруг ам шуут ковайып оруп алгаш, чугаазын эгелей берген:

— Бис ам Чеди-Хөлден көже бердивис, Соруг деп черде бис. Аңаа баргаш, ээн бажың турган, ону эжелеп алдывыс. Ооң мурнунда орустар чурттап турган. Шуут элдеп чоор. Эң баштай кирип келгеш, көрүптеримге, печканың хлеб быжы-рар үдүнүң иштинге хөкпегер ооргалыг, дыка коргунчуг кижини орган-дыр ийин. Мээң караамга ынчаар көзүлгөн. Оон доп-дораан, ол печканы бузуп каапкаш, чаа печка туттуруп алган бис. Ол бажыңны септеп алгаш, чурттай берген бис. Баштай акың-биле ийи аңгы удуп турган бис. Дүн ортузунда кижиле дыка улуг тынып каап турар аан. Акыңны мен кандыг кончуг тыныжы улуг кижини боор деп бодап турган мен. Бир хүн боду меңээ чугаалай берди. Кандыг кончуг тыныштыг кижини сен деп аан. Оон-на ам сестип эгелээн бис. Кады удуп чыдырывыста, бир дүне акың мени оттура берди. Дыңнаарывыска будувус адаанда кижини хөлчөк ажынган ышкаш, тыныштай берди, бодаарымга кижини-даа орган ышкаш. Акың тура халааш, чырыкты кыпсыпты. Көөрүвүске, чүү-даа чок, эжик дуглаглыг, дуу өрээлде уругларывыс шөлээн удуп чыдырлар.

Ол хевээр-ле акың-биле удуп чадап, ат бооп туруп берген бис. Оон Ортунай башкының ынчан чүү-хөө, янзы-бүрү чүвөлөр кылып эгелей берген үези ол-ла болгай. Өөнгө орбас, үргүлчү чалалга барган боор, арай деп тып алган бис. Ол башкы бир-ле чүве үндүрүп каапкан-дыр ийин. Өөвүстен та чүнү үндүрүп каапканы ол. Баштай боду ынавайын турган. Ону кылыпкаш, ол башкы боду дыка баксыраан-дыр ийин. Дуу өске оранче чоруй бар часкан. Бир күштүг хам кижини

эдип каан. Кылбас ужурлуг чүве кылган-дыр сен дээн. Ооң соонда бажыңывыс оожургаан, ынчалза-даа мен аарааш туруп берген мен. Ол тыныштаар чүве дыңналбастаан. Аарый бергеш бир орус кадайга чеде бээримге, ол кадай караң көр-нүр, сымыраачы берге кижичи деп дыңнааш чеде берген мен, ол кадай домовойну үндүртүп каапкан-дыр сен дээн, ынчан-гаш аарып турар-дыр сен, ол канчаарың ол дээн, домовой харын-даа сени камгалаар, өг-балгадыңче чүнү-даа киирбес боор чүве, че харын, ажырбас, ол үндүрүп чорудупкан домо-воюң аажок кырган турган-дыр, ам аныяк домовой чедип кээр, ажырбас — кежээниң-не аыш-чемден аякка салгаш арт-тырып каап тур дээн. Оон эрткен чайың бажыңның шалазын тура соп, чаа манзалар-биле солудуп кааптывыс. Септелге кылып турган тудугжулар шала адаанда азыгдан дүк-биле кылып каан чүве тып алганнар. Сымыраачы орус кадай ону көргөш, дүрген ырадыр аппарып каавыт дээн. Сөөлүндө бир орус ашак кээп чораан, өөвүске, ол ашактың арттырып каан бугу болган. Дыка кара сагыштыг ол орус ашак, бодунуң хайын бо бажыңга арттырып кааш, өскээр көже берген. Бо бажыңга чурттаан улустуң эр ээзи артпас бооп турган ышка-жыл. Чеди, сес-даа кижичи чок болган чүве-дир. Ол ашак кээр-ге, киирбээн бис, демги сымыраачы кадай танып каапкан. Удаваанда ол ашактың сураа дыңналып келген — чок апарган дээр чораан. Шаанда, шагда-ла бо бажыңга чурттап тургаш, билбес эзирик ол ашак кадайын согар дээш, он класс оглун соп алган ашак-тыр. Оон хомудааш ыглап-сыктап, дүн-хүн чок оглумаылап, оглун кыйгырып, багай чүве кылып алган. Чүл дээрге орус улус тывалар ышкаш 9 хонук, 40 хонук деп чүвелер кылыр. Шажын ёзузу-биле ол чүүлдерни ой-шаанда эрттирип каарга, мөчөөн кижиниң соңгу назыны эки болур. Бир эвес ону сагывас болза чок апарган кижиниң көзүлбес мага-боду, сүнезини читпейин, дириг кижичи ышкаш чурттап туруп бээр чүве-дир. Ол чурттаарда дириг кижилерниң сеткил-сагыжын, кудун, хей-аъдын ажыглап чурттаар. Демги ирей-кадай ийилээ чаңгыс оглун үргүлчү чүгаалажып, сактып-сак-тып ыглажып-сыктажып туруп бергеннер. Ынчаар орта оглунуң көзүлбес эът-мага боду кыйгы дыңнааш, чедип кел-геш, ада-иези-биле кады чурттай берген. Ирей, кадай дүнениң-не оглун дүжөп, кады чоруп турар болу бергеннер. Дүн дүжөрүн манап, оглун көрүксээр апарганнар. Ынчап турларда ирейниң төрелдери билип кааш, мөчүп калган оолдун көзүл-бес мага-бодун ирей кадайдан арай деп адыргаш, караң көр-нүр кижиге тускай тарбыдаашкын кылдыргаш, демги дүктен

кылган чүбеге адырылбас кылдыр чыпшыр тарбыдааш, ол кадак хевирлиг чүвени бажыңының шалазының адаанга суп каапкаш, боттарын көжүрүп каапканнар. Кижиниң сүнезин-нери дыка хей боор чүве-дир ийин. Черге кижиниң мага-боду сөөгү-биле кады хөмдүнүп каар пор-куд сүнезин дээр, чер кырынга артыл каарын салгын-куд сүнезин, а дээрже үнер сүнезинни дээр-куд сүнезин дээр. Оон аңгыда кижиниң көзүл-бес мага-боду база-ла ийи, үш-даа боор чүве-дир. Мөчөөн кижиниң узун-кыска хонуктарын эртирип, эл-чөл-биле өзү-лал кылбас болза, ол көзүлбес мага-бот дириг кижилер-биле кады чурттап туруп бээр. Херек кырында ындыг таварылгада кым буруулуг дээрге — мөчөөн кижиниң чоок кижилери. Ол улус ол чок аларган кижиниң үргүлчү адын адап, ооң дуга-йында чугаалажып тургаш, ол мөчөөн кижиниң бажын коваң-надып кааптарга, оон-на хамык хай эгелээни ол. Хей үе эрткен тудум көзүлбес мага-бот чорбайын, амдажааш, чурттап туруп бээр. Ол чурттаарда дириг улустуң ханын соруп ижер апаар, азы өскээр чугаалаарга, дириг кижиниң сагыш-сетки-лин, угаан-бодатын, күш-шыдалын, хей-аъдын бодунче киңр соруп ал, ооң күжү-биле амыдырап чоруур. Кончуун көрүңер даан, демги ирей, кадайның оглу та каш чыл иштинде ол бажыңга чурттап келген. Аңаа чурттаар дээш көжүп келген улустуң эр эезин хилинчектеп, ооң амыдырадын хунаап ал, боду чурттап, а демгизин өске оранче чоруур ужурга таварыштырып турган-дыр.

Кажан бажың септеп тургаш, кадак хевирлиг көзүлбес мага-боттуң сузун үндүрүп кааптарга, ол чүве ада-иезин тып чеде бергенн ол-дур. Ону ашак билип кааш, дедир бо бажыңга эккеп кааптар дээш кээрге, кирибээнивис ол-дур. Кириген-даа болзувусса, демей адырылбас, бодундан. Ол ашак чорта бер-ген, а демги көзүлбес мага-бот база чиде берген, чүге диез алыксаан кижизин алганы ол, база ол адазы ашак оглун каапкаш чоруур эвес, эдертип алгаш соңгу назынын назылап чоруй барганы ол-дур. Дуу назынче кирерде, бир эштиг боор-го, коргүнчүг эвес боор чүве-дир эвеспе. Ынчангаш кады чурттап орап ирей-кадай улустуң мөчүүр аразы дыка чоок боор чылдагааны база ында. Бирээзи бирээзин манаар, а өскези оозун манадыр. Бир бирээзин хөлчөк сактып, ыглап-сыктап, кыйгырып, дүжүнде ужуражып тургаш ийилээ кады чурттап бээрлер. Ынчан дириг кижиниң амыдыра-лын ууй шыдавайын баар, — дораан мөчөөн эжиниң соондан чоруптар — соңгу назыда база кады чурттаар дээш.

ЧЕДИГИ ХОНУК

Күдер эртен оттуп келгеш көөрге, бажыңында чааскаан бооп-тур. Тура халааш, чунуп, кеттинип алган. Печка кырында аыш-чем изиг — чемненип олурда, авазы кирип келген.

— Чааваңны дөө кудаыстың машиназынга олуртуп чордум, район төвү кирер дээн, ол кудавыс, автобус шагы элек, чааваң далажыры хөлчок, ынчанмайын канчаар, ажы-төлү, аал-ораны, ажыл-агыый бар-ла болгай. Бөгүн самолёттап ужуптар билеттиг кижиги чорду. Ё-оо — дээш, Күдерниң авазы орунга ийленип чыдып алган.

— Акым шыдаар-ла-дыр, черле сүлдези кончуг бедик кижиги чүве — деп Күдер акызынга чоргаарланган. — Коргунчуг, кижиги ханы сорар көзүлбес аза-букка безин алдырбас, берге-ле-дир.

— А бо чааваң база кончуг берге кижиги-дир, көрзүңзе, тоор чүвези чок, чүүден-даа кортпас, ындыг улус чүге алзыр боор — деп, Күдерниң авазы оглунга улашкан. — Ол чааваңныч кырган-авазы улуг хам кижиги дээнигай. Өске бир хам-биле чишкеш, аңаа аштырып, чиртипкен дээр чораан. Бодундан артык хам-биле чижип чыдар дээрге-ле бодунга бүзүрээр база берге турган-дыр ол. Хензигийне чүведен-не алзыптар чүве дээн, өршээзинде — деп, холдарын тейлей тудуп каан.

Печка кырында кочалда чылыг сугга аяан чуп каапкаш. Күдер авазының чанынга олуруп алган.

— Калчанай акым бөгүн кээр иргиги бе ала, авай? Бөгүн кежээки автобус-биле кээр ужурлуг кижиги чүве.

— Сен ат болдуң харын, оглум, аал-оран, ажыл-агыыйың. Мен ам ажырбас мен. Эртен чанганың дээре, үр апардың ышкажыл. Ачаңның чорук-херээн шыырак кижиги сен эрттир-жиң, берге үде мээң чанымга турдуң ышкажыл. Даай-аваң суг база бар, дөргүл-төрелдер, бо уругларым кээп турар, ам ажырбас мен ыйнаан.

— Калчанай он хире хонук шөлээлиг кээр болган кижиги, маңаа сээң чаныңга бичии тургай-ла, авай — дээш, Күдер кеттине берген. — Даштын дүүнүгү чедир чарбаан токпактарым бар чүве, ону доозуптайын.

Күдерниң авазы чааскаан арткаш, хенертен хөңнү караңгылап келген. Уругларының ачазы сагыжыңга кирип канчаары ол ийик, азы кижиги билир, көөр эвес, мында чедип келген-даа турар чүве иргиги бе деп бодай каапкаш, чүрээниң согуу дүргедеп, хөлзей берген. Амыдыралының иштиңде ажыг-шүжүг, өлүм-чидимни көрүп пат болза-даа, кады чораан эжин

чидирип деп чүве эң-не аар согуг-дур деп чүвени Күдерниң авазы бодунга боду медресе билинген. Ынчалза-даа туттунар херек. Быжыг туттунар, кадыгланыр херек. Эмин эрттир сагышка алзып, муңгарап, деңгерээр болза, ажыга алзыптар, хей-аьды, куду-сүнезини чайлы бээр. Чок апарган кижини дыка бодааш канчаар деп. Кижини бүрүзү оон чайлаар эвес. Өлүм дээрге бойдустан чааялгасы, кижиниң хуу-салымы, үүлеси ышкажыл. Өлүмден корткан херээ бар бе?! Чок. Кады чурттап чораан эжим чок апаарга, чааскаан чурттап шыдавас эвес мен, чүге ыяап-ла өлүм дугайында бодаар ужурлуг кижини мен. Та бөгүн, та даарта, та бир азы беш чыл болгаш өлүм меңээ чедип келзин, ынчан өлү-ле бергей мен, кижиниң ол дээш сирилээн, кавылаан, човууртаан херээ чүл. Ооң херээ чок, ооң орнунга ажы-төлүмгө аар чүк, хилинчек, човулаң болбайын, оларга дуза кадып, өөрүшкү-маңнайны күзөп, смак-хөглүг чорзумза деп, мындыг бодалдар Күдерниң авазының угаанын өттүр шывараңнадыр шуужуп эрткеннер, ынчалза-даа өөнүң иштин бодал келгеш, ооң аарып, хилинчектенип чытканын, чок апаарда сөөлгү чагыг сөзүн бергенин сактып келгеш, ийи карааның чажы сыстып келген. Карак чажы чүглө чок апарган өөнүң иштин кээргээш эвес, а бодун кээргээн: ам канчаар ирги мен, кара чааскаан канчап чорууйн, күжүр бодумну дээн сеткилдин, күжүр эжим, хайыралдыг кады кырааным чокта канчап баар ирги мен дээн дүвүрелдин теви карак чажы бооп хуулуп турары ол чүве-дир эвеспе.

Күдер иешкилер хүнзедир бичини удуп, дыштанып, арткан арагазын ийи-бирни чооглап, ынчап хүнзээннер.

Кежээ дүжүп келген. Калчанай база сөзүнгө ээ бооп, чедип келген. Ажылдаар черинче билдиришиңкин кирип тургаш, арай деп чеди хонук дилеп алган болган — авазының чанынга эш бооп тургай-ла, хөөкүй авазын канчап кижини хилинчектээр боор азы чеди хонук ажыл үзүптерге амыдырал буступ, аас-кежик буурап, дүжүп каар бе?

Калчанай иешкилер-биле мендилежиң, ачазының чорук-херээниң канчаар эрткенин, авазының байдалын, кайы-хире турарын, шайлап ораар аразында дөгөрезин айтырып, биллип алкан. Оон улуг сумказын ажыдып, аьш-чемия авазы, дунмазы сугга тутсуп берген: беш шил ак арага, чигир-чимис, камбээт-прайник, таакпы, балык-консерва дээш-ле чок-ла чүве чок.

— Мен даарта чанар мен, аваң чанынга ам сен турар сен, ооң соонда мында улузувус көөрлөр ыйнаан — деп, Күдер акызынче дорт көргөн. — Дыка арага-дары ишпес сен, акым.

харын ижерин ишкей-ле сен, чүгле хемчээли эрттирбейге көр.

— А, чүге ишпес чүвел, чүге-ле хемчээли, өйү деп сагыш аарып, сириңайнып орган херээм чүл ынчаш?— деп. Калчанай хорадаксай берген.— Ачам чорта бээрге, арага ижиптеримге чүл ынчаш — дээш, бир шил водканы ажыткаш, дашкага долдур кудуп, авазынче сунган.

— А, богда, канчаар оол ыйнаан, мону—деп, авазы ыры чырташ кыннып, оглунуң сөңүн элээн апкаш, арны-бажын дырыштыра-дырыштыра, дашказын ийи холдап эгиткен.

Күдерниң соонда бодунуң үлүүн ижипкеш, Калчанай дашказын тургузуп кааш:

— Ижер болза ижер, ишпес болза ишпес мен, ижер болза ылап ижер мен, ынчап-мынчап турбас мен. Арага ижиптеримге, чүү канчап барды ынчаш? Бак болдум бе, херек кылып калдым бе, бодум уумда-ла чор мен, ол-ла-дыр. Кижилерге кижини бак чүве кылыпкан эвес—деп, хомудалын илереткен.

— Чок, чок, акым, өршээп көр, мени соора биле бердиң — деп, Күдер акызын оожуктурган.

— Акың ынчап турба че — деп, авазы база Калчанайга болчу берген.

Иешкилер ынчап орларда, элээн орайтай бергенде, кладовка эжи халырт дээн соонда, кижини кирип келген. Менди лежи берзе-ле, каткан хуурааның, Хыйыр-Допул.

— Экин, даай, эрт, эрт — деп, Калчанай өрү, дөрде столче чалаан.

— Көрөм, чээн, багай чээним дээш кирип келдим, ачаңны дээш аан, мен база Мезил уктуг болбас ийик мен бе, ием талазындан — келген дашканы четтирипкеш, шай ижип, таакпызын кыпсы берген.— Ачаңарның чорук-херээ эки эрткен деп дыңнадым, ол чалап алган иреңер шыдаар, чок дээк, аргажок берге кижини чүве, билир мен. Эки болган-дыр.

— Меңээ төлгелеп берип көрөм — деп, Калчанай үзе кирип каапкан. Черле ындыг кижини боор: эзири чүзү-даа билдинмес. Та шыны, та мегези, та баштаа чүве.

— Чүү дээш меңээ төлге салдыраарың ол ынчаш, чээн?

— Анаа-ла, сээң шын, мегеңни көөр-дүр—деп, Калчанай өскээр будалып, эзири шыырак барганы ол. Анаа элээр ындыг чүвени каая эде аар ийик.

— Па, менде шын, меге чүү боор, төлгениң боду билир, боду дүжер-ле болгай, канчаар дүжерил ынчаар тайылбыр-лап-ла бээр-дир мен, чээн, ында шын, меге деп чүве чок!— деп, Хыйыр-Допул улаштыр-улаштыр дашкалар апкан

болгаш карааның көрүжү чидий берген, дылы долгажаднап, чугаазы хөөрөп келген.

— Шын, меге деп чүве чок деп чүве каяа турган чүвөл, элдептиин аа. Ынчаарга келир үеде мээң амыдыралым кандыг боор-дур, шын чугаалап, төлгөлөп бер деп турар кижидир мен ийин, даай — деп, Калчанай Хыйыр-Допулдун мээзинче киир тайылбырлаарын оралдашкан, ынчалза-даа демгизин көңгүс сыр дедир чугаалааш турар болган.

— Келир үеде сээң амыдыралың сээң амыдыралың бооп хевээр артып каар чүве-дир ийин, чээн, сээң амыдыралың шын-даа, меге-даа болбас, сээң амыдыралың кандыг болдур, шак ындыг болур, ону өскерттир, эки, багай дээр азы шын, меге дээр харыың чок. Амыдырал кандыгыл, ону шак-ла ындыг кылдыр хүлээп алыр ужурлуг бис. Ам билдине берди бе?

— Чок, даай, чүнү-даа билбедим. Бо Күдер дуңмам менээ ажынар сагыштыг кижидир бо, үргүлчү арага ижип чоруур сен дээш, чүл ам, араганы шуут хоруп кааптар бе? Арага кижиге хоралыг бе, хора чок бе? Ооң ажы бар бе, даай?

— Бо мындыг-дыр ийин, чээн, көр даан, херек кырында амыдыралда шын биле меге деп чүвелер чок-тур ийин. Шаанда улуг улус оор биле бөрү чокта төрө-херээ турбас деп чугаалаар чүве. Ак биле Кара кайы-кайызы-даа чок туруп шыдавас. Кара чокта Ак чок-ла болгай. Хаан кижичокта кадын кижичокта кайыын кээрил? Эки кижичокта багай кижичокта деп улусту аңгылаары дыка берге. Бир эвес сен кижини билип алыксап, ылап-ла ол дээш сагыш човап, бүгү сеткилициниң ынакшылын өргүүр болзуңза, шупту кижилер сени билип каар. Шупту кижилер сеңээ чедип кээр, сенден арга-сүмө, дуза дилеп чедип кээр, ынчан сен бо кижичокта эки, бо кижичокта багай деп чугаалап шыдавас сен. Арагалаар кижини көрөөли даан: чүү дээш ол кижичокта ижип чоруурул? Ылап-ла чылдагаанныг боор. Ону билип алгаш, ынчан дузалап болур сен. Анаа-ла кижичокта каяа арагалап чоруур чүвөл, бир-ле чүве дээш, сагыжы саргып келгеш, ынчан ижиптерге, ол кижичокта эки апаар. Ол кижини арага ижер кылдыр албадап кээр човулаңның чылдагаанын билип алгаш, ынчан ам-на ол кижичокта дузалап болур сен. Бир эвес анаа куруг хей черге чаңчап, кончуттунуп, эттээш-даа дам-на човулаң көрүп чоруур кижичокта дузалажырдан, улам куду басып, хилинчектээниң ол.

— Көр даан, чээн, ачаң чок апарды, ол дээш эмин эрттир дүвүрөөн херээ чүл? Сарыг шажынны-биле алырга, кижичокта

өлбөс, кижиге катап төрүттүнүп кээр, ынчаарга өлүм деп чүвө чок ышкажыл, өлүмдөн корткан херээ чок-тур, хей-ле хоозун күш үндүрүп, коргуп, сириңейнип, азы шын сүрүп, мен эң-не шынчы, ак сеткилдиң, буянныг кижиге мен деп, эң-не угаанныг мен, сен мелегей сен деп, бот-боттарывысты куду көрүп, до-рамчылаан херээвис чок-тур.

Бистиң бурунгу өгбелеривистиң, улуг хамнарывыстың эң-не улуг күжү, чидиг чепсээ — иениң, аа сүдү дег арыг ак сеткили, бүгү-ле дириг бойдуска, бодунуң төрөөн черинге — дагларга, хемнерге, тайгаларга ыдыктыг ынакшылы, кижилерге буяны, кижилерни эки, багай деп ылгавазы, амыдыралды эки билири, шын, меге деп сөстөр сүрүп халывайын, чуртталга кандыг болдур, шак-ла ынчаар ону хүлээп аары — бистиң өгбелеривистиң, улуг ыдыктыг хамнарывыстың эң-не кижизиг, дээди аас-кежиң, буян чаяалгалыг сүлдө-эң-дир, өршээ хайыракан, деп, ындыг-ла болзунам деп, чал-барып чоруулуңар, чээннер, ол-ла, ынчан бис хостуг, шөлээн, амыр-чыргал бүргээн аас-кежикти тарадып чоруур апаар бис.

— Па, ам биске чүнү өөредип турар чүвөл ынчаш? Школага-даа, институтка-даа, ада-иевис-даа бисти ынчаар, бо силер ышкаш ындыг чүвөлөр чугаалап, өөредир эвес, чиктин ала? — деп Калчанай аайын тыппайын барган. — Силерниң чугааңарда чамдык шын чүвөлөр бар ышкаш ийин, даай, ындыг-дыр бе, Кудер? — деп, дуңмазыңче көргөн.

— Ам база шын деп сөс тып эккелдиң — деп, Хыйыр-Допул хорадай берген. — Мен, чээн, шынын чугаалавадым, мен бодалым кандыг болдур, шак-ла ынчаар чугааладым. Мээң бодалымны шын азы меге дээр болзуңза, мени хүндүлөвейин турарың ол-дур, чээн. Меңээ шын, мегениң кайызы-даа херек чок, меңээ чүгле сен херек, сен, кол-ла чүвө сен мени дыңнап, мээң-биле кады мында хөөрежил, чугаалажып орарың-дыр ийин. А шынын кымга барып шынзыдар сен, шынын кайынын тып аар сен. Коргунчуун көрөм, чээн. Берге херек-тир ийик. Сөөлүндө мээң бо чугаамны сактып кээр чадавас сен. Бистиң өгбелеривис, бурунгуларывыс шаг-шаанда-ла ону — бистиң бо чугаалажып орап чүвевисти аан — амыдыралга көрүп каапканиар, ооң херечизи бо тоолчургу чугаа. Дыңнап көрүңер даан, биччимде улуг өгбелерден дыңнажык мен:

— Шаг шаанда чер кырынга Бурган башкы арага деп чемни чаяап бүдүргөш, чонга тарадып, непередипкен чүвө иргин. Элээн үе эрткейде кижиге төрөлгөтөнниң хей кезин арага деп чемниң артык күжүн ажыглап өөрени бергөш, чүгле ону

ишкеш чоруп берип-тир. Ажыл-агыйын, амыдырал-чуртталганын, ажы-төлүн, аал-оранын, алган эжин утуп, чүгле арага-биле колбажып, эр-кызы чок эдереп чоруп берип-тир оо. Бурган башкы ону көрүп кааш, чырык чер кырынга араганы кылаарын, ону ижерин хоруп каапкан иргин. Ооң соонда, каш-каш үелер солчуп эрткен соонда Бурган башкы черни эргий ужуп көрүп чоруурга, ногаарарар оът-сиген-даа чок, кат-чөмис, ыяш-даш-даа өлүг-биле дөмей, черниң кыры куу-рара берген бооп-тур. Ол-ла ужуп чоруп ораарга, бир-ле адыш ишти кире черде бичии өдек бар, а ол өдекти долгандыр оът-сиген ногаан торгу дег хөлбөңнээн, ыяш-даш бүрүзү салдыр-рак, куштар ырлашкан, дамырак суг хөглүү кончуг шулурт-кайкып чыдар бооп-тур. Бурган башкы бөдүүн кижги кылдыо жуулуп алгаш, ол өгге амыр-менди эреп кире берип-тир. Ол өгге кире бээрге, ушпа кырган, чөнүк ирей, кадай чурттап ораар бооп-тур.

Бурган башкы шайлап ора айтырып-тыр:

— Мен бо каяа-даа чоруп чоруурумга, чер кырында оът-сиген чок, ыяш-даш бүрүлөмээн, өң чок куу чүве-дир, абыг кылаң дамырактар, ырлашкан куштар-даа көзүлбес боор чүве-дир, а мында силерниң өдөөңөр чанында кандыг кыныг магалыг чоор, ооң чажыды чүде ирги, ирем, кадам?

Кадай оргаш ашаанче имнээрге, оозу орун бажындан ыяш кууңчук эккеп, мөңгүн дашкага сүт арагазы куткаш, Бурган башкыже сунуп-тур:

— Бис эрген, кежээ болган чөнүк улус-тур бис, оглум, каш өшкүлеривис сүдүн хойтпактап алгаш, мыяны четтирип, амырап-чыргап ор бис көрөм, хоруглуг чем-дир, четтиривит, оглум — деп-тир.

Ам канчаар ак чемниң чыдынын, амданынын чаагайын магадан, четтирипкеш, дашказын эгидип оруп-тур эвеспе.

— Бурган башкы араганы хоруп каан деп дыңнаан мен, ор уккур-чөптүг чарлык ирги бе, ирем? — деп Бурган башкы айтырып орган-даа чүвези эвеспе ам.

Ирей оргаш:

— Ажынган-дарынган кижини оожургадыр, ажыг-шү-жүгүнү чымчадыптар, ыглаан кижги каттыра бээр, пөрүк кижги сөөкүр апаар, ыр-шоор, өөрүшкүнү биске шаңнаар улуг хүндүлүг ак чемни хоруурга, оът-сиген ногаарарбас, куштар ырлашпас, дамырак суглар кадып, кижилерниң ыр-шоору динчалбастап, кургаг, дерзин, дошкун халап черни шыва берген ол-дур. Бис чөнүк улус дөмей-ле чортар үевис келди, ан чемивис четтирип, амырап-чыргап ор бис, оглум. Даштын

едек долгандыр оът-сиген, суг-чайык, аң-мең, куштарны көрдәан, оглум, агалыын. Бурган башкы бо бүгүнү көргөн болза — деп, ирей хомудалын сөглөп оруп-тур эвеспе оо.

Чаа, Бурган башкы-даа өөрүп четтиргенин илереткеш, ирей, кадай-биле байырлашкаш, оруун уламчылап чөрүп каап-тыр оо! Ол баргаш Бурган башкы эрги хоойлузун эде кылып, хүндүлүг ак чем — араганы сүттен кылып бүдүрүп, чүгле ону өйлүг-хемчээлдиг чооглап, четтирерин, чүгле хереглээр черинге хереглээр кылдыр чарлык үндүрүпкөн чүвөң иргин.

Оон бээр-ле чер кыры өң кирип, оът-сиген хөлбең ногаан бооп, ыры-шоор, өөрүшкү диңмиттелип, мал-маган ак чайт дешкилежиң, маңнажып, сүт-саан төктүп чыдар кылдыр эл-бей берген чүвөң иргин эвеспе оо!

ДУВУРЕЛ

Күдер эртенги автобус-биле кожуун төвүнге чедип келгеш, аэропорт кассазындан чанар билет садып алган.

Авазының чанында акызы Калчанай артып калган, ооң соонда өске дуңмалары, дөргүл-төрөлдери Күдерниң авазын кагбайын, ооң чанынга турарлар, мөчээн кижиниң дөргөн төс хонуун эрттиришкен соонда ынчан чүү-даа оожургай бээр. Чүгө дизе чок апарган кижиниң бүгү-ле ора-сомазы: маа-боду-даа, куду-сүнезини-даа ынча үениң иштинде долузу-биле үстүп, частып адырлып, өске делегейге тайлып чоруй баар. Хонук кывыскан хам кижичок апарган кижиниң хаачазын хаап каар, ол ам кажан-даа келбес, ол хевээр олчаан баар.

Л-410 деп чехословак самолёт аэродромнуң деп-дески бетон шывыгылыг чалбак оруунуң бир ужунче үне халдып келгеш, тормозтары сыгыра-сыгыра, бурунгаар үзөш дээн соонда, тура дүшкөн. Ооң соонда шимчедикчилери хенертен дииледи ажылдаан соонда, бурунгаар караңнады чүгүрүп ора, бир өппөш дээш, агаарга астына берген. Кончуг дүргөн көдүрлүп орган самолет иштинде улустуң ижин-баары куду-лап, куйгазы адыңайнып чораан.

Күдер ачазын бодап чораан. Ам кээп бодап чоруурга, Күдерниң бодунга кым-даа ынчаар ынак чорбаан дээрзи билдинип келген. Күдерге ачазы бүзүрээр, мээң изим истей базар, соомга артып каар бүзүрелдиг салгакчым дээр турган. Күдер база ачазынга дыка ынак, ынчангаш ол эмин эрттир

ыт-чак-сыктап, девиден маңнаваан, чүге дизе ачазы чок апарган, а чок апаарда ёзулуг-ла чоруй барган. Аарып чыткаш-ла билди чыткан, сеткилинге бичии-даа хомудал кирбээн, ол дикка шөлээн мөңгө уйгузун удуй берген.

Ғавас Күдер база катап чедип кээр. Эң сөөлгү идегел, эң сөөлгү катап ачазы-биле караң көрнүр кижиниң дузасы-биле ужуражып, чугаалажыр. Амдызында Күдер бодунуң тилезиндан бүгү-ле кылыр ужурлуг ёзу-чаңчылдарны кылып, ёзулал каан. Бодунуң ыдыктыг хүлээлгезин күүседип каан. Ачазының мурнунга арын-нүүрү арыг, дөргүл-төрелдери, чоок кижилери, ада-өгбелериниң-даа мурнунга бодунуң сеткили арыг. Өгбелерниң ыдыктыг чаңчылдарын, салгал дамчып келген чагыг-ёзулалдарын үрөвээн, мөчээн ачазының, мөчээн өгбелериниң куду-сүнезиннерин, сагыш-сеткилин бужартадып, күрүмкүг чүвө кылбаан.

Чеди хонук дургузунда Күдерниң амыдыралынга болган чуулдар ооң сеткил-сагыжын, угаан-медерелин божаңнады килгип, амыдыралче бир өске, чаазы-биле көөрүн албадап келген-даа ышкаш. Күдерде бир-ле чүвө өскерли берген-даа дег. Ол бодун ам-даа орта медереп шыдавайын эддепсинип чораан.

Күдер база катап бодунуң амыдырал-чуртталгазын эргий бодап, кадайы Сыгырмааны, уругларын, дөргүл-төрел, эш-өөрүн сактып келген. Чүге черле оларга-даа, өске-даа кижилерге, амылыг дириг амытаннарга-даа ынак эвес чораан кижилер мен, шуут-ла сеткилимниң ханызындан, иениң аа сүдү дег ак, ары-биле хөрээмге чыпшыр куспактап алзымза! Дуу ол адаамда дагларымны, хемнеримни, меңгилиг ыдыктыг тайгаларымны, чонумну, черимни, мал-маганымны, өдек-хонаштарымны, ээр-дагыр оруктарымны көрүңер даан: чаражын, магалыын! Чораан-на боду бо: бөдүүн, ажык, арыг, аа сүт дег ак сеткилди чонумну, акыларымны, угбаларымны, честелеримни, даайларымны...

Күдер самолёт соңгазынче хая көрүп алган, карааның чаштары борбак-борбак дамдылар бооп чаактарын куду агып бадып турган. Чүгле ол чаштар муңгаралдың, качыгдалдың, аарышкының эвес, а бир-ле билдинмес, сагыш-сеткилди оттуруп келген чырык күштүң идии-биле сыстып кээп турганнар.

Күдерниң сагыжынга база катап ыштыг-бустуг гараж, сазыгайнып човууртаан, туткуланган ээзи чок элээди эник ыт, честези-биле чошкуп-кыржып турганы, соккан инээниң өкпе-чүрээ кире дүжүп, мырыңай ам чаа болган дег, тодазы көңчүг караанга көстүп келген ышкаш болган. Чер кезип

тояап чоруур тоянчы элбер-самдар таагылыг элээди эникти кээргей келгеш, Күдөрниң хөрек-чүрээ саргып, думчуунуң ишти шедиргеленип, карактарын база катап чаштар долуп келген.

Сарра КУУЛАР

ОВАА

Чечен чугаа

Ынчан чайның башкы айы турган. Аалымдан боттан аъттыг Чаа-Хол бадар дээш, Хемчик унун куду шошкудуу-тум. Дээрниң хиндинде хир чок, кончуг-даа аяс хүн. Шеми-Аксында аалдарга ара хонуп алгаш, куш даң бажында үнүп-сүмзе, Бора-Булак ховузунда аалдарның дүштеки шайынга чеде-ле бергей мен деп бодал-биле хап ор мен. Кара-Доруг куш дег, агаарга ушпас дээрден башка, ылгын-на мал. Кым-чы-биле саарынче чаңгыс катап кактырып-даа көрбээн, тыным сал дээр аът-ла болгай. Ынчангаш Кара-Доругну мунганымда кымчым үргүлчү эзеримниң муриуку дергизинде астына берген чоруур чүве.

Бодааным дег, хонган аалымдан хөлчөк эрте үнүптүм. Аъдым чоруун улуг албадавайн таваар чоруп ор мен. Хоржок, «далашкан күске сүтке дүжер» дээр. Чедер чер херии, аът чаңгыс, камнаар херек. Биче дүш турда Ак-Хаяның эрт кырынга үнүп келдим. Оон тура бүгү-ле чүве адышта дег көстүп чыдыр. Дөвүнчүктү куду бадыптарымга, сериин агаар арнымны хоюңнадыр суйбап чор. Болап амыдыралым, ажыл-ижим аайы-биле чеже катап аай-дедир чорбадым дээр. Чайның изии, кыштың чыккылама соогунда-даа чоруп чордум. Эрткен-барган үелерим бодаар дээш, Бора-Булак ховузунуң ужунга чедип келгенимни безин билбейн барып-тыр мен. Бола болгай Бора-Булак ховузу, кулугуруң чоруу орда төнөр эвес, херии-ле чер. Кара-Доругнуң дүрген чоруу улуг делгем ховуларны чыыра соп ор. Бора-Булактың оъттуг, суглуг Караган даа көстүп келди. Кедээр даг белдиринде оъттап чоруур кезек-кезек кодан хойлар-даа хөй, эң бетинде оъттап чоруур хойларның кадарчызы хоюн бир долгандыр халыткаш, аалче утлай кушталдырып-ла ор. Воду аът кырында көстүр-көзүд-

бес чүве. Артында-да мээң кирер деп бодап алганым келек өглерден шала озалааш өгже уткуй чоруп ор.

Улустуң ыт-кужу база кончуг болгай, мооң-биле дөңгө чедейн адырам дээш, аъдымның дынын кошкадыптым. Өгжөз эвес, кадарчыже углай хап ор мен. Соондан ызыртыр чоруп орумда, билген-даа ышкаш, ол оожургай берди. Чеде халдып келгеш, кожалаштыр чортуп ор мен. Көк даалымба чүвүрүнүн хончузун өрү даап алган, чанаш, дыдыраш кара баштыг, шоваа карактарлыг алды-чеди хире харлыг оел болду. Менче топтуу кончуг көрнүп келгеш:

— Кайнаар бар чыдарыңар ол, кырган-ачай? — дидир.

— Адар-Төш ынды ажып бар чыдарым ол дийин, өг-лум — деп чаптап харыыладым.

Улаштыр чүве-даа айтырып четтикпээнимде-ле, ол:

— Мен хойларым бажын доктаадыр дозуп чордум, ам өөмчө бар чыдыр мен — дээш, дүргени кончуг чавыдак, чонөк безин чок аъдындан дүже халааш, бир борбак даш ап алгаш, аъдын четкеш, базыпты. Ооң соондан база-ла чортуп ор мен. Дужаажып келгеш: «Ол дашты канчаарың ол, мөге?» дидим.

Доктаай бергеш, менче хүлүмзүрүй аарак: «Мында оваага салырым ол-дур» дээш улаштыр чорупту. Дашты моон аппарат чыдарын бодаарга, оваа чоогунда даш чок хирелиг деп билдим. Элээн чоруп оргаш, дески черде ортузунда узун ыяш шанчып каан оваага чедип келдивис. Ол дажын камныг кончуг оваа кырында салып кагды. Черле ужур ындыг чүве болгай, оваага таварышканда ону оюп эртпес, даш салыр азы аът кудуруунуң азы челиниң хылын баглаар. Оолдуң көдүрүп чораан дажы дег даш, шынап-ла ол оваа чанында чок болду. Чудурук ышкаш борбак даш тып алгаш, даштар кырынга немей салып кааш, аъдым кудуруундан элээн каш хыл үзе соккаш, ыяшка баглап кагдым. Эрткен-дүшкен чон аъдының кудуруунуң хылын-даа, дилиндек пөстөр-даа баглап турганын илден, кап-кара-даа, маңган ак-даа, шилги өңнүг хылдар бар болду. Овааның турар черин топтап көрүп турарымга, эргиде өг орну болду, ол дам-дум көстүп чыдар от орнунда чедер чыгай берген. Чедип алган аъттарывыс кожалаштыр оъттай бердилер.

Оолдан: «Чүгө ыяп-ла өг орнунда кылып каан оваа боор, оглум?» — деп айтырдым. «Бо дээрге мен бичии чаш турумда, бир чорумал, мээң амы-тыным алган кырган-ачайның кылган оваазы-дыр. Лама кижиге болган дээр чораан. Мээң адымны Семдерек деп, бо аъдым адын Дүктүг-Бора деп

ол адаан дээр чораан. Ынчаарда бистиң өөвүс бо оваа турган черге турган деп авам, ачам менээ чугаалап бергенин сактып чоруур мен» дээш, ол аъттаныр деп барды. Адактаптайн деп аядырымда, ол шалыпкыны кончуг мунгаш дынындан тептингеш, аът кырынче үнө халый берди. Оолдуң чугаазын дыңнап кааш, артында-ла сырбаш дидим.

Ол аразында бажымга дыка хөй бодалдар тектүп келди. Аъттанып алган оглум мени манаан ышкаш, аядының дынын тыртып алган турда, мен: «Адың Семдерек бе, оглум?» — деп ылавылап айтырдым: Ол: «Ийе» — деп, харыылааш, улаштыр: «Бистиң өөвүске баар силер бе, кырган-ачай, авам өгдө» — дидир. «Өөңерде оон ыңай кымнар барыл?» — деп улаштыр айтырдым. — «Авам, ийи бичии дунмам бар, ачам эртең-не хоорай баткан, кежээ чедип кээр» — дээш, ынаар ол үгже көрүп кагды. «Адырам, ол сол бо чоор бе, оон бээр, шынап-ла, алды-чеди чыл эрте берген-дир. Бо үениң иштиңде мен база болаага чорбаан мен. Ол-дур, ол-дур. Дүктүг-Бораның ээзи болганда ынчаардагы чаш кавайлыг оол бо-дур. Дыка эки сактып келдим. Хөөкүйнү, чаш чүвени. Ам езулуг эр болган. Ынчаардагы багай дүктүг, бора чазаа ам мырыңай чедишкен Дүктүг-Бора деп аът болган-дыр. Хей черге өлүп кал часкан оол чүве.

Ынчаарда, аанайткан, бо черни таварып уругларым аалынче бар чыткан мен. Ынчан мындыг эрте эвес, орай кежээ чүве. Аалдар кидин түлүк удуп турар үе. Бичии-даа болза, чер ап алыр дээш, орайга дээр чоруп органом ол. Хослайындан ыжы буруңайнып, адаккы көжегезин ажып каан хана өтүр от чырып турар өггө келдим. Өг курунга аядым баглап чыдарымга, өгдө чаш уруг шаг чок ыглаар, оон ыңай думчуун шүжүлетпишаан, ыглаан кижги үнү-даа дыңналыр. Ол аразында дүнеки ыржымны үрөп, өглерниң ыттары оон-моон ээрип келдилер. Ынаар хой күзөттээн-не кижги боор оң, дукпуар-даа. Ынчаарга ыттарның ээрери мырыңай дам барды. «Сок-сок» деп, кылаштавышаан, чугааланып, эжикче чоокшулап орумда, уткуштур өгден эр кижги үнүп келди. Караңгыда арнын-даа огулуг көрүп четтикпедим. Шыва тонун эштип алган, кызыл-даван болду. «Өгже кириңер, акый» — дээш, эжикти ажыдыптарга, ону мурнай кирип келдим. Дөрде бир аптара кырында, өг иштин бүлүртүң кылдыр чырыдып турар дең хып тур. Өзээ чоон болганындан чаг үзүнүң чыды думчукка тода кээп турар. Дең чырыы имиргей-даа болза, өг иштиңде бүгү чүве тода көстүп турар.

Шевеpгини кончуг кылдыр кошкар бажының дүрзүсүн ол хевээр соп каан ааткыштың ужунда баандан кавайны ынаада, өрү кызыра баглап каан. Чүзк баарынга олурду алгаш, суугуда от чүшкүрө берген, дем мени өгже кирип келген оолдуң арнын топтай бердим. Көңгүс аныяк, чээрби ийи хар хире оол болду. Дөжөк кырында назы-хары оол-биле чажыт чыгыгы, ынчалза-даа оон аныяк көстүр, чаңгыс кылдыр өрүп бадырып алган чоон чажы холунда тудуп алган чаш уруунуң кырынче сула салдына берген уруг шүжүлөдир ыглавышаан, уруун эмзирерин кызыдып ор.

Оозу эмиг-даа алыр хире эвес, семдер кара бажын ол-бо борбаңнадып, багайтыр ыглап чыдыр. «Акыйга шайдан кудуп көрөм, Сундуй» дээш, уруг менче дуза дилээнзиг, көрдү. Улуг-ла чөс хөнөктен шай куткац, оол менче суугу ажылдыр сунду: «Шайлаңар, акым» дээш, хөнөөн мээң мурнумга эккеп тургузуп кагды. Оон ыңай оолдуң мурнумда салган соктаан далганын-даа чиир харык чок, суксаан кижии ийи аяк шайны улаштыр-улаштыр аартаптым. Суксунум ханып, эът-кежим безин чымчай-берген. Улаштыр шайлап орумда, Сундуй (өгнүң эр ээзиниң ады ол-дур деп билип алдым): «Бо оглуvus аакталып пат ийин, акый, та чүзү аарып турар чүве, олчүп-солчүп чайгап тура хонар улус-тур бис. Ыглап аакталыры дүн-хүн-даа дивес ийин. Бажын борбаңнадыр, кулаа аарып турар-дыр дээш ийи улуг омааш ишти саржагны кудуп каалтывыс. Арга-сүмө кадар ада-иевис-даа чок, кайывыс-даа өскүс улус бис. Дун оглуvus-тур, акый, арга-сүмеден кадып көрүңерем» деп муңгаргайы аажок чугаалады. Мээң харым-даа манавайн, ол уламчылады: «Ырактан үнген хире-дир силер аа, акый, аьдыңар безин аштай берген хире-дир, ишти тыртынчак». Хөнөкте шайымны дөрже салып ора: «Ийе, оглум, дыка ырактан үндүм, Барыын-Хемчиктен. Маңаа чедир үш хонуп келдим. Чедер черим ам-даа ырак» дидим. Элээн боданып ор мен. Кым-даа ыыт чок. Та чүзү аараан уруг чүве, чүнүң-биле дузалаптарын аайын тыппайн олур мен. Боданып олурар үемде: «Бө дүне эки хонза, даарта Үстүү-Хүрээже чоктадыр деп ордуvus. Лама-башкыларның эм-таңы черле дузалаптар боор» деп, оол харын үн үндүрүп, уламчылады.

Чаш уругну холга тудуп көөрүн дилээримге, авазы до-раан-на кээп тутсушту. Ынчангаш уруг дөжээнге дедир барып сандайланып олуруп алгаш, мээң чүү дээримни манаан ыш-каш, кайгап алган ор. «Думчукка тулганда бизаа сугжу» дээн ышкаш чаш кижиниң хол-будун суйбап көргөш, огулуг чүве-даа тыппадым. Дөгдире берген болза, хөрээ хириңейип, ты-

ыштап турар ыйнаан. Бо чаш кижиде ыңдыг байдал база чок, элдеп чүве. Шаанда кырган-авам-на ыңдыг чүве, аакталган чаш уругнуң баштай чөвөөн барып суйбаар. Ону сактып келгеш, чөвөөн туттум. Ыглап чыткан уругнуң ыңды чидиг, таалай берген-даа ышкаш, менче сыңыр болду. Улаштыр бажының семдер дүктериниң аразын аяар дырбап-ла эгеледим. Эжен-не бо, бодум безин кайгап кагдым! Оолдуң тейинде үш дээр саргызы куйгазынче үттеп кире берген, билдирер-билдиртпес достак апарган чыдырлар. Кыдыын долгандыр дырбаарымга чаш чүве таалап, ылым-чылым чыдыпты. Ама чүвениң ужурун билип кааптым. Ада-иези мырыңай кайгай берген, ыт чок турлар.

Хөрчээн шиим-биле: «Өг дөрүнге ожук аксы хире, ханызы ийн карыш оңгардан казыптыңар — дээш, «ом-ма-ни-бат-мэ-хум» деп номчуттунуп ор мен. Чогум бодум лама эвес мен, чондан дыңнааным езугаар номчудум. Меңээ ону кым-даа өөретпээн чүве. Аптаралар дужун казып ора, Сундуй: «Кара, сен өгдө хаарыылды ап алгаш, казып көрөм, мен хүүрөк эккэйн дээш, шимээни ынаар чорупту. Уруг өгже дүргени кончуг кире халып келгеш, үлгүүр адаандан хаарыыл алгаш, үне халыды. Ол аразында чаш уругнуң бажында саргыларны өйдүктүрүп оргаш чаңгыстап ушта соккулап алдым. Оолдуң алгы-кышкызы-даа хөлчок. Саргылар уязын аяар аштап каапкаш, долгандыр таакпы хүлү ургап, дескилештир суйбап кагдым. Чаш оол таалай-ла берди. Ада-иези база кирип келдилер.

Кара мээң чанымга чедип келгеш, чугааланмышаан, хөөледир ыглай-ла берди: «Хөөкүй чаш оглумну кандыг хай таварааны ол ирги?». Адазы база девидей берген: «Бурундаа хүн Тенек-Кадай деп чүвениң чугаазы ужурлуг болганы олдур. Чаш чүвөңөр багай апарза, ырадыр эвес, кедээр шатка чажырып каар силер ыйнаан» дээш үнген чүве. Ам ооң чугаазы шын болганы олдур аа, акый?» дээш, оол дам-дам ыглай берген. Мен бодум мырыңай кайгап: «Орталанып, оожургаңар, уругларым, оглуңар ам анаа апаар. Дүрген артыштан өрттедип, сандан салыңар» дидим. Оглун мурнунда-ла артыжап турган хирелиг, үлгүүр кырындан калбак тавакта артыш алгаш, кыпсыпты. Тонумнуң эдээн үттей иткеш, уштуп алган чөөгүмгө ораап алганым саргыларны, уругну кускаптавышаан үнгеш, оңгарже кирип октаптым. «Хөмүңөр» дээримге, хөөп кааптылар. Хөмдүңгөн оңгарның кырынга үш даш салдыргаш, артыш өрттеттиргеш, оолду ооң кырынга үш дескиндир аластай туткаш, өгтө кирип келдим. Чаш оол сула

салдыныпкан, мырыңай ол-баг чүве, шыыладыр удуй берди. Бажының дүгүн аткаар суйбааш: «Бир чеди хонук иштинде дырааас силер» деп чагыдым. Карага оглун тутсуп бердим. Өөрөөни арнындан илдең, оглун камныы кончуг алгаш, орнуга чыктырып алды. Сундуй биле Караның өөрүшкүзү-даа аажок, чүнү-даа канчаар аайын тыппайн турлар. Чүден-даа сеопт кортпайн, дыштанып удуурун чугааладым.

Уруг оглунун чанынга чыткан соонда, шыыладыр удуй берди. Каш хонук иштинде удуваан болгаш турупканы оон-на илдең. Сундуй база оожургап, мээң аьдымны өртээр дээш үнүптү. Мен-даа база чүьк баарында, кээримге-ле салып бергени энчек кудус кырынга чыдыптым. Сундуйнун келгенин биллип чытсымса-даа, уйгумга алзып, чык кылдыр удуп калган болдум. Хондүр кым-даа оттуп дүвүрөвзөн, чаш оолдуң авазын эеп чыдары илдең, аксы чаппылаар.

Сундуй эртенги шайын шагда-ла хайындырып алган. Уйгум ханганы-даа аажок, чиик-сергек тура халып келдим. Кара база туруп келди. Оглу удуп чыдыр. Кара инек саар дээш үнүптү. Шайлап ора Сундуй-биле аар-саар чорук-херек дуга-йын чугаалажып ор бис. Алыс ийи боду өскүс өскөн, боттары өг-бүлө туда берген уруглар болду. Бир дугаар оглу чаа-ла ийи ай ажып чоруур, ол хирезинде улуг-шыыраа аажок, дэрт-беш айлыг уруг хире бар.

Кара-даа инектерин саап каапкан, ийи улуг кочал сүдүн тудуп алгаш кирип келди. Мен ырак орук чоруур кижги, аьт-танырынга белеткени бердим. Аьдымны өртегден шагда-ла эккеп каан тур. Ооң чанында бичии дүктегер бора чаваа база баглап каан.

Уруглар-биле байырлашкаш, аьдым мунуп алган турум-да, иелзэн: «Чаш оглувустуң амы-тынын камгалап каан акы-выс, Дондук, силерге бо чавааны берип тур бис. Барылгага оон дээрэ бээр чүвевис чок улус-тур бис. Аьдыңарга эштей аьт кылдыр өстүрүп аар силер. Бир шагда таварылга бооп болаага кээриңерде мунуп алгаш кээр силер» дээш алгап-йөрзеп, чуларлыг чаваазын меңзэ тудусту. Улуг өөрүшкү-биле хүлзеп алгаш: «Хөөкүй дунмаларым, артык-барылга деп чүңерил? Мен ап шыдавас-тыр мен, мээң өмүнзэмден Сем-дерекке өнчү кылдыр өстүрүп бериңер» дээш, чавааның ды-нын оолга дедир тутсуптум. «Дүктүг-Бора деп аьт болгай аан» дээш, аалдан үндүр чортуптум. «Буянныг акывыс, орук-суур эки чедиңер» дээш соомдан үр-ле кайгап туруп калганнар.

Элдеп-ле чүве-дир. Шагда эрткен болуушкунга мынчаар база катап дужуп кээр деп аан. Дүктүг-Бора ынчангы чаа дүктегер бора чаваа эвес, езулуг чедишкен аът апарган. Ынчангы семдер баштыг оол эр болган. Семдеректиң өөнчө, оң талаанын езугаар иелээн кожжаштыр чортуп чоруптувус.

Сесерлиг суур

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

ДАЙЗЫН УРУУ

Романдан эгелер

Даштын эерлиг аъттар тургулаар, кижилер барааны көзүлбес. Чыккылама соокта кым доң хар кырынга турар боор. Садыгже кире бердим. Кижилер кизирт. Чаа быжырган хлеб кээрин манап турлар. Мени кым-даа эскербеди, чүте дээрге таныырым кижичок болган хире. Олар чүгле садыгжы угбайже кайгаарлар болду. Химиренген үннер дыңналды.

— Хлеб садып аары хинчек болду.

— Ынчанмайн канчаар, хөмүр окуулар кижичок тывылбаан дидир.

— Кара хөмүрге кым былчажыр боор.

— Хлеб быжырап чер хагдынарынга четкен.

Ажылдаар чер бар хире. Ынаар канчап кирип алырым? Даргаларга баар дээрге, чүрек чагдатпас. Мени ажылга киирер байтык, дүрген-не ырадырын бодаарлар. Ыа аразында чер база кезиксей берген мен. Аалдар кезип, улустуң чүвезин кылып бергеш, хырын борастап чорза, бир шуут хире. Чүүден чүү болур эвес дээш дашкаар үнгеш, хлеб быжырап черже басыпкан мен.

Ыяш бажың. Узун хоолай. Овааландыр теп каан хөмүр-даш ак харның хоонун баскан дег карарып чыдар. Хөмүр-даштың онгаштал каан черинде саглагар кудуруктуг кара ыт чыдар. Салы артында агара хыраалай берген. Ол ыт мени көргөш, думчуун борбаңнатты. Бир өрээлдиве кире бердим. Ийи кадай алгыжып орлар. Мендилештим. Мендилешкеш, улаштыр мыжырткайнып олуруп бердилер.

— Бистин багывыс эвес, даргаларның багы.

— Ынчанмайн канчаар. Улуг суугу одап билир кижиг турган болза, хлебти быжырыпкай. Быжырып-даа тур-дурус чоп.

— Мени кирип аар силер бе? — дидим.

— Боттарывыс хлебти быжырыптар бис. Бо суурга ажыл тавары дыка берге — деп, бажын ак аржыыл-биле ораап алган угбай чугаалады.

— Одакчылап-даа көргей-ле мен.

— Паа! Эр кижиг безин шыдашпаан ажыл — деп, бажын кызыл аржыыл-биле ораап алган угбай чиктигзинип кагды.

— Тегериннің орнунга амзааны дээр. Одакчы чок босорунуң орнунга кадай-даа кижиг болза, одаай аан — деп, ак аржыылдыг угбай чугаалады.

— Маңаа ажылдаар кижиг эмчиден шынзылга алып — деп, кызыл аржыылдыг угбай чугаалады.

Үне болдум. Юрий Давидовичиге келдим. Кабинединде часкаан олур. Чуге келгеним чугааладым. Ол доп-дораан шынзылганы бижээш, адын салгаш, таңмазын каккаш, тутсуп берди. Өөрээнимден караам чажы сыстып келген.

— Кээп турар сен — деп, ачылыг-буянның Юрий Давидович тура халааш, мени эжик аксынга дээр үдеп кагды.

Чедип келдим. Ийи угбам ам-даа маргышкан орлар. Шынзылгам көргүстүм. Эмеглежип көрдүлөр. Бижин номчан ышкан болду, алыс шынын алып болза орус бижик байты, тыва бижик безин билбес угбайлар чораан, ону сөөл-сүрөдир билген мен.

— Таңма басканда ажылдаар эргелиг сен — деп, ийи угбай чир-шоң дүштүлөр. Үжээлээ кады чоруптувус. Улуг суугунуң одаар чери ханы куйга дөмей болду. Оду өшкен. Хулун үндүрбээн. Суугу бүдүн. Эмчи чериниң одаар суугузундон улуг дээрден башка, ниити кевири дөмей болду. Эмнелгениң улуг суугузун сааттыг кадайлар божуур үде кады одажып турганым сагыжымга кирди. Эргий көрдүм. Чер бажың шинчилиг, маңаа чурттап база болур деп идегей бердим.

— Та ажылда. Та ажылдава. Кара доурактан ческинмес болзуңза, ажылдап болур сен — дигеш, угбашкылар үнүп чоруптулар.

Одаар черни маңгыс, орустап котельная дээр. Кара көмүрнү хууң хууң-биле аскындыва уруптар боорга, маңгыс диген. Ол аттарны эмнелге черинге ажылдап тургаш, дыңнаан мен. Ыңай-бээр кылаштадым. Үрелген шинчи чок. Ажылдап

болур. Кол-ла чүве шай хайындырып болур, оон ыңай азыда те кези чадып каан ыяш орун бар, аңаа кум кыннып болур. Ыяш болгаш демир ийи хүүрек бар. Борбак-борбак хөмүрлөр чүшкүрер ыргак баштыг демир илбек, ийи бөдүрээ бар. Азыда чээрби хире куруг шилдер овааланы берген, бо черге аржыч кижжи ажылдап турганы-ла илдең.

Эргим хүндүлүг Юрий Давидович мени дыка чаптап, дыка кээргең хүлээп алган. Көк көдээден кылаштап келген уругну хаан кижиниң уруу-биле бир дөмей хүлээп алган. Мени ийи угбай ажылда деп, аазап турарлар, ол база буянныг санал.

— Ажылдап болур чер-дир. Мени кым ажылга кирип барыл?— деп, демги угбаларымга катап келгеш, чаннып-чалбардым.

— Тураң четсе — ажылда. Тураң чок болза — чорувут. Бө шагда кижини кижжи албадап болбас — деп, бажында ак аржыылдыг угбай мендиге доңгуну кончуг көрүндү.

— Маңаа кижжи доктаавас чер. Борта одакчылап турган ажый шалың апкаш, ол олчаан чоруткан. Сөөлгү хүннерде бистер боттарыгыс Маңгыстың аксындыва хөмүр-даш уруг, огап турдувус. Ажылда, дунмам. Холуң куруг барбас. Чиир хлебти бистен ап турар сен — деп, бажында кызыл аржыылдыг угбай тейлээр чыгыы болду.

— Бо черниң даргазы кымыл?— дидим.

— Ук ужурунда болза садыг даргазы чүве ыйнаан. Хлеб үстү бээрге, бо черге келир даргалар эндерли бээр чүве — деп, бажында ак аржыылдыг угбай мендиге эгли хонуп келди.

— Ажылда, дунмам. Эки ажылдаар болзунза, шаңналдыг чер — деп, бажында кызыл аржыылдыг угбай мени салыр хөөн чок болду.

— Дораан келир мен — деп, угбайларга сөглөп кааш, садыглап чоруптум. Бир хөнек, бир баалыңныг стакан, шай, дус база хеп даштындан кедер кара халат садып алдым. Хол хавы тыппадым. Ол-ла бүгү чүвөлөримни Маңгыс суугу чавыңга эккеп кагдым. Ал-бодун арыг-силиг ап чорурун база Юрий Давидович өөреткен болгай. Бо черге хол хавы чок ажылдаары берге, хир-чамга боражыр. Хүлбүс аткан черин хүннүң аңаар дижир. Эмнелгениң от одаар черинден эрги хол-хап база чунар-демир дилеп алгаш, дүрген-не ыңай болдум.

Ак халат кедип турган сестра бодум кара халат кедип алгаш, одакчылап кириптим. Баштай хүл үндүрдүм. Ооң соонда дашкаартан борбак-борбак хөмүр-дашты куужактап

киргиледим. Хоюг хөмүрнү демир-хууннап дажыгладым. Токпак ыяшты чүге чажырып турганын ынчан билбес турдум. Даштыгаа токпак чыдарга, шелиптер деп сөөлүндө билгөө мөн. Даштын токпак чок болган. Азыгда оваалап каан токпак бар.

Чаяан бооп токпак чанында балды бар болган. Бир токпакты чара-чара каккылааш, одаарыга белеткеп алдым. Хеп-хенертен тоолчу адам сактып келдим. Аңчы кижини оттуун чаңгыс шаккаш, одаг одун кыпсыр деп чугаалап чорду, дыңнап чордум. Чаңгыс катап оттуун шаккаш, одун кыпсыптарга, олчалыг-омактыг болур деп, азыраан адам чугаалаар чүвө. Шүдүнземни чаңгыс шаккаш, отту кыпсыптым. Ылым чылым турган Маңгыс шуургангылаштыр тынгылаарга, чалбырааш хөлбеңейнип, хөмүр-даштың борбак бузундулары, хөрүккө изидир хөрүктөткөн демир ышкаш, кызыл-кызыл апарды.

«— От өжүрбейн чор, уруум!»

Азыраан адамның шак бо ыдыктыг чагы кулаамга дыңналып келди.

«— От бурганым. От чаячым!»

Азыраан иемниң ачылыг сүзүглели кулаамга дыңналып келди. Кайгамчык улуг хоолайның ишкээр тынгаш, дээрже шиллей кара ышты опуктур үрүп турарын дыңнаарымга, ыяштар баштарында хат хадаанзыг. Улуг хоолай тынмас болза, салган от база отчуvas, хөмүрленип өжөр.

Суксап эгеледим. Ижер сугну кайыын алырыл? Ынаармынаар көргүледим. Суг кудар демир доскаар бар, иштиндиде бакылаарымга, куп-куруг. Угаап кагдым. Ол доскаарны долдур суг белеп турар, ол дээрге өрткө удур белеткел болгу деп. Алаңзып орумда, демги-ле ийи угбай кирип келдилер.

— Чылып келди — дишкеш, каттырыштылар. Менче көрүңмейн, Маңгыс шолалыг суугунуң аксындыва бакыладылар.

— Суг болза — дидим.

— Суг кай баарыл, бо доскаарда болгай — деп, ак аржыылдыг угбай мендиде көрүңгөш, улуг суугунуң уяңгылыг үнүн дыңнап туру.

— Куруг доскаар — дидим.

— Бо черге кудук казарга, суг үнмээн. Суг суглаар кижини бар. Каргы хемден ижер суг алыр улус бар. Тергелиг аъттыг кижини. Даарта келир. Бо доскаарны долдур сугладып ал, дуңмай. Висте суглуг доскаар бар, оон суглап ал, дуңмай. Че, чоруулуңар — деп, кызыл аржыылдыг угбай экииргеп чугаалады.

Кады чоруткаш, бир бөдүрээ долдур суг эккеп алдым.

Ыт кижиниң эжи дижир. Даштын хөмүр чанынга чыдар кара ытты чемгерип-ле турарымга, мени таныыр апарган. Саглагар кудуруктуг кара ыттың адын Эзир деп адап алдым. Эзирге чавыт казанак кылып берген мен. Чыдар черинге бызаа кежи салып бердим. Чем чиир тавак база тып берген мен. Оваалап каан хөмүр-даш чанынга хүндүс инектер көөргө, сывыртап чорудуптар. Дүне када кандыг-бир кижичи чокшунлап көөргө, ээрип тургаш, коргудуп чорудуптар. Эзирниң үнүнден чүвениң байдалын эндевес апарган мен.

Эзирниң улуу казыра хире деп болур. Думчуу мадагар, дугу семдер, кулактары сүүр-сүүр, холдарының бажында кыскыл дүктөрлиг, буттарының бажында ак дүктөрлиг. Хире базып каан изин көөргө, ирбиш изи сагындырар. Көстүктүг керактарлыг. Эзирни ырактан көөргө, кап-кара болур, чоогундан көөргө, кызыл-калдар болур. Эзир мээң кадарчыым болгаш камгалакчым апарган. Эзирни хүндүс чавыт казанакка аага арттырып кааш, садыглап алыр мен. Кежээ дүшкөн осонда мээң ырак чер баар аргам чок, даң аткыже Маңгысты одап тура хонар мен. Эзир, Маңгыс, мен үжөлтээ бир бап болу берген бис.

Ажылым шуудаан. Шалың база алдым, оозун бодаарымга, мени одакчы кылдыр кирип апкан. Чеди хондур Мунгысты одаптарымга, меңээ даргалар келген чүве. Чогуум кым мени ажылга кирип алганын айтырбаан мен.

Кезээним кончуг, ынчангаш даргалардан сестир болган олар-биле чугаалажыксакас апарган мен. Мээң оом чавыт бооп база болур. Эшчөөрлүг чор, таныш-көрүштүг чор дем азыраан адам чагып чораан, ол хиреде-ле кара костюмнар, кара шляпалыг кижичи, азы шериг хептиг кижичи көрзе-се, дегийт ыраарын бодаар мен.

Бир ай болдум. Бир ай болгаш, мээң ажылдап турарым хынаар болган. Кым-даа келбеди. Шуудунга кире берген мен. Акшазын-на төлеп бээр болза, кандыг-даа ажыл демей-ле болгай. Алыр шалыңның улуг, бичезин сонуургавайн, маңгыс черге турумчуп ажылдаарын, база кулак дыш чурттаарын бодай берген мен. Маңгыс шолалыг улуг суугунун таваан салган чер таарымчалыг куйга демей, ынчангаш ында орунну салгаш удуп, шайым хайындырып, одакчының ажылдыра чаңчыгып эгелей берген мен.

Хүн келген тудум сагыжым ажып, чон мурнунга бөдүмкүд чүге салымныымны көргүзүксээр апарган мен. Бирлаза—ырлаар. Үнүм дээрге күскү эткин өйүндө эдин турган зылы-

ның үнү-ле. Үнүм дээрге сарыц бурү тоглап турда, чанган дуяаның үнү-ле. Үнүм дээрге, чайның чечээ саглаңайнып турда, чайтыгайндыр эткен бора хектинң үнү-ле.

Шала кежээ көдээ клуб барыксаар мен. Аңаа баргаш, кино көргөй, артистерниң ойнун-концертин көргөй. Клубка баргаш, бир кижибиле танышкай мен, таан дыка кыраан эвес, арны-бажым кырыксай берген боордан башка, эдим-ханым аныяк болгай. Кулак дүлей эвес болгаш, дыңнап орамас. Мугур-Аксының клубунда аныяктар ырлаан, танцылаан, игилдээн, бызаанчылаан, хөөмейлээн бооп тургулаар. Мен чосынган мен? Клубка бир кежээ баргаш, игилдеп көргөн болзумза? Клубка баргаш, бир кежээ дургу тоолдан ыдып берген болзумза, хоор чон та кайы хире амыраар ыйнаан.

Көдээ клубка херээженнер чыжы болган. Уран шевер устларның, кадайларның холубиле кылгылаан янзы-бүрү ажылдарының делгелгези болган. Тергиин шеверлериниң ажылдарын Кызылдыва аппаар, аңаа тускай делгелге кылып джигир чораан. Кызыл хоорайга бүгү Тываның уран-шевер кадайларының ажылдарын көргүзөр ыйнаан. Эр болгаш кадай база кыс болгаш оол кижилерниң кандыг-даа идик-хевин быжып шыдаар мен, даарап шыдаар мен, угулзалап шыдаар мен. Материал-ла бар болза, авамның чаяап берген ийи холунуң кылып шыдавас үвүлези чырык чер кырында чок ийин. Чаржынчыг чүве чүл дээрге, бг-ла турган Мугур-Аксы суурда мени ырлаар-шоорлаар, шевер кижибиле деп кым-даа албас.

Мени клубтува кым-бир кижибиле чалаан джигик, ынаар барып шыдаар мен бе? Кежээ дүжер — от одаар, ажылым ол-дур. Маңгыс суугуну бир кежээ кааптар болзумза, дүне када мөгаттынгаш, демир хоолайларны безин чара былдалаптар. Ооң соонда хлеб быжыртынмаан болур, буруулуг кижибиле аппаар болгаш мени ажылдап турган черимден, хонуп-дүжүп турган куюмдан үндүр сывырыптар. Ам канчаар, ынаар-мүнаар баар, ону-мону кылыксаар күзел турза-даа, Маңгыс суугуну одап турар салымныг мен.

«— От ежүрбейн чор, уруум!»

Азыраан адам ынчаар чагып чораан. Маңгыс суугу хоогайндыр тынып турда, хавык иштинде кыпкан көстөр кызанайнып чыдырда, эрткен барган үемни база катап сактып келтир мен. Төрээн адам боолаттырып каан. Төрээн ием мени хойгарып чыткаш, улуг уйгузун удуй берген. Кады төрээн оол, кыс дунмаларым бүрлүгүлей бергилээн. Азыраан адам назылап кырывайн чыткаш, чорта берген. Азыраан ием элден

тайлы берген. Ам мен оол-даа чок, кыс-даа чок арткан. Бистиң төрөл аймактың угун уктаар, изин истээр кижин кара чаңгыс мен апарган. Каң-кадык мен, назыным шагдала чедишкен...

Мээң уругзурап чоруурумну билир кижин бар ирги бе? Хүннүң эртен үнгөш, кезжээликтей ажа бээрин маш урул бегин билир. Мени кым билирил? Мени кым чарашсынарыл? Мээң хөрээм иштинде каргакталдыр хайнып чоруур кара кесуладымны кым-даа билбес, кым-даа айтырбас. Эртен берген апаар мен, дүн дүжерге, муңгарай бээр мен.

Хар эрип чыдар. Дүн дургузу кыскалаан. Хүн дургузу убаан. Даштын оваалап каан хөмүр-даш база сыыгай берген. Оккулар ыяш төнгөн. Мен азыраан адамны өттүнүп, көс өжүрбейн тургаш, Маңгыс суугуну одап турган мен. Чаңгыс черге төп турган хүлүм оваалаңы берген.

Хар ага бээрге, чүү болур ирги? Чылыг дүжүп кээрге, мени бо черге ажылдадыр ирги бе?

Элдептиг айтырыглар мени дуурайлап турда, хлеб быжы-рар угбайлар ажылдап турган черимге кирип келгөш, арыг-силлин магадап көрдүлөр. Шалың акша алгаш, бир дугаарында чыдар черим дерээн мен. Матрац, ак чоорганнар, хөвөңниг чорган садып алган мен. Сыртык хавы саткаш, ооң иштинге күү-хөө чүвемни дартайтыр суккаш, сыртык кылып алган мен. Аалдар кезип чоруур шаамда, бир чамдыкта идик-хөвим жүлбайн, ол-ла хөвээр удуп чыдып аар үем база турган. Юрий Давидович караам чырыдып, хирлиг хеп кетпес кылдыр сөрөткөн. Эмчиге сестралап тургаш, үш хонгаш-ла ак довур-бак, ак халат солуп кедер турдум. Эмчи башкымның өөредип маанын езугаар ажылдаар, чурттаар черимни бар-шаам-биле арыг-силлиг кылып алган мен.

Кирип келген угбайлар арыг-силлин дишкөш, ыңай-бээр көрүп турлар.

— Шайлаңар!— дээш, баалыңныг стаканнарга шай кү-дүп бердим. Ол угбайлар хайындырган шайымны магадап аартап олурлар. Маңгыс суугу одаар кижин хөмүр-даш-биле бержир болгаш кара-мат болур деп бодааннар боор.

Хлеб быжырар угбаларым дээк келбес деп бодаан мен, чүгө дээрге меңээ Маңгыс суугуну айтып берген соонда, караамга шоолуг көзүлбээннер. Сүлдө бойнаан. Хлеб быжырар угбаларым маңаа хүннүң келир болгаш кады чөмөнөир апарган.

Хөрэженнер байырлалын клубка бөлөр дизи берген. Бистиң черге ындыг байырлал эрттирип турганын билбес

мен. Болду-даа ыйнаан. Мен күжүр чер кезип чорумда, ындыг байырлалды кожуун төвүнгө эрттирип-даа турган боор. Байырлал кезжээликтей болур. Дүн уткуй Маңгыс суугуну каар харыым чок, ынчангаш херээженнер байырлалын бодумнуң ажылдаар черимге эрттирерин бодап алдым.

Марттың сези чоокшулаан. Хүлдү дашкаар үндүрүп төп, хөмүр-даш артынчызын бөле эжип, чоок-кавының богун тазартып ширбип кааптым. Арыгланып чунгаш, аяналдыр кеттинипкен мен. Циглимни шенеп көрдүм, кургаг черге турган болгаш үнү эткир болду. Хылын чуктап кагдым. Хөнек долдур шайны хайындыргаш, хлеб кезип чыдырымда, хлеб быжырап угбаларым кирип келди.

— Бис клуб бараалы. Кадайлар хуралы боор, бара кааптаал. Дораан кээр бис. Сен бээр кижип кирибе — деп, ийи угбай сонуг-мурнуг шуугай бердилер.

— Мен база — дидим.

— Хлеб быжырап черни кым көөрүл? — деп чаржалажы бердилер.

— Та — дидим.

— Сен көргөй сен — деп, бажында ак аржыылдыг угбай чугалады.

— Кадайлар хуралыга мен чүгө барбас кижип мен? Барып-барып не кижилерге бараалгаткан хурал ышкажыл — депкеш, бодумдан бодум корга берген мен. Мөген-Бүрөн сумузунуң төвүнгө кандыг-даа хурал боорга, мени кириштирбес турган, ону сактып келгеш, арным изиш диген.

— Ажылдаар черивис ээн каарга, хоржок-ла болгаш, дуңмам. Даргалар билип каапса, бисти ат кылгай — деп, бажында кызыл аржыылдыг угбай ээрежи берди. Даргалардан сезингеш, клубке барыксап турганым чиде берген. Ийи койгун сывыртааш, куруг калган дижир. Маңгыс суугум одал орайн деп бодап алдым.

— Шайдан аас дептиңер, угбаларым! — деп чалай каалтым.

Хлеб быжырап угбайлар узун сандайга олура каапкан, шайлай бердилер. Тарбаган үзүнгө быжырып каан боорзек, бооамны кедергөй сонуурган, дыка амданнанып чип ордулар.

— Бо чүңүл? — деп, ак аржыылдыг угбай сонуургай берди.

— Чүү? — деп өжөгээр былдаттым.

— Хөм хапта суккаш, халаңнадыр азып каан чүвө — деп, кызыл аржыылдыг угбай бадыткап кагды.

— Кижиге албас, ыт чивес чүве-дир ийин — дидим. Шы-
неги сөглээрге, игилдексеп чордум, ол хиреде Мугур-Аксы
суурга келгеш, ойнаар чай албаан мен. Шимээн намдап, суу-
рум изип, дүн ортузу чеде бергенде, кончуг аяар игилдеп
турган мен, мээң оомну кым-даа дыңнаваан.

— Чүве аттыг ышкажыгай — деп, ак аржыылдыг угбай
менче чиктигинип көргөш, үнүп чоруур дей берди.

— Чугаалап көрөм — деп, кызыл аржыылдыг угбай
сөрежи берди.

— Белек — дидим.

— Белекти чажырбас джир — деп, ак аржыылдыг угбай
менче көрдү.

— Кым хайырлаан ирги? — деп, кызыл аржыылдыг уг-
бай стаканда шайын дөгере ижипкеш, хөнек чанынга салып
кагды.

— Азыраан адамның арттырып каан эди-дир. Мунар
адым, саар инээм чок. Чурттаар өөм чок. Көк дээрниң
араанда эге чаңгыс амытан мен. Кады чоруур эжим ол ый-
наан — дидим.

— Ады чүл? — деп, ак аржыылдыг угбай салдыкпастай
берди.

— Дүрген адавыт. Далажып тур бис — деп, кызыл ар-
жыылдыг угбай клубтува чоруксай берди.

— Игил! — дидим. Ийи угбай мендиге кылчаш кылын-
гаш, аразында бир-ле чүве сымырашты.

— Ойнап көрөм — деп, ак аржыылдыг угбай шенээнзиг
болду.

— Кандыг ирги мен? — деп эгенип кагдым.

— Эр улус игилдээр ыйнаан — дээш, кызыл аржыылдыг
угбай үнүп чоруур дей берди.

— Кыс улус игилдеп чораанын дыңнаваан мен — деп-
кеш, ак аржыылдыг угбай эктин чайдыңгылады.

— Игилдеп берейн, дыңнаар силер бе? — дидим.

— Канчаар бис? — деп, кызыл аржыылдыг угбай ай-
тырды.

— Олураал. Дыңнаал. Азы. Чоруул — депкеш, ак
аржыылдыг угбай олуруп аарга, эжи база олурупту.

Хөөнүн кирип кааным аът баштыг игилимни холга
туткаш, таарыштыр олуруптум. Чазын хоюңнадыр тырткы-
лааш, кезек бодандым.

— Эрги шагның ырларын билир мен. Чаа шагның ырла-
рын билбес кижиге мен — деп сагындырып ор мен.

— Хамаан. Билир-ле аялгаң тыртывыт. Дүрген ойнавыт. Дыңнай каапкаш, клубтува чоруптаалы. Сен, дуңмай, маңаа берта артып кал — деп, ийилдирзи чаржалажып кагдылары.

Мен-даа кыс бооп төрүттүнген. Болар-даа кыстар бооп төрүттүнген. Боларның кижиден арткан чүзүл? Ашактарлыг, уругларлыг, бакың-балгаттыг, ол-ла ыйнаан. Эрги шагда чуулаңга чурттап чораан ие кижиниң муңгаранчыг ырызының чүлдү-чүректи саргыдып келир аялгазын игилимге тыртып-тыртып, сөзүн улаштыр-ла бадыра берген мен. Артыкка ыглацнадыр алангылаан мен.

Төрүүрүн-не төрөөн эртип
Төөрей берген хөөкүй авам.
Төрүп-ле каан күжүр кызын
Дөрткө-бешке чүгө саткан?

Азыраарын азырааштын,
Албыстай-ла берген авам.
Азырап каан чассыг кызын
Алды-бешке чүгө саткан?

Эрги шагның ырызы-дыр, ол хиреде бо ыр мээң сагыш-сеткилимниң алыс хөөнүн хайныктырып келир. Ол шагда кыс уругнуң салым-чуузун ада-нези билир турган. Дүгдөг болган соонда кудаларның аалындан азы күдээ болур оолдуң ада-незинден каш борбак малды езу кылдыр бээр турган. Ужур ындыг. Ашакка барган уруг ол черинге чурттаар. Өрү октаан даш дүшкен черинге чыдар. Баргай ашаа кадыг-дошкун болурга, ада-незиниң аалындыва дургуннаптар дээрге, чер четпес, ынчангаш хөөкүй уруг салым-чолун саттынган кылдыр ырлап чораан.

Силер, угбайлар, салымыңар саттырбаан. Силер, угбалар, бодуңарның тыпкан эштериңерге кадай кылдыр баргылаан силер. Силерниң, угбайлар, аваларгар бар. Мээң ашаам-даа чок. Төрөөн адам контрлай бергеш, боолаттырып каан соонда, бактың багын көрүп чор мен.

— Улаштырып көрөм — диштилер.

Стаканда шайны боостаам шыгыдыр амзапкаш, игилимни куужактап алган ор мен. Угбаларым клубче баарын уттулган хире болду.

Өл-ле ыяш эеп-ле бергеш,
Өөң-не-дир дээр, ол-ла чүзүл?
Өске чонга бериллеткеш,
Өөрүң ол дээр, ол-ла чүзүл?

Хадың ыяш ээ-ле бергеш,
Хараачаң ол дээр-ле чүзүл?
Хары кижээ бериплеткеш,
Караң ол дээр ол-ла чүзүл?

Хлеб быжырар угбайлар клубче баарын уттупкаш, айтыра берген:

— Кымның уруу силер?

— Тоолчу Сүрүңнүң.

Ыйтташпайын барганнар.

Маңгыс суугуда үстүг-үстүг хөмүр-даш кызаңнадыр хып чедар. Ийи угбай игилдээр дуңмайның кайгамчыктыг ойнаарын, кударанчыг аялгаларын караа-биле көргөш, кулаа-биле дыңнааш, Өшкүгө ала-чайгаар ынакшый бергеннер. Ол уруг-биле чаңгыс черге кады ажылдаар болгаш ооң ырлаарын база игилге ойнаарын клуб директорунга бүдүү дыңнадыр деп сүмөлөшкөн. Ол уругну баштай базынчыктап турганнырын улуг чазыг деп билзе-даа, чүвө чугаалаарындан ыятканнар.

Чавынчактың адаанга кандыг-даа аът турар дижир. Маңгыс суугунуң таваан салган черге азы «чер бажыңга» ыраажыдан артык ыраажы ажылдап, чурттап турар ышкажыл.

Хеп-хенертен Эзир туткуланы бээрге, Өшкү игилдээрин соксадыпкан. Даштын эр кижилер үннери дыңналган. Бирээзи келдир, өскезиниң үнү — чассыг. Маңгыс суугунуң одаар черинче кирер дээрге, Эзир улам дошкуурап, эжик аксын дуй турупкаш, өлүр бериптер дей берген.

— Сойлук! Боолап кааптар мен — деп, чассыг үн кыжанган.

— Мээң кижим-дир — деп, ак аржыылдыг угбай ашаан танып каан.

— Араатан! Хо-рр-ра-нап кар-рр-мен! — деп, өскези келдирлээн.

— Ойт, мээңи база! — деп, кызыл аржыылдыг угбай сүрүп келген ашаан танып каан.

— Болгаан! — деп, Өшкү аттыныптарга, Эзир оожургай берген. Одакчы мурнай үнүп келген. Хлеб быжырар угбайлар сөөлзүредир үнүп келгеннер.

Аксы чигирзиг акыйлар кадайларын көрүп кааш, өөрөөн сеткилин илередип, дүрген-не чоруурун ыйыда бергеннер.

Чагы бажын чандыр хонмас
Чараш ала саасканны.
Чаңгыс дүңе чарлып хонмас
Чараш кара кулугурну.

Чассыг үнүг акый ынчаар кожамыктааш, ак аржыылдыг угбайның чеңинден шеле тыртыпкаш, барып ужар часкан.

Кааң-на хүндүс, бүргөг хүндүс
Каргы хеми чуртум чүве.
Кара дүне дүжүп кээрге,
Кады хонар карам чүве.

Келдир үнүг кижии ол кожамыкты келдирлевейн ырлай каапкаш, кызыл аржыылдыг кадайын бодунче чыыра тыртыпкан.

Ашактар кадайларындан четтинчип алгаш чоруй барганар. Кара чааскаан артып калгаш, дээрже көөрүмге, Чеди-Хаан өрүлөп келген, Ак-Баштыгның уунче шиглей Соңгу чүктүң Шолбаны түмө-сая сылдыстарның аразындан база кара чааскаан ышкаш көстүр болган. Манагзынып турган мен. Эзир мени долгандыр огланып, холдарымны чыттагылап, коданчы ыдым мени кээргеп турганзыг болду. Клуб чоогунда кижилерниң хөглүг үннери дыңналгылаар. Караңгы кудумчуда кижилерниң токкуладыр баскылааны дыңналыр, боттары орта көзүлбес. Бажыңнар соңгаларындан сайгылгаан чырыы сылдыстарзыг чырыгылаар. Мээң чанымга кым-даа келбеди. Мени кым-даа чалавады. Март сестин байырлыг кежээзин азы иелер байырлалын «үңгүр» иштинге эрттирдим.

Эзир! Хөмүр-даштың артыын каракта.

Эзир! Коданың чанынга эзирик кижилер чагдатпа.

Мээң үнүмнү безин таныыр апарган кара ыдымны чассыдып кааш, Маңгыс суугуну одаар черимдиве кулбуртуп кире берген мен.

Хлеб быжырып турар угбайлар мээң-биле мүн-не менди-лежир, ол хиреде кады шайлавас болгаш чугаалашпас апарган. Оларның дугайында хоп-кочу чугаалаваан мен. Оларны кымга-даа бактаваан мен. Оларга төлээр чes көпей өрем-даа чок. Черле ынчаш бо-ла чораан назынымда кижиден акша чээп көрбөөн мен. Оларны мен дарга-бошкаларга нүгүлдөп хомудавадым. Бистин аравыста харылзаа чүнүң хайындан боглу бергенин бодап, шайны хайындырып алгаш, манагзынып орап мен. Чайлыг үемде садыг чанынга баргаш, улус чугаазындан чаа чүвелер билип аар мен. Бир хүн садыг чанынга чеде бергеш, чувениң ужурун билип каан мен. База катап чааскаанзырап эгелээн мен.

Элезинниг ховуну хат доюлдуар. Эрбенниг сөстү хопчу тарадыр. Бир-ле хопчу кадай контр уктуумну билип алгаш, бүдүү сымыраныпкан деп билип алдым. Садыгже кирбейн,

почтаже шиглей бастым. Демир илбектерни идииниң бажында кедирип алган шилгедек оол бир чагының бажындыва үнүп бар чору. Он ажыг эрлер ону магадап, каттыржып, чугаалажып, хүн эрттирип турлар. Мени тоовадылар. Ырап чорупкан мен.

Дашкаар хүл төп чорумда, хаваанда кара меңниг, мөгешыырак даргам уткуй келди. Бистиң даргавыс ол дээр чораан. Мени одакчы ажылынга ол дарга хүлээп алган ыйнаан. Ажылдаар черинге бир катап барган мен. Мээң-биле ужуражыр чай чок болган.

— Мугур-Аксы суурнуң чуртакчы чону хлеб чивейн баар болза, сен буруулуг боор сен. Ажылдаар херек — деп, соң айтыышкынын секретарь уруг дамчыштар берген чүве. Ажыл тып алганымга амырааш, чиик адак чорупкан мен. Ыыштың кончуг соогу кулак бажын шап турда, чаңгыс-даа катап келбээн дарга болгай. Ол дарганың адын-сывын Хертеш Хертек деп дыңнаан мен.

Хертеш Хертек мээң-биле кончуг хүндүткелдиг мендилежиң, чазык-чаагай чаңнагылап, эптиг-эвилең чугаалашты. Кончуг даргаа чединген кижидир мен. Кара бажым агаргыже, караам шоозу баксырааже одакчылап ажылдаар мен. Өске ажылдың херээ чок, өске дарганың херээ чок деп бодап турдум. Хертеш Хертекти даштындан көөрге, черле дарга шинчилиг, шынап-ла, хертеш сынныг. Хапыгыр караа көстүктүг, чочак кара сегел салдыг, мадагар хаайлыг, дөрбегер эриннерлиг, достак-достак чаактарлыг. Кара шляпалыг, кара шепкен тоннуг, кара сапык идиктиг Хертеш Хертекти чоогундан көөрге, сүрлүг болгаш чоргаар.

Мен база чаржынчыг. Карак шилдиг, кара шляпалыг кижидир болза-ла улуг дарга деп угаар чордум. Хертеш Хертектиң база бир ылгалдыг чүвези бар, ол чүл дээрге даады папирос тыртар. Даңза-биле таакпылаарын бүдүүлүк чаңчыл деп санааш, шагда-ла кагган дарга джир.

— Хөмүрүң бар бе? — деп, Хертеш Хертек сагыш човады.

— Дүү чыдар ол-ла-дыр, дарга! — дидим. Үнүм шедиргелени берди. — Ыяш чок, төнгөн.

— Каян? — диди.

— Оон бээр ай ашкан — дидим.

— Шын чоор бе?

— Иеден төрээ-ле чүве мегелеп көрбээн мен — диди.

— Ыяш чокта канчап от кыпсып ан турган силер? —

диди.

— Көс-биле.

— Борта ажылдап турган эрлерниң кылып чадаан ажылың силер кылып шыдаан-дыр силер. Аныяк кижидир силер, кадыыңар амдыгааштан эгелеп камнап чоруңар. Кадай улустуң кылыр ажылы бир аңгы болгай — деп, Хертеш Хертек чугааланды. Элдепсинип кагдым. Кыштың соогунда түрөп турдум — ынчан келбеди. Донуп турдум — ынчан сагыш салбады. Бети чадаарда канчаар ажылдап турарымны кыштадыр хынаваан, сонуургаваан, карактаваан. Чылыг кабинетинге олуруп алгаш, айтышкын берип олурган дарга болгай.

— Шайдан ижиптиңер, дарга! — деп чаладым.

Одакчы кижиниң ажылдап турар чери хирлиг-чамныг деп бодааны илдең. Даргам ыңай-бээр кылаштагылап, менден чүнү-даа айтырбайын, бир-ле чүвени сыйбагылаар, топтап көргүлээр болду. От чүшкүрер дагыр илбээмни туткулаар, хол чуур черимни көргүлээр, шекпен-биле чадып каан орнумну бүдүү магадаар, Маңгыс суугунуң аксын ажыткаш, сонуургап көргүлээр болду. Боданып туруп-туруп, олура каапкаш, стаканда кудуп каан шайны амзагылааш, аартап олур. Боорзакка, чигирге хол дегбеди. База бир стаканны кудуп алгаш, дериттир аартапты. Стаканны хөнек чанынга салып кааш, оожум тургаш, ханада барды. Халаңнадыр азып кааным хөм хапта игилимде барды. Көрүп туруп-туруп, салааларының бажын дегзи кааптарга, игилим хылдары ыглаңайны берди.

Салааларын сарбаңнадыр чайгылааш, эдипкен сөзүндөн эгенди ыйнаан, буу-хаа үне халыды. Бодун боду каргаттыңан ашақ кижини эң-не баштай көргөним ол. Белиңчи кижиде көрүп чораан эвес, хейде човай берген мен. Арын-нүүрлүг кижиде болгаш Хертеш Хертек база катап кирбейн барган.

Эртенинде мени келдирти каапкан. Чеде бердим. Хертеш Хертек кабинетинде чааскаан олур. Мендилештим. Мендиге хыйыртай көрдү. Мадагар думчуун челбиктир тынгылааш;

— Чеди хондур ажылдааш, чоруур сен — деп, доңгунзу-маар чугаалай-дыр.

— Чылыг дүшкүже ажылдап көрейн, дарга! — деп чанны бердим.

Шүлүктөр, шүлүглелдер

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ШААРАШ ДЕМИР РОССИЯ

Үптекчилер, дээрбечилер, чижеңнерден
Үпчү бодуң ханга, чинге боражып тур,
Карааң хаптап, кулааң кумнап алган сен бе,
Канчап бардың, чооп бардың, Россия?

Чоокка дээр-ле ынаам чордун, Россия,
Чоннуң чаңгыс идегели база чордуң.
Бөгүн келгеш, тенниг демир кур чок боордан,
Бөдүүн кижээ каргыс киндан болу бердиң.

Чок боор ийик бе, бар-дыр ийин, Россия,
Чоннуң караа мээңиинден чидиг болгай.
Чурттаар бажың, школалар, садыгларны —
Шуптузун-на шаараш демир үглей берди.

Бетин кыдыы Кызылымны көргенимде,
Бертсинип-даа, бергедеп-даа, ыглап чор мен.
Соңга бүрү, эжик бүрү шаараш демир,
Шоочалыг кара-бажың апарган-дыр.

Кижин бүрү херектен бе, идегет бе?
Хилинчек чок кавайда чаш чүнү кылган?
Харыы чегей тыва ыерниң кеми чүү боор,
Хамык ужур сенде-дир ийин, Россия.

Ак-даа бажың кара-бажың болу берди,
Адааннажыр, өжээннежир, боолажыр...
Эрте дээр орталанып, боданып көр,
Эрбен-тенниг шаараш демир Россия!

ТЫВА

Сувуразын сураар болза, бурунгувусту
Субудайлар, Хуралбайлар үндезилээннер,
Сурун эрлер Самбажыктар уламчылааннар.
Хувискаалга Тыва
Хуулгаазын күш кылдыр
Курайлаткан.

Тыва черим кезээ шагда
Дыңгыл хөгжүп турар болзун!

Улуг-Хемге, Саян сынга, Хеммик унунга
Урааңгайлар төрө-херээн хөрлээлеткеннер,
Уруг-дарыын малга, ишке дадыктырганнар.
Бойдус каазы Тыва
Болбаазын чурт кылдыр
Бодаразын.

Тыва чонум кезээ шагда
Тырың байып чурттаар болзун!

Эзэргектер кыжанза-даа, тыва кижилер
Эгиир шагда тура-соруун буларатпастар,
Ээлээн чуртун бүрүн-мөдү догуннадырлар.
Шагы кээрге, Тыва
Шамбала дег кылдыр
Чаларазын.

Тыва чуртум кезээ шагда
Тыным болуп артар болзун!

ОГ

*Журналист А. И. Чараш-оолдун
чырыткылыг маанайынга*

Өскелерге чырыын бергеш,
Өскелерге чылыын бергеш,
Көккүлештир үнүп-үнүп,
Хөлбеш кынны берген ышкаш,
Хеккилештир эдип-эдип,
Келдеш кынны берген ышкаш,
Ожукта от өжүп каарга,
Ону көргөш,
хомудаар мен.

Өскелерге чырыын бергеш,
Өскелерге чылыын бергеш,
Көккүлештир үнүп-үнүп,
Хөлбеш кынны берген ышкаш,
Хеккилештир эдип-эдип,
Келдеш кынны берген ышкаш,
Ожукта от өжүп каарга,
Ону көргөш,
 магадаар мен.

АНЫЯК ЖУРНАЛИСТИҢ БИРЫ

Арат чонум ажыл-ижин
Ам-даа четче чырытпаан мен.
Солуннарга оода чартыын
Сомалап кааш амыраар мен.

Демдеглелдер дептеринге
Тенигиже ынакшаан мен.
Аалынга орбастаан дээш,
Аактавайн көр, анай-карам.

Төрээн чуртум делгемнерин
Төндүр кезип биживээн мен.
Радиога оода кезиин
Ылдыртып кааш, оожургаар мен.

Эктим баскан «Репортёрга»
Элегиже ынакшаан мен.
Сыртык-дөжөөн уттупкан дээш,
Сывырбайн көр, чындыр-карам.

Тыва черим каазын шупту
Тырттырып ап четтикпээн мен.
Экранга оода чартыын
Эмгелеп кааш дыштаныр мен.

Чурук тыртар аппаратка
Чудагыже ынакшаан мен.
Күзөп тышкан ажылымга
Хүнневейн көр, күжүр сарыым.

ИНЧЕЕК

Өртөн эрте сырын-биле чаржалаштыр
Эарам болган хоюм сүргеш үнүптер мен.
Өртөл каан дег, дурту узун жүннү бадыр
Өлгө арткан ынакшылым сактып кээр мен:
Идегелдиг ынак сарыым,
Инчеегиң чүктедип бер.
Инчеегиң иштин орта
Изиг чүрээң база суп бер.

Кадыр шораан кожагардан харап келгеш,
Кадарганым хоюм көргөш чоргаараар мен.
Хөлчүң карам аалындан дыңназын дээш,
Хекемей-ырым ындынналдыр салыптар мен:
Идегелдиг ынак сарыым,
Инчеегиң чүктедип бер.
Инчеегиң иштин орта
Изиг чүрээң, база суп бер.

СЫРГА

Шевер дарган шуткуваан,
Черде хадың чаяваан
Кайгамчыктыг сырганың
Какпазында кактырдым.

Какпазының кагары
Кадыг туржук тааланчыг,
Кулактар-даа кааставас,
Хуулгаазын сырга-дыр.

Хуулгаазын сырганың
Хууда ады ындыгдан,
Боду дээрге анаа-ла
Борбак кара уруг-дур.

Борбак кара уругну —
Бодал долган Сыргамны
Алды, мөңгүн сыргадан
Артык кылдыр санаар мен.

ЧЕЛЕР-ОЮМ

Чеченимге чедип барып,
Сеткилимни сергедип аайн,
Челижиңни, аралчааңны
Черге кагба, челер-оюм.

Чеченимге чеде бергеш,
Чедишкинин дыңнап аар мен.
Чедишкинин дыңнап алгаш,
Чедер дээштиң кызыдар мен.

Амыраамга ам-на барып,
Ааканым намдадып аайн,
Аралчааңны, челижиңни
Артка кагба, ала-дайым.

Амыраамга ам-на баргаш,
Ажыл-ижин дыңнап аар мен.
Ажыл-ижин дыңнап алгаш.
Ажар дээштиң кызыдар мен.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

«ҮҮЛЕ БҮТСҮН»

Оода-ла «эргекке үш
Ораам хире»
 олча чок эеп келбес мен деп,
Чорук-шоорун тыва кижин
Чогудар дээш,
 оруун улап бар-ла чыдар.

Орук аайы аалдарны
Оюп-кыйып,
 эжиктеди халдып эртпес:
Аъдын тыртып, кире дүжөр,
Амыр-менди солчу кааптып,
 сонуургажыр.

Тыва кижиге холу куруг,
Дылын былгап,
 халас үе анаа ытпас.
Бирээни-ле кыла каапкан,
Бирээни-ле эгелепкен,
 чайжок оран.

«Үүле бүтсүн!» Ынча дигеш,
Аалдың шак ол
 чымыжынга киржи кааптар.
Үнээргетпес, чалгааравас,
Арат-чоннуң
 дузааргажыр чаңын салбас.

Ындыг чүве кылыштым деп,
Көөргеттинмес.
 Оон туржук —
 ыттавастар.

Ынча-мынча хемчээлдиг деп,
Хөлези-даа
 сеткилинге шыгжавастар.

«Үүле бүтсүн!» Аңаа харыы —
«Чорууңар-ла чогузун!» деп
 йөрөөл алыр.

Чорумалдың арны чырып,
Үнелиг эт хойлапкан дег,
 аыттангыртар.

А ооң ханы утказындан
Ажыл-ишке
 мөңгө йөрөөл дыңналып кээр.

Чуртталганың баганазы
Шупту
 ында
 сиңниккен деп билдине бээр.

ЧАШТАНЧЫ КӨС

Тыва өгнүң чыышкын баары,
Арай куду оргулаар мен:
Авам, ачам айбылаарда,
Дыңнангыр боор эптиг чер ол.

«Ыдың чүнү ээре-дир?»
«Ыяжың киир!» «Бызааңны көр!..»
Чаңчыкканым, ой та, кезжээ —
Шала дыңнааш, үнүптер мен.

Демир суугу, ожукту-даа
Деңге танып, чыннып өстүм.
Чаштанчылар — оьктар ышкаш,
Садырт кыннып, ужуккулаар...

Эжиктиве углааннарын:
«Эккел, отче дедир каг!» дээр.
Кезжээ дургу ону сүрөр —
Кедедип каан таңныыл дег мен.

«Эжиктиве чаштаан көстү
Эккел-ле дээр, чүңүл ол?» деп,
Авамдан бир айтырган мен,
Аңаа мону сөглээр болган:

«Үлүг-кежик отта боор чоор,
Үндүр канчап чаштадырыл?..»
Сагыжымга от-көс ынчаар
Чаяакчы күш болу берген!

Чырык черге арбын чурттап,
Шыдавыже хөйнү көрдүм.
Тывызыктың баажызын
Тып-даа алган ышкаш-тыр мен:

Авам күжүр бүдүүлүк бол,
Аас-кежиин отка дүүштүр —
Ажы-төлү биске камнап,
Арттыарын кызып чораан!

Авам, ачам сагыгларын
Ашак бодум, хире-хире,
Уруг-дарыым — салгалымга
Угаатпышаан хевээр-ле мен.

ИИИ АҢГЫ

Аяс хүннер улажырга
Ала-чайгаар сеткил сергээр,
Угаан безин — күзүнгү дег,
Улам арий бергензиг боор:

Эки сөзүн кижилерге
Эртине дег, үлөп чоруур,
Бүдүжүндөн чазык чаагай,
Бүгүдени сорук киирер —
Аяс хунге дөмей улус
Арбын боорга магалыг-дыр.
Олар-биле мөңгедө-даа
Ойнап-тоглап чурттаксанчыг!

Кавыскылыг, бораң хуннер
Халааданчыг, анчыы аажок —
Дүннүң чамдыы медеделде
Дүжүп келген ышкаш апаар:
Эки чүвээ караа согур,
Эрбениг сөс октап билир,
Хомудалды дылында так
Кожуп каан дег өөскүдүкчү —
Кавыскылыг бораң хунден
Каш-каш катап дора боор-дур.
Най-даа када олар-биле
Найыралдыг чурттаттынмас.

Ийи аңгы делегей дег,
Ийи башка мөзү-шынар...
Кажан-чежен чаңгыс кылдыр
Кааң тынар улус боор бис?!

АЛЫЗЫ ЧОК ХЕРЕК БОЛГАН

Шагда чүвө. Элээди мен.
Чалыы үем эгези-дир.
Хөйнүң караан бодумдува
Көрүндүрүп алыксаар шаам.

Даайымның Челер-Доруун
Таарыштыр ачылааштың,
Тыртыйты бир саадапканым
Дыка тода сактыр-дыр мен.

Тепсенгилээш, аян киир-ле
Девиржиди дынын чыырып,
Чоянуг черлеп эрткилээн мен —
Сонуургаарлар арбын чораан:

«Амдыы кымый оглун көр даан,
«Чоокта чаа-ла балдыр-бээжик —
Аът мундур чаяган дег!»
Чоргаар-ла эр болган-дыр ам!..»

Кызыжактың домаа ынчан
Кылыктандыр шага каапкан:
«Актыг-дүктүг хөлгези дег,
Адыыргаан мооң, ойдаңнаткан!..»

Челер-Доруг мунужунга
Чедип алган макталдарым —
Алызы чок херек болган,
Аңаа-ла дуй шаптырып каан.

Чыткан тебе аскындыва
Каңмыыл кирер диген ышкаш,
Чымыш чокка тыпкан олчам
Хайлыг, хоозун болур чораан.

Салчак МОЛДУРГА

ӨВҮР ЫДЫ

Тоолда кирген Дус-Даг дузу,
Торгалыгың кызыл дыды,
Салып орда, төнмес батпас
Саглы хову — Өвүр ыды.

Сарыг-оолдуң шүлүк, ыры,
Чаяан-дөстүг Көк-оол хөгү,
Сыгырга дег Санчы Кызыл
Сыгыды-даа — Өвүр ыды.

Эрги, чаа-даа таныштарым —
Эрин, чаак-даа салдыг эрлер,
Тала, куда тыртыжарым —
Дарийги кыс — Өвүр ыды.

ДУС-ДАГ

Ада-өгбе дужундан бээр
Артып калган тоолду ыдайн.
Дус-даг деп ат сураа безин
Турбаан шагда чүвең иргин.

Успа-Хөлче удур көргөн
Ажай-буурул даанга бир хүн
Улуг-Түлүш Койгунак дээр
Арат кижиге аңнап чораан.

«Шораан тепкен улар дезиг,
Чодууну-даа хойзуп чоор мен,
Бора-тоолай — аттажым» — деп
Бодап чорда, хүн-даа хөөрөөн...

Чингежек бут кырынга кээп,
Чириктен эр харап орган:
Хөл-даа, чер-даа дүдүскектен
Хөлбеңейнип, халыын тынган.

Канчангаш-ла көөрге, Успа
Хайнып, мөөрөп, эрийн ашкаш,
Мойналынынче дүрлүп, чуглуп,
Бо-ла келген ышкаш болган.

Чайлап чыда дашка тепкеш,
Чаза ойда барып дүшкеш,
Дегийт тура халып кээрге,
Демги «чалгыг» соргаа-даа чок:

«Челзе-челзе,
Черге кирген,
Шапса-шапса,
Шатта барган» —

Чиргилчинден өске, чүү-даа,
Шимчеш дивээн турар болган!

Бозурдан эр белче хараан:
Бора оьттуг чалгыякта
Бир аал чээрэн бөкперлешкен,
Бир-ле чүве чылгаан турган.

Бо-ла мынчаар кужур туржук,
Боржаң көрбээн аңчы кайгаан:
«Дүвүрөңниг оран боор бе?
Дүңгө чылгап турар чоор бе?»

Моортан ора адар дээрге,
Боо тавы арай-ла дап,
Чоокшулап алыр дээрге,
Чоор-даажок айгадаң чер.

«Ой-та, дегзин-дегбезин» дээш,
Ортузунче дааштавыткан:
Чайлыш кынгаш, бирээ меш дээн,
Чанында ол кылаяр чүл?

Агарып кээп, бирде кызып,
Арта щимчеп чытканзыг-даа!..
«Шаралыг, чаш төлүн чылгаан
Шаргагчын-даа¹ боолаптым бе?..

Авыразын, өршээзин!» — дээш,
Аңчы холун тейлей туткаш,
Суг-дер дүшкөн ыдып кээрге,
Сувай чээрен ушкан чыткан.

Кызылзымаар, анай ышкаш,
Кылаш кынган чүвези — дус!
Амданы-даа, өңү-даа ол —
Аас, дыл курлур, каракталчак!

Чалгыякта чаъе суу хөөлбек,
Шак ол кавы хөрзүн — ажыг!
Дөзү черде тудуш, ырак —
Дөгере даг дус бооп магаг!..

Амылыг аң, кужу туржук,
Ажык-байлаа дашкаар кустук
Ажай-буурул даанга эрниң
Айыткааны мындыг иргин:

«Хову черниң өшкүлери
Ховар кежиң айтып берди!
Койгунак, мен баштай көрүп,
Холум дегзин, амзап кагдым!..»

¹ Шаргагчын — кыс чээрен (моолд.)

Иле болзун дигеш, кижин
Идик оъду биле боонуң
Чамык дажын демдек кылгаш,
Чалбарбышаан, аашкынып-тыр:

«Ээр таңдым, эр ээң өршээ,
Эдер боом-даа аксын чылгаайн:
Ак дус даамче хан аксып,
Адыр будум сиртиң баспас!»

Бөгүнгүден сени Дус-Даам,
Мөңгө ыдыым деп-даа адаайн!
Өндүр кежиң домуруп аайн,
Өвүр чонум бүзүрээй аан!»

Аткан сөөлгү аңын чүктээш,
Адыш оюу дузун хойлааш,
Эртинезин аалга чарлап,
Эткен аксын эр-даа ээлээн.

...«Кызыл-дустаан» дижиливис —
...Хая дуска, эндег болуп,
Какпактаткан өгбени-даа
Кырган Дус-Даг, төөгү билир.

«Улуг-Түлүш Койгунактың
Угу-дур бис: көдүрлү хоп,
Турлуп кел, дус!» — дижир чугаа
Дусчуларда ам-даа дириг!»

1993. 6 ай
Дус-Даг — Торгалыг — Хандагайты — Музур-Аксы

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

АЛДЫН ЭЗЕҢГИ

Ох,
Хөлде чартык Ай —
Алдын эзеңги,
Көрбээн чүвем дег,
Айтып турба даан.

Ооң орнунга
Карак басчыпкаш,
Халдып ораалы.
Чүге, чүге оой,
Чүгеннеттим че?

Ох,
Мөңгүн чүгенни
Чайып турба даан.
Бөгүн Борамны
Муңгаш сөгле даан.

Ооң орнунга
Чергележипкеш,
Челип ораалы!
Чүге, чүге оой,
Чүгеннеттим че?

Ох,
Назын дургузу
Арыг даңгырааң —
Чүгле көрүжүң
Чүрээм күзей-дир.

Ох, ыыттава,
Ооң орнунга
Имней каавыдам,
Чүге, чүге оой,
Чүгеннеттим че?

Ах,
Алдын эзеңги
Азап турба даан,
Аьдым челижин
Муңгаш сөгле даан.

Ооң орнунга
Сымыранып-даа
Шынын сөгле даан.
Чүге, чүге оой,
Чүгеннеттим, че? Ох...

1990—1994 чч.

* * *

Улчумал хат
Улуй аарак
Чаш харны дүвүлетти.

Уруг чүге
Уйгуң чара,
Чаш чүрээң саймааратты.

Улуг тынып,
Ундарава,
Салым куъду тегерээн-дир.

Сеткилиң ам —
Улчумал хат.
Сээдеңнеп эгелээр сен, эки бодан.

1993, декабрь

* * *

Шүлүкчүнүң караанче
Чүге тулдур көрдүң че.
Чүрээ шимирт кыны бээр,
Сүлде-ле бо, тениве.

Оттуг карааң кеми.чок,
Оюн эрээн магат чок.
Ойлук-ла чок акыңның
Орта-ла эвес чаңы бе...

Кандыг-даа бол, сестип чор,
Хала-чеме кылбайн көр.
Кадайлыгның сеткилин
Канчалза-даа куютпа.

1994, январь

* * *

Ишкин-Сайыр чыварындан
Чылыг тоннуг көртпас мен.
Ийи биске авыяастыг
Сыгаттынып шыдавас.

Анай кара биле мээң
Аравыста быжыг доң
Адааргактың ховундан
Ара үстүр ужур чок.

* * *

Сүт-ле-Хөлдүң эринде
Шилги чылгы кызыл-хоор.
Шиме долу ширээде
Шилде чечек чайнап тур.

Хумуң-сава койтулаар,
Кудаларның сөңү-дүр.
Мөңгүн дашка бетинде
Мөндүңейнип келди-ле.

Куда кидин түлүк-түр,
Кударалды аястыр.
Хоюг чиңге бадыраал,
Хомузуңну хойлава.

Сүт-ле-Хөлдүң эринде
Шилги чылгы кызыл-хоор,
Шиме төнер эвейн-дир,
Шиин бодап хөөрөп ор.

Николай КУУЛАР

ТЕЛ-ЫЯШ

Чаңгыс ундан дазыл тыртып,
Саглаңнадыр он шет үнген.
Тынын чаян ыдык Ие —
Дыттыг Тывам буянынга
Чажыым чажып, мөгейген мен.

Сүзүглели Бойдуста чон
Чүдүп эртер ыяш чораан.
Чоон орук хажызынче
Чорумалдар ээй тырткаш,
Човалаңын уттупкаш баар.

Алышкылар чулук соруп,
Артыкташпайн хөнүп орар.
«Суму, кожуун ылгашпаңар,
Ак-көк Тыва чаңгыс чоор» деп,
Сувуразы чагаан дег боор.

Черниң шывыын ажа сопса,
Чеже ындыг тел-ыяштар
Дазылдары тудуш чыдар!
Сеткил эви ындыг болза,
Таанда кайын тоор деп бис.

* * *

Амыдырал төнмөс көбжү
Аяар ышкаш сагындырар —
Ынчалза-даа доктаар угчок,
Ырап-төяп бар-ла чыдар.

Улуг-биче көвүрүглөр
Узун оруум улап берип,
Чеже хемнер йөрээлдери
Сеткилимни өпейлевзэн!

Ынчалза-даа уттундурбас
Ыяш, долгай көвүрүглүг
Хензиг хемим арыг үнү
Кезээде-ле: «Келем, кел» дээр.

Талыгырдан дүже сал-ла
Талдыг эрин эргиримге,
Чугаалажыр ава-хемим
Шулураажы мерген, эргим.

Көжүм ам-даа уламчылаар,
Көвүрүглер олчуп-солчур.
Чүгле төрөөн Торгалыым дээш
Чүрээм саргыыр — өртеп каан дег.

БУРГАН ОРУУ

Амыдырал — ужуралдар дизиг-куржаа.
Ава, ача баштажырга, тывылган төл
Авыралдыг Бурган кый дээн болчагдыва
Айлыг-хүннүг оруун улап аъттаныштар.

Казыргы дег кара күштер оруун дозуп,
Ханы тамы дүвүн шыпкан човалаңче
Карак чивеш аразында чуулдурад дээш,
Кажан кезээ астыктырып, дуурайлаар.

Эң-не ыдык, эң-не чагай ужуралче
Эчис күзел күжү-биле чүткөөн кижини
Ачы-буян даңын уткуй чорза-чорза,
Амыдырал ийиги эжиин ажып алыр.

Кайгамчыктыг чырык долган болчаг шөлү
Кайыын тура чыгып келген көвей чонну
Өскелевейн бөлүп кээрге, Башкызының
Өршээл сөзүн дыңнаан күжүр чыргалдыг-ла!

КИЖИ ХӨННУ

1

Хандыр бодап келиримге,
Эрөөн шокар делегейде
Катаптанмас кижини хөңнү
Эртинелер дээжизидир.
Хензиг кыдыын сүскөн кижини
Кедергей-ле байып-долар
Эрини төнмөс далай ышкаш,
Эгээртинемес шыгжамыр-дыр.

2

Брлап, ыглап чоруур болза,
Бндынныг-даа, ачылыг-даа.
Быт чок түрүп орап болза,
Брымныг-даа, халалыг-даа.
Бнчалза-даа кижн хөңнү
Бндыг белеп ажыттынмас.
Сеткил-биле сеткил болчаа
Черге ховар ужурал боор.

3

Авам сугга кады өскөш,
Акым сен деп чорааш безин
Хөңнүң долган чажыттардан
Хөйнү кайын билген деп мен!
Шүлүүң номун ажып ора,
Ам-на харын чым-сырт кындым.
Чүрөк хавы аштыпган дөг,
Ажык, эргим көстүп келдиң.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ

ИЗИМ АРТКАН

Чалыы үем соомда калган,
Чаңгы-даажы дыңналбастаан.
Бнакшыл база шалба четпес,
Бнда-хаая сактыр-дыр мен.

Ээ көрнүп, аныяк шаам:
— Эглип кел! — деп кыйгы салза,
Човаг-шылаам утту каапкаш,
Шокшуп-даа бол, чедиксээр мен.

Ырап келген чуртталгамда
Ажылдап каан изим арткан.
Кырым сынар, хомудал чок,
Аксым-кежиин ырлап чор мен.

Юрий КЮНЗЕГЕШ

ҮЛЕГЕРИ АРТЫП КАЛЫР

Иргит Самбууга

Төрөл-омак шаандан тура,
Тыва чонуң бодун адап,
Тыптып келген хүнүнге дээр
Төөгүвүстүң угун уктап,
Дөскөл чокка казып келдиң.

Төөгүчүлөр өргээзинде
Төлге — шо каар хелиң эвес,
Дөрде саадаан Ээзи сээң
Аныяксыың биеэ хевээр,
Адаам аартаан дивейн чор сен.

Археологтуң чаңы ындыг —
Аяар болгаш хандыр казар.
Буруңгу оык — согун, мези
Будун, холун шыйбактаарга
Аарышкынмайн, шыдап эрттер.

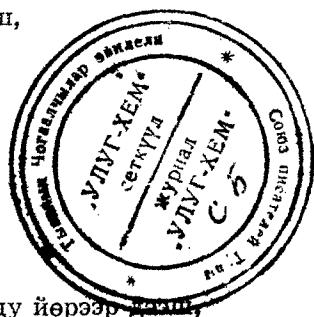
Амзам дамды барымдаадан
Үелерниң өңүн танаан
Үүле-ижиң үлегери —
Аржаан, Көк-Эл базыры дег,
Ажылдарың артып калыр.

1992

ЧАЙЛАГДАН БЭЭР АСКЫМНАТ

Шу,
Оо-шуу!
Алт-хөлдүң
Аскым сал деп,
Айыңайнып тур.
Арыг, кылаң чайнаан
Азас хөлдүң эринде
Аалдар чайлаа — фермавыста
Аныяктар ырлап-шоорлаан,
Аялгазы өткүт-түр.
Чараш-Оюң мунупкаш,
Аныяктар хөглээн
Чайлагдан бээр
Аскымнат.
Оо-шуу,
Шу!

1992—94

КАВАЙЫНДА ДҮЖЕП ЧЫДЫР

Дөрде ааткан чаптанчыг чаш оолду йөрээр дөрөд,
Дөргүл-төрөл чыгып келген дойлап орлар.
Аныяк оол эдер-хааржак ырлаткан,
Хөлегелиг эзим ынды көк дагда
Хөгжүмүнүң үнү чаңгыланган —
Аьргаларда сыын дег амыргалаан,
Айлаң-кушту, сыгырганы
Арай кандай өттүнген...
Дашка туткан ирей
Чаагай күзелин
Чашка сөглөп,
Алганган.
А оол
Ааткыышта
Таалап удаан —
Танцылап, ырлаан,
Каткы-хөглүг шуугаан,
Дашкалары кыңгыраан
Аалчыларның шимээн-даажын
Кавайында дүжеп чыдыр.

1994, январь 14

МӨЧЭЭН КИЖИНИҢ ЧУГААЗЫ

*Смерть можно будет побороть
Усильем Воскресенья.*

Б. Пастернак¹

Танкылардан чонче дайзын
Дааштай аткаш хыы ханзын —
Ханаларны дыдык-таарлаан,
Бузундулар ол-бо чаштаан,
Ханныг дээрже кара ыштар
Буруңайнып шөйлүп турлар.

Алтай биле Чимит-Доржу
Албыктырган ажыг ышка
Шыдажыр бе? Азы шорузу —
Шын дээш олчаан дүүрээрлер бе?..
Өлүм ожу саңга башка
Өрүмнелген — балыы бүтпес!

Хөңнүм ынчаш хөмүрленген,
Хөөрже бадар шагым келген —
Үдээн чонче катап ээлбес
Үүледен дезер эвес!
Хааржаамны моң-моң даштар
Хажызындан сыскый базар.

Чымчак хөрзүн, үүрмек сайлар
Шылырадыр төктүп бадар...
Хөөп кааштың каш кижини
Хөңнүн чазай караан чодар.
Хүннүң чымыш, кадыг ижин
Күдээлерим бодап чанар.

Дун оол ыт чок, кенним-биле
Дуңмаларын, оглун, кызын
Алаактырар арга дилеп,
Ажыын ботка бүдүү шыгжаар,
Карактары шуру кызыл,
Кари черни чааскаан дырбаар.

¹ Дирлишкинче чүткүл-биле
Диргээн өлүмнү тиилеп болур.

Б. Пастернак. На страстной:

Доктор Живаго. — М.: СП. 1989, ар. 606.

Хөөржүдүп каан ачазының
Хөөкүй өскүс кыстарының
Карактары хапыйгылаан,
Кастыктары чуларланган
Илгип чоруур... харын олар
Иезин так чедип алыр.

Ажы-төлдү, ботту база
Ийлетпес деп бодаар болза,
Өөлөдир ыглаптыңар,
Ишкиртинген күжүр кыетар!
Өөрүшкүңөр — чааскаанзыраар
Аваңарны камнап чоргар!

Сынык хадың будуу ыргак,
Саглайып кээр шаг чок — өлүг.
Чыдар чевээм аалдан ырак,
Чанымга кээр чайжок — өйлүг.
Аваңар бээр далашпазын,
Ам-даа үр чыл чурттап алзын.

Дииреңнерниң сөнээр шагын
Дириг чорааш көрүп алзын...
Сүнезиним аалын ынчан
Тегерип-даа келир ыйнаан...
Сүрген буктар хоюп дессин —
Дээрже сүттен өргүүр Силер.

1993. октябрь 4

ЧУРТТАЛГАГА ПӨКПЕДИҢ

Т о с к а р а к

*Алексей Иргитович Чараш-оолдуң
ачы-буянын сактып,
ак сүдүм өргүп чаштым.*

1.

Өжүп калган чула дег, чырыың чидип,
Өөрүңден, Ай, Хун, Чер-сугдан адырылдың.
Өөң ишти, ажы-төлүң өскүс калды.

Амыдырал — чыргал эвес: чыдын чытпайн,
Анай кара чажыңдан-на иженген сен —
Аартык, моондак берге арттар турду ийин.

Мөңгө черниң хөрсүн-сайы, чымчак чүг дег,
Мөчү-бодуң шуглап алды. Чуртталгага
Пөкпээниң дээш тос-карактан сүдүм чаштым.

2.

Сээн чок ажык, арай уян хүлүмзүрүүн
Сеңээ душкан кижилерниң сеткилдерин
Сериин хат дег секпередир домнуг чорду.

Өлгөн кижидирилген дег, домак-сөзүң
Өргүн чонга кажыыдалдың шагында-даа
Өккө тырлып, муңгаранчыг чаңгыланды.

Адырылдың... Аар үе халааданчыын
Адаан сөзүң төөгүвүстен адырылбас —
Амгы салгал билбейиң барза, хомудава.

3.

Хомудава... Хову сыңмас малдыг чораш,
Хоозураан, ядыы бис деп хопташканнар
Коңгалаарга тоовааныңга хомудава.

Чадаганның хылдарында чажырып каан
Сагыш-сеткил дүлгээзинин ажыдар дээн
Чайжок ижиң мөңгүн долуу бисте арткан.

Хылдан чиңге, шүлүкчү мээң сеткилимде
Кыймыңнашкан бодалдарны шүүреп аарын
Кызып чордуң... Аа, халак!

Хүннүг черден адырылдың...

1993, ноябрь 26

ИДИКТЕРИМ АМ-ДАА БАР-ЛА

М. Д.

Майыым арай идик далдаар:
Майтак, шумаш — чүү дээр чүвөл? —
Хевир-майыы дудуу-тулуң —
Кедер-идик тыппайн баар мен.

Өөм ишти бир-ле хүндүс:
— Каям, мону кедип көр — дээш,
Кара тувель эккеп сунган.
Өй-даа, каас-даа идик болган.

«Мону Маша Сашазынга
Москвадан садып кээрге,
Арай-ла тар болган-дыр» деп,
Алыс ээзин тайылбырлаан.

Сашаларны, Машаларны
Санап четпес... Идикти мен
Ээлериң суравайн,
Элегиче кедип каан мен...

Магазинден идик дилеп,
Маңнап хүнзээш, шаам төнгөн.
«Ленинград баар дээн-дир.
Идик — ында... Маша эккээр!»

База ол ат дыңналырга
Ынчан харын: «Кым боор ол?» деп,
Машаның фамилиязын
Ылавылап айтырган мен.

Кылаң тувель садып келген —
Кыспас, өйбес, каъп-өй болган.
Чээрби шаа чыл ону кедип,
Черге дегбес базып келдим.

Ленинград, Москвадан
Кызым ону тып кээр боорга,
Кырып келген назынымда
Идик садып кетпестээн мен.

Майыым арай чандаш болгаш,
Ботинкамның ээжээ чирлип,
Боду элеп эгелээрге,
Машаны сактып кээр мен.

Инфиляция, рынок дээштиң
Идик өртээ өскөн дээр-дир.
Каш он муң четкенин-даа
Кайгап-харап чорбас-тыр мен.

Иде чүвем — Маша берген
Идиктерим ам-даа бар-ла!..
Ынчангаштың идик сурап,
Рынокка чалынмас мен.

Савыяа, хөм чоожайларлыг
Чап-чаа хевээр идиктерни
Кедип алгаш, базаардыва
Хертеш базып үнер-дир мен.

1993, ноябрь

БОДАЛДАРЫМ БОДАРАЛЫ

Шүлүктөрнiң сүүзүнүн ажыдар дээш
Чүстүң чартгы — бежен чылда шүүдеп келдим.
Хоюглаваан, эрбенниг даш — чевен сөстөр
Хоолуургакка оьдаар-дузаар чемиш чорду.

Көк-ле дээр бо, ааш-кынынп чыгаан кирейн —
Хөөннерге хөрлээлээлек чалбыыш отту,
Көңгүлдерде хоютпакка көшкүрөөннер
Хөрөңгизи үзүлгөн деп шоодуп чорду.

Сеткилдерни доюлдуар мерген сөстөр
Черзи ышкаш, черге анаа ирип чытпас:
Дүне дээрде чивеңнешкен сылдыстар дег
Дүлгээзинниг — чүрээң суйбай чадаганнаар.

Соң чажыт дүлгүүрүн тып чадашса-даа,
Оожургаваан, өскелерге чарбываан мен.
Күзел, дүштү — бодалдарым бодаралын
Күжүр чүрээм хожуула¹ дег чүглөп чорду.

Сылдыстыгда чүглээш, салган согунарның
Сырынынга хүннүң чырыгы херелденир —
Сеткилдерниң, ая ышкаш сээнин часпайн,
Чөъже деггеш, хей-аът кирип ужуктурар.

Эрбенниг даш — чевен сөстөр хоюглаарда,
Эриннерни ошкаштырар илби — сөстү
Чүректерге домнай шидиир чаттар дилеп,
Чүктер сана, чурттар эргий баккылаан мен.

¹ Х о ж у у л а — шиш долдалыг дайынчы оьк (буруңгу согун).

Сес адактыг¹ чээреннер дег, шүлүктерим
Чээрби бир век бозагазын артай чөлөр:
Кады кыраан эжиңер дег, ырыңарны
Хайыралыг сеткилицер кайын уттур.

Өөрүшкүнүң чырыткылыг шактарында
Кааң хүн дег шырайыңар хүлүмзүрүү,
Өлүм кызаан качыгдалдың хүннеринде
Карааңарның чажы болуп чоруур боор мен.

1993—1994, январь 14

Николай ООРЖАК

ЧОНУМ ЭРГИП...

1. ХЕМЧИКТЕРИМ

*Хемчиим турда хертеш-ле мен
Хевээм турда тодуг-ла мен.*

Хектер эдер чайгы өйде
Хемчик арыы таан чараш,
Хертеш сынныг, сула чаңнаар
Хемчиктерим таан чоргаар.

Хевек, тараа бар-ла болгаш
Хемчик оглу тодуг-ла ыйнаан.
Хенче, дөтпе хөй-ле болгаш
Хемчик кызы каас-ла ыйнаан.

Кедек, иштик аалдарның
Божа, хойтпаа үстүр эвес,
Кедерезе балык, өлүк
Бойдус кежи төнер эвес.

Бай-ла Хемчик чуртуңарны
Бак атка киирбеңер,
Барган, кирген чонуңарны
Бажын ажыр хүндүлөңер.

¹ Сес адактыг — сес даванныг (чүгүрүк дээн уткалыг). Бегирээ хем эринден тывылган көжээниң бижимелинде «секиз адакылыг» дээн.

Алдан-маадыр өгбелерниң
Адын-сывын сактып чоргар.
Ам бо келир салгалдарга
Аас-кежиин дарганнаңар.

Арага дээр ажыг сугнуң
Албызынга алыспаңар,
Аас-дыл кылып, чокшуп-сокчуп,
Алгышпаңар, кырышпаңар.

Найыралдыг Хемчик чону
Ак-көк Тывам каастап чораан —
Эртинелиг, тараа, малдыг
Элбекшилдиг оран чораан.

Ээр Хемчиим оглу, кызы
Эрес-кежээ болбазыкпе,
Эъттиг-чемниг өргээзиниң
Эжиин ажып моорлаңар...

Даа, Бээзи ийи кожуун
Даргалары баштап чорда,
Корум-чурум бирги черниң
Хоойлузу турган джжир.

Арагалаар, өлүржүр дээш,
Аза кежиин көвүдээн-дир —
Амгы шагның «нояннары»
Арай ындыг улус-тур ийин.

Эки чаңчыл тайлып читкеш,
Эрлик оран мыяда бо:
Хемчиктерим боданыңар,
Херишпеңер, чогушпаңар.

Эгин бүдүн, хырын тодуг
Эки үе турду-даа ыйнаан.
Эпоханың чазыгларын
Эдер-тудар үе турар.

Рыноктуң тевиин-ле дээш,
Ырымыңар сыкпайн көргер,
Арат кижин кажанда-даа
Аштап өлүп чорбаан чүве.

Черни, малды ээлеп чорааш,
Четчир болгаш артар чораан.
Кара чаңгыс ескүс кижги
Хараган-даа карты чивээн.

Хемчиктерим жертештерим,
Овуруңар оскунмаңар
Хемчиктиң суун дедир аксы
Оюн оя чурттап чоргар.

1993 ч.

2. ЭРЗИН, ТЕСТИ ЭРГИП ЧОРААШ...

*Эмин эргир челер кулун,
Эрзин, Тестиң Каралазы
Эмин эргир чаңнаар уруг,
Эрзин, Тестиң Соян кызы.*

Эрзин, Тести эргип чордум.
Элдеп солун оран чоржук —
Хову, даглыг, хемниг, хөлдүг,
Кодан малдыг, аңныг-меңниг.

Чылгы, тебе кожа оыттаан
Хоюп, дезип өскөлөшпөс.
Чычыы, торгу кеткен чону
Кожазында моолдарзыг.

Челер аыттар челип төтпөс
Бо-ла делгем ховуларны
Чээрөннер ораны деп,
Бодум көргөш бүзүредим.

Эрзин, Тестиң онзагайы —
Эмблема, сүлдөзи боор,
Ховар чараш шак ол аңнар
Когу үстүп чиде берген.

Тогдуктар маа тогдулар дег,
Тояап чоруур — сан-түң чок деп,
Кыргыс, Соян, Чоодулар
Кырганнары сактыр чоржук.

Калдак-Хамар, Тарлашкын дээш
Төөгүлүг черлер хөй-дүр.
Каш чүктен келген чону
Төрелдежи берген боор-дур.

Аът-ла дээр, мөге-ле дээр
Акааларга аалдап чордум.
Каш дылга чугаалажыр
Калга Эрзин чедип чордум.

Эрзин, Тести эргип чорааш,
Эскергеним чүве-ле хөй.
Эки чоннуң эжиин ашкаш,
Энчээн дөжеп, чемин чидим.

Күдер мөге салгалдары
Хүрежир-ле мөге хөй-дүр,
Эзир-Кара дуюун баскан
Эрзин, Тесте аъттар бар-дыр.

Эрзин, Тести эргиirimге
Эжим-өөрүм көвей чорду.
Чиир, ижер ол-даа канчаар,
Чиде берген аң, куш кончуг.

1993 ч.

3. ИЙИ ЧАЛЫМ

*Торгалыгның Чоза бажы
Долу чокка чыдар эвес.
Дозур кара уруглары
Домак чокка чарлыр эвес.*

Онза оран Торгалыгга
Ойнап еспээн болзумзажок,
Оран кезип, тояап чорааш,
Оюп эртип шыдаваан мен.

Торгалыгның суун ишкеш,
Суксун чанар кижичордум.
Торгалыгның дувун чылгааш,
Кужур ханар кижичордум.

Чогаалчылар, сыгытчылар
Чогум моон теп үнген боорга,
Чораан барган санымда-ла
Чонунга кээп мөгеер мен.

Чоон дыттыг Торгалыгда
Чаяанныглар арбын чер-дир.
Чоза хемниң сайы ышкаш,
Чараш кыстар көвей чер-дир.

«Доозазы доруг-доруг
Доруун аъттар, шымбай аъттар
Доозазы торгу тоннуг
Торгалыгның уруглары».

Кенден-Хуурак честеңер дег,
Чаъжыңардан тыртпас боор мен.
Кедизинде барып-барып,
Чаныңарга чөруур боор мен.

Чүгүрүк аът мунуп чоруур
Кайгал эр-даа эвес-тир мен,
Кашпык-үүрге чүъктеп алган
Чүдүкчүңер шүлүкчү мен.

Чалымнарлыг, дуругларлыг
Чараш черниң кижилери
Мөге, сыгыт, уран сөске
Мөөрейлежиң чорбайн канчаар.

Көвей чоннуң аразындан
Хөрээ бедип үне берген
Көк-оол биле Сарыг-оглу
Көк-көк чалым сагындырар.

Ийи чалым — өгбелернин
Изин истээн, соон соңнаан
Чаяан дөстүг Өвүр чону
Чадаганын кайын октаар.

1993 ч.

4. ӨВҮР ЧОНУ

Өвүр чону өөрзүрек,
Өске сен деп артыктавас.
Өдек, кыштаг аңгы-даа бол,
Өшкү, хою кады чоруур.

Өвүр чону хүндүлээчел,
Өөндүвө сени чалаар.
Баарыңга чемин салгаш,
Барын-чогун хөөрежир.

Өгбелерден салгап алган
Өвүр чону сеткили бай —
Ыглазыңза ыглап болур,
Ырлазыңза ырлап болур.

Өзүң-баарың чылыдып бээр
Өвүр чону сагыжы ак —
Аштазыңза тоттуруп каар,
Арат оруу ажык дижир.

Түрезиңзе хепкерип каар.
Чогум ындыг чорбадыве.
Кирген үнген черлериңге
Кижиге бсорун кызыдып чор.

Кижиге мен деп бодап чораш,
Хире шаанче буян кылза,
Өскөн черин каастап чоруур
Өвүр чону сени кагбас.

1991—93

5. МООЛ КЫСТАР

Чүгөн суглуун кыңгырадыр
Чүгүрүктөр мунуп алган
Бойдус чаян бүдүжүндөн
Моол кыстар эрес, омак.

Мөңгүн сырға, чүсүктөрлиг,
Пөрүксүмээр, баштаксымаар
Эмдик аътка олурупса
Эрлерден чер дорадавас.

Бүлүртүң ай херели дег,
Бүдүү чараш шырайында
Чуртталгага хандыкшылдың
Чулуу сыстып чайнап чоруур

Ховаган дег дезиг силер —
Ховуга мен бырашпас мен.
Торгу тоннуг моол кыстар
Доозаңар эргим силер.

1992—93 ч.

Борис ЧЮДЮК

КАЛЧАН-ШИЛГИ

*Ооржак Чываажык оглу
Лопсаңчаптың ч у г а з ы*

Дөнен беден төрүттүнгөн
Дөөнейлиг Калчан-Шилги
Дургун Монгуш Самбажыкка
Турбас-арбас хөлгө чораан.

Суглуун уштуп салыптарга
Сула-дарган оъттап чоруур,
Экер ээзи медээ салыр —
Эндевес-даа маңнап келир.

Өске кижиге өттүнерге
Өштүг ышкаш ыңай болур,
Өлчей-кежиин Самбажыкка
Өргөөн ышкаш кулун чораан.

Чанчын чарлыын сүлдө кылган
Чазый-чилби ногаандыктар
Калчан-Шилги аъттыг эрни
Каая, канчаар сүрбеди дээр.

Чадаананың кирген аксы
Чадагайдан Адар-Төшгө
Калчан-Шилги куштадыптар,
Кагаан аъттар шөйлүп калыр.

Алдырбаан эр, бөдей өглүг
Аалдар эргип, дыш ап чорда,
Сүртеп-коргуп чоруур-даа бол,
Сүрүкчүлөр истеп келир.

«Ак-көк Хемчиим билгей аан!» дээш,
Адар-Төштен аъттаныптар.
Саттыныкчы сарыыл чоктар
Самбажыкты сүрүплеттер.

Хемчик хемниң салаазы дег
Кезек-кезек кара сугну
Калчан-Шилги каяа тоорул,
Караш кындыр ажа халыыр.

Сыр маң-биле аңаа келгеш
Сывыртааннар муңгашталыр.
Аъттарын хап, кымчылаарга
Аскымчааштың ойта дүжөр.

Оккур аъдын Самбажык аа
Ол-бо суйбап эргелеткеш,
Кара-Дагны кайы сен дээш,
Хая көрнүп, шимеш кынныр.

КИЖИ БАШТЫГ САЙЫР

*Ооржак Чыртай-оол оглу
Дажы-Намчалдың ч у г а а з ы*

Арттар санай аскан баштар
Анда халаң, мында халаң,
Килең-кылык хайнып келир
Хилинчектиг үе турган.

Улаастайдан Хемчик кежир
Аданнарга чүктөр келир,
Улуг улус караан ойзур —
Аттыг чииртим — баштар болур.

Артканнары угаан кирип,
Анаа чурттап чорзуннар дээш,
Баштар кескен дээргилерниң
Бараалгаткан белээ ол-дур.

Сайыр черге аскылап каан
Хилинчектиг баштар көргөң,
Кижиги сөөгү чештинген дег,
Сагыш ондаар чүвө джжик.

Сарыылдыг чон өске кожа
Сайырлардан ылгай адап,
Кижиги баштыг Сайыр дээнин
Кирген, үнген чон-даа билдир.

Алдан дургун өгбелерден
Артып калган чаңгыс мөчү
Дедир аастыг кара куйда
Демирлендир кадып калган...

Оргу-Шөлдүң Кара-Даанда
Олчаан чыдар шак ол сөөктү
Кончуг узун кижиги боорга,
Комбулдай деп сестип танаан.

Болбаазын бо чээрби чүс чыл
Бодаралдың үе-шаа-дыр.
Амдыы сөөктү шинчилезе,
Анаа эвес, тураскаал-дыр.

Дедир аастыг кара куйда
Демирлендир кадып калган,
Алдан маадыр өгбелерден
Арткан мөчү ол бооп болур.

«Адам каккан дүжүметтиң»
Алыс угу кайда чүвөл?
Барындактыг судурлардан
Барымдаазын коптарза чүл.

¹ Адым чиген коккаарактың
Азыг джжиги сыккан болза.
Адам каккан дүжүметтиң
Ала каряан дешкен болза!

Улустуң ыры.

Түлүш КАРЫМА

АКТАШ ЧОРЗУН

Аваларның ыдык адын.
Арагага орнап чоруур
Амгы тыва хөрээженнер
Аравыста көскүлөң-дир.

Кончуун көрөм! Чүү болду?
Ховар дээди чаякчывыс
Оттуг хоран, ажыг сугдан
Ойлук чокка калчаарады.

Кундагазын, арагазын
Хунаашкаштың чалчышканнар
Ында-мында кудумчуда
Ырыланчып херберлешкен.

Ындыгларны көөрге безин
Ырма сынчыг чованчыг-дыр.
Ээзи чок улчуп чоруур
Эник ытка дөмей боор-дур.

Авазының аазы-биле
Араганы холуй эмген
Өл-чаш төлдүң келир чолу
Өөрүшкү чок, коргунчуг-дур.

Чемдик-дудуу кемнигге,
Сээдең-солуу угаанныгга
Өртемчейниң өңгүр каазы
Өшкен одаг болу бээр-дир.

Күчүлээшкин, өлүм-чидим
Хүрүм хайы дендеп барды.
Чараш кыстар, хүрегеннер
Яңганнарның дою болду.

Ава — чырык чаякчывыс
Арагага эрнин дээртпейн,
Ачы-буян бүдээп чорза,
Ажы-төлге бачыт турбас.

Бузут хайлыг чаяакчыже
Бурган кайын көрнүр деп аан.
Ава биле арага-ла
Аразында акташ чорзун.

1993

ЧҮГЕ ЧИТТИ?

Алыр шалың өскен дээрге,
Аажок өөрүп, курайладым.
Ельцин баштаан Чазаамга мен
Өажек чедир мөгөйдим-даа.

Нажар дилгээ мегелеткен
Наарган кушка дөмей болдум.
Сарыг шокар өртемчейде
Сарыылдыг шын черле бар бе?..

Сула салган өртек дээрге,
Сувуразы молчүлге-дир.
Балдыр кошкак күжүр бодум
Бажым тудуп, халактадым.

Бараан өртээ талыйган-дыр,
Багай кижии мсораар чыгыы.
Бутка кедер идик безин
Муң-муң акша болу берген.

Саазын акша арбын-даа бол,
Саарылгазы өртек четпес.
Карачылдар, хөөкүй чонум
Каяа, чүге чурттаар бис ам?

Өлүр дээрге тыны кончуг,
Өлүм база өртектиг дээр.
Качыгдаанның төрелдери
Каш дапкыр үндүт төлээр.

«Тодуг, бай чуртталгага
Дораан эртен чедер» диген
Доктаал, шийтир саны-ла хөй,
Доңга башка сыңышпастаан.

Ажыг дерни төккөш алып
Акша-көпөй база читти.
Четкер-аза мегелээнзиг
Чек саазын тыптып келди.

«Бежен сөскө» базып чораан
Берге эрниң ырында дег,
«Он-на санныг көпеектиң»
Олча-ажыы чүгө читти?

1992

Сайлыкмаа КОМБУ

ЧЫЛЫ АРТКАН

Өлең үнгөн, ээнзирээн чурт.
Өзөк өттүр ээргийштээн хат.
Чааскаанзыраан чаңгыс баглааш.
Чартыгыксаан бодал-сагыш.

Куууарган хову кежип,
Кулун-чаваа дешкилешпээн.
Дүндүк өттүр көк ыш шөйлүп,
Дүдүскекче дүргектелбээн.

Сайзанагын каап чадап,
Салгынчыгаш ээргинмишаан.
Шаттар ажып, баалык харап,
Чашкы үө ыравышаан.

ИЙИ ЭРИК

Ийи эрик — ийи бистер,
Ийлээн сеткил — саарыглаан хем.
Көржүп алган маңнажып-ла,
Хөй-ле күстү уткуп чор бис.

Аравыста көвүрүгнү
Аккыр хар, дош чаяптар бол,
Удур-дедир кайгажып-ла,
Улуг тынып артпышаан бис.

Сагыш-хөңнүм шылап-могааш,
Чайынды бооп аттыга бээр.
Чолукшуптар ындыг кожа,
Чоок-даа бол, ырааңны аар.

Ийи эрик — ийи бистер.
Ийлээн сеткил — саарыглаан хем.

СЕНДЕ МЕНДЕ.
СЕПТЕ, ХЕМДЕ

Орайгы күс. Шаараш арга.
Оңган бүрү. Чадыг ширтек.
Челээш өңү. Сеткил хөөнү.
Сенде, менде, Сесерликте.

Озалдаан чол. Сагыш омак.
Оожум хөңнүм. Чалгын чүглүг.
Чемдигир ай. Айдың чырык.
Сенде, менде. Аргажыкта.

Озалааш суур. Салым доңу.
Олбук шынаа. Саглаң-чындың.
Сергек ырлар. Таан өткүт.
Септе, хемде. Талыгырда.

Орайгы күс. Шаараш арга.
Озалдаан чол. Сагыш омак.

* * *

Туман. Орук. Күскү эртен.
Тулаада бир куштуң үнү.
Ыяңгылыг, човууртаанзыг,
Ынаар ырап артып калды.

Дүвүренчиг, дидиренчиг
Дүш-дүл мени ораап, бүргөөн.
Аймааралды, саймааралды
Алаң кылып өөскүткен.

Оглаң-чассыг чараш чечек
Овуузуннуг саглаңнай-дыр.
Өөрүп, сергээр харыым төнгөн.
Өйгөн хөңнүм куюм, хөг чок.

Туман. Орук. Күскү эртен.
Тулаада бир куштуң үнү.

КЫЙГЫРБЫШААН

Чедишкен ай чырыын саарып,
Чечектерни суйбап, чаптаан.
Буукканын төдү сөглөп,
Булакчыгаш шуугап, хөөрөөн.

Коңгурааны кавай кылып,
Ховаганнар ааттырган.
Уран дүштүң таалалыңга
Ус-куштар удуп, дүңнөөн.

Сырын безин хоруй берген
Шыпшың дүшкен чайгы дүңө
Ырак черже сеткил хөлзөп,
Ыйт чокка харап ор мен.

Билдинмес бир делегейден
Бир-ле кижин кыйгырбышаан.

Борис КУУЛАР

* * *

Менден чүгө хөөнзүредин,
Мелегейим аажок тур бе,
Ынча чылда эдеришкеш,
Ынааң мени каарың ол бе?

Карактарың соогун але,
Харлыг дүвү шуглапкан дег.
Сени көргөш ала чайгаар
Сеткил-сагыш дидирээр-дир.

Биеэги дег чазык чаңың
Бир-даа катап көргөн болза,
Хүлүмзүрөөн шырайыңны
Хүнзедир-даа магадаай мен.

* * *

Эртенги хүн хаяазы дег,
Эриннериң өскени-дир.
Сагыш ышкаш болган болза,
Чаңгыс катап ошказымза.

Менден чарлып чоруп тур сен.
Менди чаагай, эргим уруг,
Каттырацнаан карактарың
Кажан кезээ утпас боор мен.

* * *

Соңга өттүр
Соок харны чеже кайгаар,
Аныак кыс
Ам-на менче көрнүп келем.

Аравыска
Анчыг чугаа мээң буруум,
Миннип тур мен,
Мириттен-даа дора болдум.

Эрткен чүве
Эглир эвес, мени өршээ,
Эптежип аал,
Ээлгир холуң менче сунам.

* * *

Ол-даа канчаар,
Ойбунналчак сыртылааштыг,
Чассып таалаан
Чараш арның көрүп ор мен.

Катап база
Кара сугнуң эриинден бээр
Четтинчипкеш,
Селгүүстээлем, эргим уруг.

* * *

А. Тюлюштүң чырыткылыг
овур-хевириңге

Халак-халак, чалыы назын,
Кайнаар эстей бергениң ол?
Хөөкүй кысты чүнүң ужун
Хөөржүдүп турар чүвөл.

Чээрби бешти тепкен сен дээш,
Четкер чеде бээри ол бе,
Чеден бештиг өгбезин чоп
Чеве дээштиң албааны ол?

Өртемчейниң үүлезин
Өртеп-баглаар турган болза,
Хөөкүй кыска дегбе дээштиң
Хөнөп-даа каай, чүү дээр ону!

Шоома Даржай

**САМБАЖЫКТАР КИРЕ
ДҮШТҮ**

Сарыг-Сиген арты-биле
Саяктадып ажып ора,
Оргу шөлге кирип келгеш,
Оожумнап, чорта бердим.

Сагыжымга, чүге-ле ийик,
Самбажыктар кире дүштү...
Чүс чыл эрткен болуушкуннар
Чүрээмге дээп чуруттунду.

Чүгүрүктү мунган эрниң
Чүген, суглуу кыңгырай-дыр.
Сүүр бизең кыры-биле
Чүглүг согун ужуга-дыр.

Опаң-чипең эрес эрлер
Оргу-Шөлдү олбук кылгаш,
Чүнү кылып, канчаптарын
Сүмележип орган ышкаш.

Амбын ноян шерии келгеш,
Аглай берзе кончуг болгай.
Алды баштыг Кара-Дагдан
Амыр-дыш чок хайгыыл херек.

Шериг ыдып, тудуп аар деп
Семей бээрин канчап билир,
Чеди баштыг Кара-Дагдан
Серемчини салбас херек.

Маадырлар бастырза-даа,
Бажын алзып кестирзе-даа,
Күзелдери бөгүн бүткен
Хүннээректеп турары ол-дур.

ЭНЕРЕЛДИГ МЭЭҢ-НЕ АВАМ

Чоннуң ырының аяны-биле

Хадымырлаан, эстемирлээн
Кара чаштан өскен черим.
Катап-катап чагып сургаан
Хайыралыг мээң-не авам.

Эстемирлээн, хадымырлаан
Эрте чаштан өскен черим.
Эътке-сөөкке киир-ле сөглээр
Энерелдиг мээң-не авам.

Хадымырлаан черимейге
Катап халдып келир-ле мен.
Хайыралыг авамайга
Каргыраалап бээр-ле мен.

Эстемирлээн черимейге
Эглип чедип келир-ле мен.
Энерелдиг авамайга
Эдискилеп бээр-ле мен.

АМГЫ ҮЕ ДУГАЙЫНДА

Бо-ла бүгү чуртталгадан,
Боралгактыг чүүлдерден
Борбак чүрээм ыстай бээрге,
Бодалдарым дойлуп кээр-дир.

Амыдырал чиктиг болган —
Аай-бажы тывылбастаан.
Ажык-кончаа, олча сүрген
Алыскактар дендеп барган.

Чуртталгавыс элдеп болган —
Шупту чүве дедир барган,
Чиир, мөлчүүр, кажарлаар-даа
Чиижеңнер эндерилген.

Өртектөрни, сактырга-ла,
Өжөп, кызап турганзыг-даа,
Өөрүшкү-маңнайыңны
Өжүр базар дигензиг-даа

Ынчалза-даа...

Ынчалза-даа...

Берге үе келген-не дээш,
Белен кежик манап орбайн,
Берзинипкеш чүткүүр болза
Белен-селен ажырап бе.

Аттыг берге үе-дир дээш,
Алаң кайгап олурбайын,
Араттаза, «шеверлезе»¹,
Ажырбайын барбас деп бе.

Ийи билээң сывыртынгаш,
Иженип-ле чоруур болза,
«Элевес-даа, түревес-даа»
Эки үе келбес деп бе!

¹ «Шевер» — Шагаан-Арыг хоорайда биче бүдүрүлгө ады.

**АҢГЫР КУШТАР
КАНЧАП БАРГАН?**

Кежиглерге шаараңнашкан
Хемнеривис балыы кайыл?
Алаак шыктар эргинези
Аңгыр куштар канчап барган?

Арга-арыг шаарарган,
Аңы, кужу дезе берген.
Аржаан суглар соглур чыгаан,
Агым хемнер сыыгап калган.

Ак-көк делгем дээривис
Агаары-даа баксырап тур.
Алызында барза-барза,
Айыыл-халап болза магат.

Өрттедирин өрттедип-даа
Өлүрерин өлүрүп-даа,
Төтчеглээрин төтчеглеп-даа,
Төдүп аар деп барган-дыр бис.

Келир салгал канчаар чүвөл,
Кедизин чоп бодавас бис?
Удуг, биче — кым-даа мону
Угаап көрзе канчап баарыл?

Монгуш ЭРГЕП

ИЙИ АЛЫШКЫ

Биеэ шагда Хемчик унунга Эрес-оол, Экер-оол дээр ийи оолдуг, уургай кадарчызы Мандыл деп ашак чурттап чораан.

Бир-ле хүн иези оолдарын арыгдан чээргеннеп эккелиңер дээш чорудупкан. Оолдар кургаг сайда улуг остан агбандылар чыып алгаш, шокар чевинге чүктээр деп турда, дужунда шыргай чыжырганалар аразындан калдар көк бөрү ой-кый-даа чок олар-же хөмө бо-ла келген. Оолдарның элээдизи Эрес-оол чаа-ла он бирлеп чораан. Хөөкүй чаш амытаннар казыра дег улуг бөрүден кортпайн канчаар, кедергей кортканнар. Ынчалза-даа олар араатанга анаа-ла дүжүп бербээн.

Эрес-оол дуңмазын шаптараазынның озаң кырынче чеде маңнай бергеш, боду хүүрек сывы хире куу ыяш туткаш, калчаараан бөрүгө удур белеткенип турупкан. Бөрүнүң марбыгыр ыжык аксындан ээремчик дузаа дег кылагар чараалар шуурап чаштап, озаң кырында оолдарже ол калчаалы-биле шурап-ла эгелээн. Эрес-оол сес харлыг дуңмазын ооргазынга туттундуруп алгаш, боду бөрүнүң улуг аксын ыяш-биле өскээр үргүдүп, алгырып-ла эгелээн:

— Ача-ай! Калчаа бөрү бисти өлүрдү-ү! Ача-ай! Бөрү дуңмамны чиди-и!

Чадырын долгандыр уургайлар аксын хайгаарап кылаштап турган Мандыл ашак оолдарының корткан алгызын дыңнай салла, багай чактыырын алгаш, арыгже ужа-тура ыдып-ла каан. Ашак маңнап ора көөрге, калчаа бөрү ооң оолдарынче амыр-соксаал чокка шураан, Эрес-оолдуң ыяш туткан холун каш-даа чатап ал-соора алгылаан! Оолдар харын-даа озаң кырында туруп алган болгаш, бөрү остарже хол-будун суп, шаптыкталып туруп-тур. Ашак-даа угаан-кут чок! Ол маңнавышаан келгеш,

бөрүнүң тас колдуунче, барык-ла үстүрүп алгаш боолапкан Чер-ажа аксы хаалбастаан, коргунчуг калчаа бөрү хөжүңейнип, доңгая дүшкен.

Бөрү Эрес-оолдуң тас анай кежи чучааның чеңнерин сра соккулап каапкан болган, оң холунуң кырызын ооң азыы шыймактапкан. Ынчалза-даа оол бодун бичии-даа бодаваан, а ол чугле дуңмазын-на хопталап, оозун айыылдыг араатандан карак-кызылы-биле камгалап турганы ол-дур ийин.

— Кижн алгырып турда-ла, чоп үр боор сен, ачай! Күжүр дуңмамны бөрү ызырыпкан ирги бе, көрүп көрөм, ачай. Мен корткаш, чүнү-даа билбейн турдум, ачай!— деп, күжүр Эрес ам улам дүвүрөп, мырыңай үн салып ыглай берген.

Ашак оолдарының ийилдирзин бөле-хаара куспактааш, оларның хүнге дадыккан хүрең чаактарын терең салдыг эрин-нери-биле улай-улай ошкап-чыттап, таагылыг кара баштарың эрбенниг улуг адыжы-биле эргеледип суйбап олурган.

— Оожургаңар, оолдарым. Эреспейлерим. Хан төрөл алышкылар кайы-кайызынга-даа хайыралыг, каң дег быжыг эп-тиг чорда, калчаа дайзын-даа оларга дыынмас чоор, көрдүңөр бе. Эр кижн даш дег кадыг чүректиг, ая дег быжыг холдуг болур чоор, оолдарым. Эрести, эзиримни! Эр кижн ындыг болур ужурлуг, оглум.

Ол хонуктарда күжүр ада-ие оглувусту калчаа бөрү ызырган, ам каяа кижн боор дижип, оглу дириг орда-ла, ооң ажыын ажып, бүдүү баштарының суун ижип-ле турганнар.

Шынап-ла оол дүне орта удувас, алгырып-кышкырып, ыглап-сыктап, дуңмамайлап тура халып кээр, мындыг турган:

— Дуңмам, Экер! Бөрү келди! Мээң артымга кел! Дүрген, Экер! Экер! Экер!

— Оой, оглум! Оглум Эрес! Эрес! — дижип, ашак-кадай база дүвүрөп-ле үнер.

Аас-кежик бооп, оол чоорту оожургап, ажырбайн барган. Өршээ!

Элээн чылдар эрткенде оолдар аңчы-меңчи, кончуг эрес-экер эрлер бооп өскүлөп келген. Үргүлчү адыг, бөрү даялаар боорга, улус оларны «Адыг адар алышкылар» дижип шолалай берген.

Бир-ле катап, кулуннуг бе өлүрүп алгаш, ооң сегинге кээп турган адыгны дуңмазы Экер-оол кедеп чыткаш, бакка адып-тып-тыр.

— Чаш амытанны эмер иезинден чарган араатанны черле даялавааже хоржок — дишкеш, чаңгыс дыргак шыйган черни безин соора көрбес, аңчы ыт дег кедергей исчи алышкылар эртенинде балыг адыгны тегерип чоруп-ла кааннар. Балыглаткан

араатанны ийи аңчы ак-ак черлерге ызырты истеп, шырыш, шап-тараазынның черлерни дегээлеп, баш дозуп чоруп органнар.

Истекчилер бир ханы чоогага келгеш, кежир ушкан чоон чудукту кырлап кежипкеннер. Акызы баштай кешкеш, чудуктуң чер көгү-биле кады турлуп келген агжагар дазылының дөзүнге чедип чорда, балыглаткан адыг ойт-кыйт дээр чай чок аразында тура халааш, акызын кустактапкаш, аргаже караш-ла дээн.

— Акым чок болза, мен-даа каяа чоруур мен!— деп, Экер-оол алгырыпкаш, адыгның бажын дозуп, ооң ашса чогуур кертилээнче карак-кулак чок куштадып-ла каан.

Кертилекке үне маңнап кээрге, адыг Экер-оолду мурнапкан, дөө-ле, дүк шеттер кыдыынче кирип бар чоран. Акызының холу кызаш дээнин оол шала-була көргөн. Адыг ам оон дыка ыракта тарамык кызыл дыттарлыг кес баалыктап ажар ужурлуг. Оол ам мырыңай кышкырыпкаш, ол баалыкче шивең-недип-ле орган.

Экер-оол чактыыр боозун чаза тударынга белеткевишаан, баалык кырынга үне маңнап кээрге, терең сигеннерлиг, узун дыттар аразы иемдик черде кедергей улуг кара-хүрең даг-иртек сиртиниң дүгү сирбее берген бо күдүжеңейнип чыткан. Күжүр думазы боолаар-даа чай чок, ол чүгле кызыл хол-биле сегирип алыксаан, согунналдыр ужукпушаан келгеш, тос сыптыг теш чартыи хире улуг бижээ-биле адыгның тас колдуунче киир шашкаш, ону акызының кырындан аңдара идип бадырган-на!

Ийни куду бирде адыг, бирде Экер-оол кырынга үнүп чорааш, өзен иштинге чуглуп келгенер. Күштүг холдарда быжыг туттунган чидиг бижикке өлүмнүү-биле балыглаткан адыг шаг-даа чок, кезек өө-тынып чыда өлүп калган.

Оол акызынга катап маңнап кээрге, оозу моорап калган, тын-дырс-даа чок чыткан. Акызы оңгарылбас боорга, оозун нүспактап алгаш, өзен иштинге маңнап кээп, дөңгелчиктер аразындан сыстып үнүп чыдар кара суг-биле акызын буу-хаа шаптагылаан. Ынчап турда, Эрес-оол мүн-не деткерлип келген. Хем-чээл чокка дошкуурап хорадаан балыг адыг ооң бажының куйгазын хоора соп бадырбышаан, солагай холунуң салаалардан эгелээш, өжүнге чедир ылбырадыр чуура дайнап бар чорда, Экер-оол чүгле четкеш, адыгны аңдара соп бадырганы ол чүве-дир. Өршээ, бак-ла чүве ыңай турзун!

Ооң хензигие-ле озалдаан болза, кордал чок. Чүве болбас-сырап, бергедей бергилээн таварылгаларда, карак чивеш дээр аразы хире хензиг үе улуг үнелиг болуп, айыыл-халапты чайлады кааптып болур чүве ышкакжыл. Эрес-оол солагай холун оспунган-даа болза, сойдурган куйгазы эм-таң оыттар ачызында тутчуп экирээн. Ооң соонда Эрес-оол, Экер-оол ийи алышкы

алган кадайларлыг, ажы-төлдерлиг болуп, кырып-чөнүүжеге чедир аас-кежиктиг аажок эки чурттааннар.

Оон эгелээш-ле ол черниң чону ажы-төлү бичии-ле олчотталып бактажыпкан таварылгаларда оларын «Адыг адар алышкылар дег бот-боттарынга эргелиг, эптиг чурттаар херек!» деп сургаар апарган дээр чүве ийин.

БУЯН-КЕЖИК

Болган таварылга

Таңды чурттуг Оюн Чааш биле Оюн Сыныяа ийи өгленгенден бээр элээн каш чылдар шуужуп эрткилээн, ынчалза-даа оларга амыдыралдың дээди өөрүшкүзү — ажы-төл чаяап-чосувайн турган.

Бир-ле часкаар чайын Оюн Чааш Алгый-Хөлге чылгы кадарып чоруурга, хөл кыдыында ийи аңгыр оолдары элеңейндир кылаштажып чорааннар. Бо чудурук дег сарыг куш оолдары Оюн Чааштың аьдының соондан эдергеш, черле чыдып калбас болган. Чааш пат-ла алаң-кайгай бергеш, аьдындан дүжүп отуруп алган.

Чинчижигештер дег дозур кара карактарлыг алдын сарыг кушчугаштар аңаа чедип келгеш, ону долгандыр чем дилеп, мыжырткайнчып кылаштажып турган.

Ам канчаар, Чааш шыва тонун салгара куржангаш, ол амытаннарны кончуг хумагалап туткулааш, хойлагылап алгаш, Кызыл-Тей баары Арыг-Ээзи дээр черге турган аалынга чортуп чедип келген.

Оглуңуң аңгыр оолдарын чүге эккелгениниң дугайында туугаа дыңнааш, Чааштың адазы Сат ашак мынча деп-тир:

— Оо, кужүр чаш чүвелерни. Ада-иезинден кандыг-бир чылдагаан-биле чарылган амытаннар-дыр. Байлаң, шыйлашкындан чыып берип, чиир болза, арбай-тараадан-даа салып, шенел көрүңер. Сүттү үргүлчү ижиртир силер, ол ижиртирде суг-биле холуп бээр силер. Кырган кижиге-даа дузалаарга, буяны чедер, качыгдаан амытанны-даа карактаарга, буяны чедер боор. Ол бичии куш оолдарын бак чаңнаваңар, оглум. Оларны бак көөр болза, кижиге хилинчээ четсе, мырыңай бак үржуктуг болур.

Сыныяа куш оолдарыңга сүттү суг-биле холуп бээрге, бичии аңгырлар ол сүттү сугдан кончуг таптыг ылгап ижип алыр, а тавакка чүгле сарыг суг артып каар болган. Үгер дыттар баштары-биле деңнештир көдүрлүп, таңды эдээнге күс тыныжы кирип келгенде, аңгыржыгаштарның алгы-кышкызы-даа дендээн,

Халбыыш ышкаш бичии чалгынчыгаштары-биле хемчигеш суун чазыладыр кымчылагылап, «ава-ава!» кылдыр иезин кыйгырып туруп бергеннер.

Чааш ам база адазының чагыы-биле аңгыр оолдарын хой-лагылап алгаш, биеэги-ле хөлүнге аппарып салгылаан. Аңгыр-жыгаштар хөл кыдыынга кезек чатпаңайндыр кылаштажып чоруй, сугже кире халышкаш, чалгыннарын сугга чазыладыр шаптагылап, «ава-ава!» кылдыр алгыржыптарга, кайыын ийик, бир-ле черден аңгыр үнү «аяк-аяк!» кылдыр дыңналып келген.

Чааш аалынче дедир чортуп ора, хая көрнүп көөрге, салыпкан аңгыржыгаштарының кырында улуг-ла сарала-сарала ийи аңгыр кылайтыр киискип турган.

«Оо, күжүрлерниң ада-иези ол-дур! Оларның бирээзи бир-ле өөдежоктарга бакка аттыргаш ийикпе, азы хартыгаа кемдеткеш, чыргадап чыдырда, өскези эжин азырап турган эвес деппе» кылдыр Чааш боданмышаан, чортуп чана берген.

Оон чүү болганыл дээрге, өгленге-ле он ажыг чыл болза-даа, мынчага ажы-төл дээр чүве чогуп бүтпээн Сыныяа күжүр сааттанып, адак-бышкаа аартап эгелээн. Амдыы чылында ол өг-бүлеге аажок шоваа, сарыг-сарыг баштарлыг ийис оолдар терүттүнген — аал-чуртту аас-кежик долуп, өг-бүле өөрүшкү-мәңнай-биле бүргеттинген чүвези иргин.

Чааш биле Сыныяага ажы-төл-биле ажаанзыраан, аас-кежиктиң чымыштыг чылдары чылып эртип-ле тургулаан. Оолдар сылдангы-сырынгы-даа чок, эзе-менди өскүлөп келгилээн. Ийистер эр хиндиинге кирип, эзер дергизинге туттунуп келгилээш, кадагаатыже үр үеде өөренип, ол шагның ёзузу-биле моол, даңгыт номнар номнаар, эртем-билиглиг кончуг эрлер бооп чанып келген.

Ийи алышкы чырык чер кырынга амыр-менди, аас-кежиктиң дыка үр кады чурттаан. Оларның Дыртый дээри база улгады бергеш калган, а Дүндүп дээри мырыңай чоокка чедир-ле номун номнап, моол, даңгыт бижиктер очулдуруп чораан.

Көрбес силер бе: чырык чер кырынга кижги амытанның нүүрү-биле чаяап бодарап турар чаагай херек бүрүзү экини оштап, кижиниң амыдыралынга буян-кежикти сөңнеп келир чүве-дир.

Ынчангаш буян-кежик дээр хайыраны бистиң бурунгулары-выстың кончуг оваарымчалыг сагып чораанында ужур-ла бар болдур ийин.

АВА ДУГАЙЫНДА БОДАЛ

Оон ыңайгызын билбес мен. Бир-ле дугаар билип келгеним-не ол боор, эң-не баштай авамны, дараазында ачамны эскерип каан мен. Мээң чиңге чүрбештиг, чымчак дүктерлиг бажым ишти эрткен амыдыралымның чылдарында эвээш эвес бодал-дар-биле долдунган. Улустуң чугаалажыры ышкаш, хөөрем кижиле болза хөлче-даа шурагы дег, бардам кижиле болза пашче-даа шурагы дег. Ол өөрүнчүг чүүлдерниң өөскүп үнүп келир дөстери ажил-иште боор чүве-ле болгай. Ынчалза-даа бажымның чымчак дүгүн авамның сөөлгү катап эргеледип суйбап орган үезинде ышкаш, ооң соонда кажан-даа ындыг кайгамчык хөглүг, чоргаар, чассыг чорбаан кылдыр эрткен үемни сактыр мен. Ынчалзажок бөгүн часкы эртенги сырын мээң көгериксеп орап бажымның дүгүнчө авамның чымчак холдарының деггени ышкаш кайгамчык тааланчыг кылдыр суйбай берди. Маңа авамның чымыштан дериде берген чоруур, сыгылары көвүдей берген арнын, ажилгыр, сиреш, көк-көк дамырлар-биле аргыттынган холдарын сактып келдим. Өске чүвелер чоорту чидип, карактарымга чүгле олар көстүп келди. Ол холдар кавайга чыдар шаамда мени чеже катап удуду чайгаан ирги? Мээң кулактарым авамның хоюг сүттү пашка саарып турганы ышкаш, коңгулуурну оожум чайып органы дег кайгамчыктыг өпей ырын чеже катап дыңнаан ирги? Ооң ол ачы-буянының бичии кезинде да төлөөн мен бе ынчаш? Кажан авам дириг чоруур шагда ооң холдарының чүү-даа чүвеге деңнеттинмес чымчак, чылыг, чаагайын, күштүүн, уран шеверин, төлеттинмес эргим буянынын эчизинге чедир эскерип шыдавайн чораанымны ам шуут-ла кайгаар-дыр мен.

Кижиниң чүү-даа чүвени өөренип, эскерип, кажарап билип алыры чоорту чедип алдынар турганы ол ирги бе, азы? Авам ам чырык чер кырында чок. Ынчалза-даа ол мээң-биле кезээде кады чоруур. Ол бажымның мээзинде, баарымның өдүндө, караамның огунда, чүрээмниң ханында чаштынып алган чурттап чоруур. Ынчалза-даа мен бодумнуң мелегейим-биле авамны уттуп бар чыдарымны бир-ле катап эскерип кагдым.

Ону авам боду сагындырып келди. Ынчан кыш эгези чүве. Эртен даң хаяалап орда оттуп келгеш, удаан-даа ышкаш, удубаан-даа ышкаш, ол ийиниң аразында дүжей хона берип-тир мен. Эжикти кижиле соктады. Кирип кел-ле мээң чыткан өрээлимни танывазым аныяк херээжен бакылап келгеш чугаалай берди: «Аваңар ырак черден дүүн-не чедип келгеш, өске аалга хонгаш,

ам даштын чедип келди» дидир. Дүүн кежээ-ле келген күжүр авамны барып уткуп алыр турган-дыр мен, бо канчап барганым ол боор, оода бо эртен эрте барып ап алырым кай деп, сагыжым аарыды бодай каапкаш, дуп-тура халааш эжикче далаштыг бар чорумда, авам шагда-ла кирип келген, бөдүүн, ынчалза-даа арыг-силии хөлчок хептиг, арай муңгаргай апарган бо уткуй базып олур. «Хөөкүй авамны! Дүүн-не барып ап албас чөгенчиимни, канчап чедип келдиң?» дээш куспактаны каапкаш, отту чаштай бердим. Авам чок болду. Ону уттуп бар чыдарымга сагындырып келгени ол-дур ийин.

Чырык черде аваларның ачылыг буянын ажы-төлдер кажандаа утпас үжүрлүг. Чүге дээрге олар аваларның арыг, дириг ханы-биле чурттап, амыдыралды тургузуп-чоруурлар.

Төнчү чок амыдыралдың чаяакчылары, өртемчейниң чаартыкчылары — авалар. Аваларның күжү, аваларның үнү чырык чер кырында кандыг-даа бергелерни тиилээр. Аваның чүрээ мөңге согуушкуннуг, чүге дээрге ол чүректерни боду дарганнап чоруур.

Өртемчейде кижги амытанның амыдыралында төнчү чок мөңге ыры үзүктел чокка биске аян тудуп чоруур, ол дээрге аваларның кайгамчыктыг өпей ыры-дыр.

1992 ч.

Александр Кыр

Бөдүүн сөс

Чырык черде хүн дег,
Чылыг сөстер көвей.
Ынчалза-даа эң-не
Ынак күштүү чаңгыс.

Чүгле ийи слогтуг,
Чүден чырык, чылыг
Онза чараш, бөдүүн
Ол сөс бо-дур: Авай.

ЧАПТАНЧЫГ БУЯН

Дөрт харлыг Буян бир-ле
Төрээн инек көргөш, сөглээн:
— Кайгаар-дыр мен, бызааны ол,
Кажан чипкен инек боор аан?

* * *

Буян кежээ телевизордан
Футбол көргөш, алгыра-дыр:
— Марадона бөмбүктү шуут
Бажы-биле киир тепти!

КҮЗЕЛДЕР

— Дүннү өттүр соксаал чокка
Дүжөп удуй берээл, дуңмам.
Айга четкеш, эеп келир
Аян чорук сеңээ күзэйн.

— Акый сеңээ харыы кылдыр
Арбузтан-на дүшке күзэйн.
Ылап болза чааскаан чивейн,
Ыяавыла мени оттур.

Өрээливис чырыын кыпсып,
Өөрүшкүлүг үлешкей бис.
Азы мээңи база бүтсе
Айга кады чипкеш кээли.

СООК ИРЕЙ

Аңнар, куштар — ойнаарактар
Аразынга ойнап орган
Бичии уруум Чаа чылды
Бир-ле дугаар хөглөп уткаан.

Садигинге эрттиргенин
Сактып келгеш, айтыра-дыр:
— Соок-Ирей ам кайдал, ачай,
Соңгу чүкте чуртунда бе?

— Ийе — дээштиң, уруум чаптап,
Илдик чокка харыыладым.—
Изиг билбес Соңгу чүктүң
Ивилерин шанактапкан,

Ынак кызы Харжыгаштың
Ырын таалап дыңнавышаан,
Хөвең дег Ак-Адыы-биле
Хөөрежип чору ыйнаан.

ДЕМДЕГЛЕЛ

«Агаар-бойдус демдеглели»—
Арыг, силиг кыдыраашта
Бирги классчы Аян-оолдуң
Бижип алган сөстери бар:

«Чылыг черже бус бооп хуулуп,
Шыдашпайн кирип келир —
Харлыг кыштың соогу база
Харык чок-ла доңуучал-дыр»

ДУШ

Алдын тараа чалгаан шөлге
Ачамга чаа ужурашкаш:
«Сактып тур бис, чанып кел» деп,
Чагып каар деп турумда-ла,
Эх, авай! Канчаарың ол,
Элекке чоп оттуруптуң?

Серээ ХЕРТЕК

ЫРААЖЫ КУШТАР

Уруглар; силер кажан бир-ле Үш-Белдир курортка чеде бээриңер чадавас. Кайгамчык чараш тайга-ла болгай. Бус, Шиш-кит, Белим деп үш хемниң белдиринде шыргай аргалыг бедик ак дагларга кайрааланган ногаан эрикте бичии сууржугаш. Черден үнүп чыдар, хайындырып каан чүве дег изиг суг — аржааны ол. Соң чыды хайындырган дагаа чуургазы дег. Соок эртен, кезжээлерде буруладыр бусталып чыдар. Аржаанны ында ыяш бажыңнарже демир хоолайлар дамчыштыр кирип каан. Суурнуң адаанда дөң кырында өг хевирлиг улуг бажың кылып каан. Соң кыдыгларын долгандыр өрээлдерниң хөйү — ары өө-ле. Бажың иштинде улуг, делгем коридорда эштир оңгача кылып каан. Бажыңның иштики дээвиирин дадарбас демир-биле шап каан.

Өрээл бүрүзүндө эштир, чиңненир оңгачалар салгылап каан. Олче изиг, соок сугну кранны ажыдыпкаш аксып аар. Чурттуң кайы-даа булуңнарындан келген улус аңаа эмненип, дыштанып турар.

Курортту долгандыр шыргай эзим бүргээн. Эзим холушкак ыяштыг. Чемненир столоваяның адаа чарында шыргай чодураалыг сесерлик бар. Ыяш чок ажык черлерде өң-баазын шокар пөс чадып каан дег, чечектер шыпкан.

Хем кыдыында, суур баарында узун чөпкүр шивилиг арыг көстүп турар. Чогум хем кыдыынче ыңайлаарга, эрттинмес шыргай чадаң үнүштер, янзы-бүрү талдар, даялар, көк-кат сывы, узун-узун дыттар, сеглегер хадыңнарлыг. Дагларда колдуу-ла дйт, шиви, хадың, шарлан, пөш үнген шыргай эзим. Ында кат аймаа база эңмежок. Оолдарын эдерткен адыглар, черлик хаваннар-даа чоргулаар-ла. Аэропорт бетинде арыг кыдыында столоваяның чеминиң артыын төп турар. Хүндүс ону курорттуң инектери, дүне черлик хаваннар дойлап турар. Колдуу-ла бора-хөкпеш дег бичии эрес, силиг янзы-бүрү тайга куштары эңмежок. Оларның ыр-шоору кайгамчык чараш, чиик хөгжүм ол-ла болгай. Куштарның ырын янзы-бүрү нацияның кижилери аңгы-аңгы кылдыр дыңнаар деп бир-ле чогаалчының бижээнин номчаан мен. Чижээнге аскыр-дагааны кииргенин утпаан мен. Суур-жугаштың кедээр талазында «моолдар столовазы», азы даргаларныы-даа дээр столовая чанынга чудук кырынга орган мен. Ырлашкан куштарның аразындан бир онзагай чиңге үн айлаң-куштуң үнү-биле мынча деп ырлай-дыр:

— «Хеверик-хеверик, херээң чок, чүке чем чиир.

Хеверик-хеверик, херээң чок, чүке чем чиир»—

деп, дөрт удаа катаптап ырлай-дыр. «Р» деп үннү кончуг тода адаар болду. «Чүгле» деп сөстү «чүке» дээр де. Ынчаарга ол мынча деп ырлап оары ол: «Хеверик-хеверик, херээң чок, чүгле чем чииринге өй сен» дээн уткалыг. Ынча хөй сөстүг, төнгөн уткалыг бүдүн домакты чугаалап оар. Артында-ла шоодуглуг ыры дивес силөр бе!

Кушту чаптап чарашсынгаш, ооң үнүнүң үүнче топтап көрдүм: мээң чанымда төгерик ногаан бүрүлерлиг, дыдыраш ак хадыңның ортаа үезинде чиңге будукта кушкаш ырлап, ааттынып ор: бора-хөкпеш хире. Өртең кызыл хөректиг, хаайы чиңгежек, суг чинчи дег борбак кара карактарлыг. Чалгыннарында чиңгежек ак-ка кожааларлыг, бора-хөкпештии дег кудуруктуг. Карактарын долгандыр кара хаажылыг, бора-шокар кушкаш болду. Ону таалап дыңнап, чарашсынып орумда, артымда бирээ: «Спи, Хертек, спи, Хертек, спи, Хертек, спи, Хертек» деп, ол-ла чараш үн-биле ырлай-дыр. Чаптааш ана каттырыптым. Дүрген-не хая көрүндүм. Ыяштарны одуртур көөрүмге, чүве-ле көзүлбес. База катап ырлай берди. Узун хүрең дыттың шыпшык бажында ак кастыктарлыг, алдын-сарыг хөректиг, куу кушкаш олур. «Чаптанчыыңны, чаражыңны аа, кушкажым! Мээң фами-

лиямны канчап билир сен? Артында-ла орустап ырлаар-дыр сен аа? Ам база катап ырлай каавыдам, чарашпай» деп диледим. Кушкаш мурнумда хадыцның чиңге будуунга барып хонупту. Будук халаш дээш, ону аадып тур. Ол база катап ол-ла ырын катаптааш, кезек ыт чок оруп: «Спать хочу, спать хочу, спать хочу, спать хочу» деп бир яязы ырлай каапкаш, курорттуң серлиинче ужуп чоруй баарды.

Оон дыцнап оарарымга, артымда, оң, солагай талаларымда ыраак-даа, чоокта-даа: «Мыйыт-мыйт, мыйт-мыйт, шөөдүк-шөөдүк, хеверик-хеверик, төгерик-төгерик» деп, чаңгыс сөстү дөрт-дөрт катаптап ырлажып турлар.

Оон тургаш, чевеглиг дөңнүң кырынче үне бердим: «Бери-бери, переводчик, бери-бери, переводчик, бери-бери, переводчик» деп ынаар-ла кедээмде шыргайда база бирээ ырлады.

Ол-ла кылаштааш курорттуң картошка шыгжаар складаынын эртынга чорумда: «Кым кел чор? Кым кел чор? Кым кел чор? Кым кел чор?» деп, бирээзи айтыра-дыр. Оң таламда бирээзи чолдак харыылады: «Дембилдей, Дембилдей, Дембилдей, Дембилдей» деп. Ол куштар менден элээн ырайык ырлап оарарындан, оларның чүгле бирээзиниң бараанын көрдүм.

Дыштаныкчылар чурттаар вагончиктерни эрткеш, ажылчыннар бажыцнарының чанынга кээримге: «Чиг-чиг-чиг чүве-дир, чиве, чочагай. Чиг-чиг-чиг чүве-дир чиве чочагай» деп дөрт удаа катаптай хөлчок дүрген бадырадыр база бирээ ырлай-дыр. Ол-ла эрткеш, суур кыдыын куду хап бадып чыдар Шишкиттиң адыры Чаваш хемни сүзүп кешкеш, шыргай шивилиг арыгга кирип келдим: «Кижн бажы, кижн бажы, кижн бажы» деп бирээзи ындыг. Өскези: «Коргаргаа хоржок, коргаргаа хоржок. Коргаргаа хоржок, коргаргаа хоржок» дей-дир.

Ол-ла чоруткаш, Шишкиттиң база бир адырын кешкеш, талдыг эрикке тура балык кармактап тур мен. Бичии када-ла үш кадыргы шелип алдым. Кончуг чоон мөөн куртту сыырткыыжымга кедиргеш, көк эзремче шывадаптым. Артымда кушкаш: «Мыйт-мыйт, мыйт-мыйт» дей-дир. Шынап-ла кармаам ыажы серт-серт кынган соонда аар балык кармаам хылын кадыцнадыр чүткүй-ле берди. Көдүреримге, угдунмас хире. «Шынап-ла мыйыт-тыр» дээш өрү, куду оожум чедип тур мен. Артымда сай дажы кизирээн-даа ышкаш. Хая көрнүп келгеш, кышкырыпкан мен. Кончуг улуг адыг! Ийи оглун эдертипкен бо базып ор! Мээң кышкымга меңней берген боор, көңгүреди хөректени каапкаш, ийи адырыктың ортузун өрү мацнапты. Халып бар чорда көөрүмге, чиндицейнип чоруур. Дүгү хүнге кылаңайныр. Оолдарының чараштарың! Халчып чорда, ана мокурацнаар чүвелер. Чарнының, ооргазының кештери херлип, чыырлып-даа

чораан ышкаш. Даваннарының тепкен черлеринден үүрмек сай даштары чаштаар. Тайга ээзи көзүлбейн барды. Ам кээп сөөгүм сирилеп, тыныжымның улгады бергенин эскерип кагдым. Кармаамны сактып келгеш, көдүреримге кайда боор. Куруг. Мыйыт боштунуп чоруй барган.

Сөөгүм сирилеп, балдырым ытпаңнааш, балыктаар-даа хире эвес мен. Үш кадыргым хавымче суп алгаш, курортче далажып-тым. Бо-ла кижги сири-кавы чорда, ыраажы куштарым чириле-вишаан. Шык, хөлегелиг шыргай шивилер аразынга келдим: «Эй, оол, эйт, чогаалчы, очеригиң бижиир сен. Эй, оол, эйт, чогаалчы, очеригиң бижиир сен» деп, дөрт катап катаптап, бир-ле кушкаш ырлай-дыр.

«Ынча хөй сөстүг, төнген уткалыг. Артында-ла чагыг кылып, бүдүн домакты адап ырлап орап. Чүү деп кончуг чаптанчыг куш боор!» дээш, шивилерже көөрүмге, кушкаш көзүлбес. База катап ол-ла ырын ырлай берди. Үнү мырыңай-ла чанымда, со-лагай таламда де. Көргөш, дилээш черле чадаштым. Дээр дүвүнче дүндүүштелип үнө берген, шыргай, караңгы, ногаан шивилерниң та кайызында орап куш чүвө! Шивиниң будуунуң, бүрүзүнүң сырыйы аайлыг эвес. Ол хире шыргай будуктуң аразында орап бичии кушкаш — шанчып каан ине-биле дөмей-ле ыйнаан. Көзүлбези-ле чөп. Эжен-не бо, артымда, ол-бо талаларымда ол-ла ырны аян туткан кушкаштар-ла эңдерли берди. Бажым кырында-даа. Хөй өөр куштар турган боор ол. Ырлажып-ла турлар. Чанымда шивиниң бажынче дээр шаар көөрүмге, бөргүм безин уштунуп барып дүштү. Ол хире узун, чор-гаар шивилер-дир. Куштар ырлашпышаан.

Чоруп-ла ор мен. Янзы-бүрү куштар: «Мыйт, мыйт, шөөдүк, шөөдүк. Спать хочу, спать хочу. Водитель, водитель. Спи, Хертек. Бери-бери, переводчик, бери-бери, переводчик. Коргаргаа хоржок, коргаргаа хоржок. Хеверик-хеверик, херээң чок, чүке чем чиир. Кым кел чор? Кым кел чор? Дембилдей, Дембилдей» дижип, мени адырыкты кежир аян тудуп үдеп кагдылар. Чурттап орган бажыңым чанынга чорумда: «Василий келди бе? Василий келди бе? Василий келди бе?» деп, херимим иштинде чодураа будуунда ногаан-сарыг өектиг, алдын-сарыг моюннуг, бора-хөкпешти ышкаш болза-даа сарыг хаайлыг, сайдаяктыы дег узун кудуруктуг, сарала чалгынныг, кызыл-кат хире борбак кара карактарлыг, кончуг каас, чараш кушкаш менче көрүп ырлап ор.

— Василий келбээн ийин. Василий келбээн ийин — дээш, кушкаштың борбак кара карактарыңче дорт көрүп турдум.

Кушкаш, хаайын будукка шалый каггылапкаш, арыгже ужуп кире берди. «Василий келди бе? ...Мээң маңаа кээримниң үш чыл мурнунда бо курортту Василий Белеккей деп фронтучу,

тыва эки турачы чораан кижидир директорлап турган чүвө дээн» деп, бажыңымга келгеш бодап ордум.

Чаптанчыг-ла чараш, тывызык сөстөрлиг ыраажы куштар болган. Оон-даа өске сөстөр, домактар адап ырлажыр кушкыштар бар. Бижип албаан болгаш уттупкан-дыр мен ийин, ядараан. Олар өскөн, төрөөн черин мактап, алгап, ажы-төлүн өпейлеп ырлап олар чаптанчыглар ышкажыл, уруглар.

ТЕНЕК-ООЛДУҢ ҮҮЛГЕДИГЛЕРИ

Тенек-оол он ийи харлыг. Ол хирезинде чажырнып таакпылаар. Эжи база ол хире назылыг, борбак хүрең эр — Хүлер-оол дээр. Оолдар ол хүн балыктап чораан. Имирге дээр амыр-дыш чок балыктааш, он ажыг шавагалар шелип алган. Иштик черде балык-байлаңның ховартааны-даа ол ыйнаан. Мен ол хире назылыымда бо хемден балыктааш, шай хайындырым иштинде-ле дизиг долдур улуг кадыргыларны эзип аар ийик мен. Ойнай бергенде кижидир кежигге кээрге, көк-шаар балыктан аът хоюп турар болгай. Дажап туруп, балыктарны хойзупкаш, кежип чордум. Ынчанмыже аът дуюунга бастырган балыктар өөз агаранайнып, суг үстүнче шурап турар боор чүвө болгай! Ээ, бойдус-даа ядарап бар-ла чыдыр ийин. Ок-көдек, өскээр бардым бе? Халагым ай! Демги оолдар балыын быжырып чиир дээш, шык эрикке от ужудуп алганнар. Шалбаалыг, ногаан арыгның кыдыын одаг чырыдыпкан. Терең ногаан сизген от чырыынга, көгерип көстүр болган. Оолдар ужуткан одунуң хүлүнге каш шавагаларын хөөп алганнар. Хүл кырынче көстү эжирикеш, шагбан салыптарга, дораан-на дазырткайндыр хып, чалбыышталы берген.

— Ойт, доо паганы көрөм!— деп, Хүлер-оол от ындынче айыткан. Достак карактарлыг, шал-ногаан пага от чырыында көзүлгөн. Холу-биле иштин суйбап, отка дөгеленген чүвө дег эптиг олуруп алган. Боскунуң кежидир саам чокка догдаңайнып орган. Ооң чанынга база үш пага кээп кожа орупкан. Пагалар караңгы шыргайдан ийи, үштеп халып кээп-ле турган. Оолдар шимчеш-дырташ-даа дивейн, шимээн чок көрүп-ле органнар. Ынчап турза-турза, от кыдыынга чээрби шаа пага чыгып кээп саадапканнар. Олар отка дөгеленген кижилер ышкыш одаг чырыында чартык дээрбек апарган олургулааннар.

— Боларны соок ханныг дээр болгай, чоп чыннырлары ол — деп, Хүлер-оол кайгаан.

— Чырыкты сонуургады ыйнаан. Оон башка кыжын безин өл элезинге хөмдүнүп алгаш кыштаар амытаннарга чылыгның

херээ чүү боор — деп, Тенек-оол шынын чугаалаан. Оон ол туре халааш бир паганы сегирип алган. Ооң холунда шертегер ижинчиг, калбак баштыг пага хол, буду сарбаңайнып тепкиленген.

— Аа, эчигейин! Керем, оол, ойт, кижиге биле дөмейин. Чагааш кижиге олчаан!

— Салывыт! Хөөкүйнүң девидеп турарын көрбөс сен бе? Анаа орган черинге олургай-ла, биске шаптык каткан эвес. Чоор сен, оларны. Оран-делегейниң база бир ажыктыг амытаны-ла ыйнаан — деп, Хүлер-оол кээргээн.

— Ажык чүү боор, мында, куртта!

— Чырык ертемчей кырында ажык чок чүве чок. Диригле чүве бүрүзү дузалыг. Чуртталгага тускай хүлээлгезин күүседип чоруур. Оларны кайы-бирээзи, азы элээн кажы чер кырындан чиде бээр болза, чуртталганың чаңгыс аай байдалы өскөрлүп, чамдыя бээр деп бойдус башкызының чугаалааның дыңнаан мен.

— Аа хупурай берзин. Ымыраа, сээк, курт-кымыскай, чылан, пага сугларда ажык чүү боор. Меңээ хоозун суртаал кылбайн, дөө папиросту кылсып бер.

Хүлер-оол таакпылаваас-даа болза, эжиниң айбызын күүсеткен.

— Каям, Хүлер, мону бичии када тутам. Чииртим кулугур. Салдың халак!

Хүлер-оол паганы тудуп алгаш оскунуптар часкан.

— Шынап-ла эчигей-учугайын аа, мооңнуң!

Өрү көдүрүп топтааш:

— Шынап-ла кижиге дег. Салаазы тудуш, хол майгыны дег. Эштиринге чаяттыңганы ол-дур аа? Боскун аа: баскан хөрүк дег догдаңайнып-ла турар! Буттары-биле тевериниң шорузун але, күштүүн. Чииртимин. Соогун але, ана дош-ла.

— Пага болгаш ындыг болбазыкпе. Дем бодуң чугааладың чол, соок ханныг амытан деп — дээш, адыжын өттүргөш, олче эриннерин чыпшыр иткеш, таакпызының ыжын үрүп-ле, үрүп-ле орган. Оон ыштан ылгалы берген сарыг кузумун доңгурааның бизинге сивирип алган.

— Каям, ооңну бээр эккел — дээш, паганы ап алган. Ооң аксы, дылынга кузумун чаап-чаап салыпкан. Пага от чырыыңга кезек девидеп шурагылааш, кузуп эгелээн. Ооң аксындан бичии, үзүлбөс, шөйдүнчөк суук чүүл үнөр болган. Доңгайган саныңда-ла паганың дам-на достак карактары улам-на уштунуп орап. Ону көргөш, Тенек-оол каттырып, чуглуп-ла чыткан. Хоранналган кээргенчиг амытан ам мырай ана холдарын ийи быктынга даянып алгаш, кузуп орган.

— Чүдей берген арагачы-ла! Ха-ха-ха-ха. Артында-ла ийи баятын даянып чүзүл!— дээш, каткыдан чер дырбап, чуглуп чыткан.

— Хөөкүй амытанны хей-ле ынчап хинчектеп кагдың аа?— деп, Хүлер-оол кээргээн. Тенек-оол чер дырбап чуулбушаан. Пага кузуп-ла, кузуп-ла орган.

— Ойт, балывыыс!— деп, Хүлер-оол алгыргаш, отту чайланды иткилей берген. Чөгенчиг шавагалары бир чартыы кижичири аргажок кара хуюк кылдыр өрттенип калган болган! Кузумага хораннаткан пага кузуп ора-ла, доңгая барып дүшкеш, узун даваннарын ийи, үш удаа сарбаңнадыр шөө сунгулааш, өлүп калган.

— Никотин ол хире күштүг хоран-дыр аа? Хөөкүй паганы. Амдыы чаа-ла дөө өөрү-биле кады отка дөгеленип орду ийин — деп, Хүлер-оол хомуудаан.

ҮГҮ

Адыг-оол ынчан хой кадарып чораан. Чалымда улуг-ла куш уязы турганын көрүп каан. Уяның адаанда хаяны доора дургаар көшкө куржаангы бар болган. Уяда куш оолдарын көрүксээни оолду ынаар ыдалапкан. Оол туттунмушаан, куржааңгылап чоруп каан. Уяга чедер-четпес чорда, кижичи күшкүрген дег үн дыңнапкан. Ооң уунче кедээр көрө кааптарга, кончуг улуг-үгү олче кылыйтып бадып орган. Кижичи корткаш, канчаар-даа аайын тыппайн, холун харбаңнаткан. Үгү келген ояар ооң холундан тепкен. Харын-даа кыдыра алган: тонунуң чеңин одура соп апарган. Адыг-оол хаядан чүгле аңдарылбаан. Уядан ырап, дедирленип чорупкан. Үгү база катап келген. Бо удаада араатан ооң оң холунуң адыжын чара соп дүжүрген. Куржааңгыны эрткелек чорда, катап халдап келирде, былдап чавызаш кыннырга, бөргүн ушта соп апарган. Оол куржааңгыдан дүже халааш, мээсти куду халып-ла баткан. Үгү бо удаада ооң эктин чара дырбактавышаан, тонун оя соп апарган... Оол балыгларының ажыыр, саргыырындан база коргуп девидээнинден өөңейни берген. Экизи көргөн, кулаш хире куу курсукукка таваржы берген. Ону чайып чоруп тургаш, араатандан пат боорда адырылган. Үгү уяда төрүп алган чүве-дир. Оолдарын хопталааш, опчок оолче халдап турганы ол. Ол хевээр Адыг-оол күш уязынче чоскшулаваस्ताан.

БАШТАЙГЫ ОЛЧА

Алдыгы классчы Хүлер-оолдуң ада-иези малчын. Кышкы дыштанылга эгелээри билек, Хүлер-оол аалынга чанып келген. Кежээ хойларны кажаалаан соонда, оглу биле ачазының аразынга кыска чугаа болган:

— Хойларывыс оолдап эгелээр өйү келген, даарта хойну сен кадарып көрөм, оглум. Мен хураганнар кажаазын эде тудуп кылайн, а аваң кажаа чылыглазын.

Хүлер-оол бичиизинден мал-маган-биле халбактанчып, мез аразынга өскөн болгаш, хой кадарып, малчын ада-иезинге дараалажырынга ынак. Ынчангаш ачазының айбызынга күзелдирип биле чөпшээрэжиپ каан.

Кышкы узун дүн эрткен. Эртеңги соок чывар чидип, хүн мурнуу-чөөн чүкте кырлаң-кырлаң шаттар ындындан үнүп келгенде Хүлер-оолдуң ачазы кажаада хойну ажыткаш, аал кедээринде Чалбак-Мээсче углай сүрүпкен.

Хүлер-оол инчегеин чүктеп, даянгыыжын алгаш, кодан хойнуң соондан базыпкан. Бичии кадарчы мээсте чаттылып ойттаан хойларының кедээзинге бараадап кылаштап чорааш, кара баштыг ак хойнуң өөрүндөн чыдып каап, чыдыннап чоруурун эскерип каан. Бир болза аарыгынып чоруур, бир болза төрүүр деп барган хой-дур деп бодап келгеш, Хүлер-оол ол хойдан карак салбайн чораан.

Бичии кадарчы канчангаш-ла көрүп кээрге, хойларының башкылыгы Чалбак-Мээстиң аар ийинче ажа берген болган. Даганы одурту кылаштааш, аар ийже ажа берген хойларының бажын ээлдирип алгаш, дедир кээрге, кара баштыг ак хою дуу ол демги артып калган черинде чааскаан барааны көстүп турган. Ол хойларын кыштагже углай сүрүпкеш, мээс ортузунда турган кара баштыг ак хоюнга чедип келген. Хою төрүпкен, оглунуң шаразын кургадыр чылгаан турган. Узун, халбыгыр кулактарлыг, хылбаң ак хураган доңганындан сириңейндир дидиревишаан, турар деп дап бергеш-ле, доңгая кээп дүжүп-ле, соястап чоруп турган.

Хүлер-оол дыштанылгада келгеш, бир-ле дугаар хой кадарып үнгөн хүнүндө, баштайгы олчазын менди камгалап алганынга, ада-иезиниң төрүүр хойларының оолдап эгелээнинге өөрүп, чаптанчыг чаш хураганны инчеекке чылыглай суп чүктөпкеш, барыын чүкче көре кааптарга, кышкы хүн «даартага чедир байырлыг» дээнзиг даглар артынче ажытталып бар чыткан.

ХАРДА ИСТЕР

Болат бешки класстың өөреникчизи, хоорай чурттуг оол. Күскү дыштанылгазының үезинде көдээде малчыннап турар кырган-ачазының аалынга чедип келген. Уруунуң ортун оглунуң чедип келгенинге кырганнар дыка өөрээннер.

Чайгы дыштанылгазының чартыын ол база малчын кырган-ачазының аалынга эрттирген. «Мал ажылынга сонuurгалдыг оол» деп мактаттыра берген Болат бо удаада база-ла кырган-нарга дузалажып чедип келгени ол.

Бир-ле эртен туруп кээрге, хар чаапкан, кайнаар-даа көөрге, ак-чайт, карак чылчырыктаар. Эртеңги чем соонда, кырган-ачазы хой кадарып чорупкан. А Болатты кырган-авазы айбылаарга аал кедээзинде арга кыдыынче инектер сүрүп бар чыда, харда кодан изин көрүп, танып каан. Инектерин сүрүп кааш, көргени кодан изин эдерип чорупкан. Коданның изи арга кыдыында кезек чаш шеттер аразынче кирген. Болат шеттер аразынче ханылап кирип бар чорда, чанында бир-ле чүве даажы шылырт дээн. Тура дүшкөш көре кааптарга, мурнунда шеттер аразы-биле ак кодан халып бар чыткан. Кодан бичии оймакче үне халый бергеш, олура дүжүп, кулактарын сүүреңнедип, ыңай-бээр көрзүнүп, дыңнаалап ора, ынаар-ла арга иштинче хокпаалыктап кире берген.

Болат аргаже ханылап кирипкен. Узун-узун чодур дыттар аразынга кышкы бойдушту, ак хар-биле шуглаттыныпкан дыттар, шивилерни чарашсынып, магадап кылаштап чорааш, харда ырадыр-ырадыр дөрт даваннап шурагылап каан бичежек исти көрүп каан. Ол бичии амытанның даваннарының дыргактарының истери кылын харда шыйбакталып артып калганы тода көстүп чыткылаан.

Бичии дириг амытан бир черге ушкан ыяш кырлап чоруй, черже дүже халааш, хар касканнап-касканнап, чанында турган пөш бажынче үне халааш, чочагай картап, үүрмектеп каан чыткан. Оон ыңай истээрге, бир дыт дөзүнге келгеш, ис чиде берген.

Болат аайын тыппайн, ыңай-бээр көрзүнүп турда, кырындан хар төктүп баткаш, черде кээп дүшкен. Дыт унун өрү көөрге, дуу ол будук кырында дииң селбегер кудуруун ооргазын дургаар чүктөпкен, хоруй берген орган. Болат чарашсынып, чаптап көрүп турда: «Бо-даа ажырбас, коргунчуг эвес оол-дур» дээн-зиг шимчеп, будукту дургаар кырлап, маңнап чоруй, кожаланчак дыттарның будуктарының ожук харын буруладыр дүжүрбүшаан, бир дыттан өскезинче шурап чорупкан. Дииңниң ыяштар дамчып шураарының кашпагайын, канчаар чемнеп чоруурун Болат дыка үр сонuurгап көрүп чоруй дедир ээпкен.

Чооганы куду бадып ора, Болат харда бир-ле бичии аңчы-гаштың ийи даваннап ырадыр-ырадыр шурагылаан изинге таваржы берген. Ол ис чоогада хорумналган даштарже углапкан болган. Истей-истей кээрге, бичии дириг амытан хорум аразынче кире берген болган. Болат ыңай-бээр көрүп турарга, үстүндө даштар аразындан, бир-ле докпак кулактарлыг бичежек ак, чаражы кончуг дириг амытан үне халааш, кудуруунуң бажында кара дүктерин шывараңнады чайбышаан, даштар баштап шурап чорупкан. Болат шимчей кааптарга, хорум аразынче кире халаан.

Удатпаанда, ол база бир аңгы черде даштар аразындан бажын уштуп кээп, көрзүнүп ора, үне халааш, чооганы өрү маңнапкан. Ол ас-тыр дээрзин Болат база танып каан.

Болат ырак эвес черге кылаштааш, харда баскан дириг амытаннарның изинден, база чамдык дириг амытаннарның чүгле изин эвес, боттарын караа-биле көргенинге сеткили ханып, төрзүн чериниң аң-мең, арга-ыяш-биле байлаан, чаагайын магадал чоргаарланмышаан, ол бүгүнү дыштанылганы эрттиргениниң дугайында башкызының бижиир кылдыр берген чогаалынга канчаар кириерин бодавышаан, идиктеринге чочайты чыпшынып чоруур чагган башкы харны сүспүшаан, кыштагже кылаштап кел чоран.

ЧАКПАЛЫГ ЧАВАНА

Оон бээр он ажыг чылдар эртсе-даа, бо таварылга черле сагыжымдан ыравас. Чайгы дыштанылга үези чүве. Час-Адырга чылгычылап чайлап турган даайым сугга Саглыдан чеде берген мен.

Бир-ле кежээ даайым өшкү өлүрген. Даайымга, күүйүмге-даа дузалажып, ол-бо халып турган мен. Бир чай аразында чавана иштинге чаг суга шаап алдым эвеспе. Даайым өшкүзүнүң эьдин бузуп дооскаш:

— Че, оттан ужуда каапкаш, пашты тивит, оол — дээш, хан куда берди.

Отту кыпсып алгаш, хууңнарны көөрүмге, суг чок — күүйүм ижин, хырын чуп каапкан болду. Ол аразында караңгылай берген. Маңнап чоруткаш узуп эккелген суумну пашче куда кааптым. Элзэн болганда эт бышкан. Даайым ханны кескеш, этти эзип эгелзэн. Деспиде эттерни ончалай көрүп орарымга, чаванам эстинмеди. Имиртиң дең чырыынга пашта мүннү илбээ-биле каш дээскиндир былгааш, даайым:

— Оон ыңай чүү бар ийик?— деп, күүйүм биле менден айтырды.

— Чаглыг чаванам эстинеди — дидим.

Даайым паш дүвүнде караңайнып турган бир-ле чүвэни элээн үр сывыртап туруп-туруп, арай деп илбектеп алгаш, дең чырыынче ээккеш, корткан үн-биле чугаалады:

— Па, бо кандаай чакпалыг чавана чүвел?— Оон ол чаваназын бир аңдара туда каапкаш:— Ойт! Карактыг!— деп алгыра каапкаш, октаар орта чүүк кырында кээп дүштү. Даайымны көөрүмге, арны агара берген, сугда ыяш-биле дөмей сирилээн тур.

Тавактарга эът үлей салып орган күүйүм база девидексей берди. Тура халааш, чүүк кырында чыткан чавананы топтап көөрүмге, бышкан балык болду.

— Чавана эвес, балык ышкажыл — дээш көргүзеримге, эм кээп даайымның арны өң кирип, оожургап эгеледи.

Демги балыктың пашка канчап дүлдүне бергенин улуг бергедээшкин чокка, ол-ла дораан даап бодап каан бис. Час-Адзырның суу кончуг балыктыг чер. Караңгыда хуунда сугга балык катый узуп алганымны эскербейн барган кижидир мен. Читкен чаванамны, паш ажа хайынгаш туруп бээрге, күүйүмнүң сакпаңга эзиндилей кудуп каан мүнүңгө салдап турда, тып алган мен.

АЛДЫН-ЧАРЫН

Ачам суг ынчан колхозка малчыннап турган. Каш өшкүлери боттарынга, колхоз хоюнуң аразынга турган. Бешки классты дооскаш, чайгы дыштанылга үезинде ачам, авамга дузалажып, хоюн кадаржып турган мен.

Хой баштаар өшкүвүс бар чүве. Боду улуг, шыырак, шиш мыйыстарлыг, хоюг дас кара дүктүг, ол хиреде оң талакы чарынының кырында, адыш оюу дег черде алдынналчак кара-сарыг дүктерлиг, хүн аайы-биле көөрге, оозу алдынналып көстүр. Ынчангаш ону Алдын-Чарын деп адап каан.

Бир-ле хүн хой кадарып чорааш, Алдын-Чарынның доктэвас, хой баштаарынга шыдашпайн, кезедир деп бодап келдим. Ачамның кылып бергени, хой кадарарда кагбазым, хүлбүс мойнаа сыдымчыгажым-биле Алдын-Чарынны шалбадап алдым. Хой кадарып үнерде авамның берип кааны, аартыктап чораным, ачамның улуг плащ тонун Алдын-Чарынның ооргазынга сыдым-биле так быжыглай шарааш салыптым. Баштай чүктешкилиг Алдын-Чарындан хоюм хоюп, дезип маңнашкаш туруп берген, шаам төндүр дозуп маңнап тургаш, арай деп оожургадып алган мен. Элээн болганда хоюм чаңчыгып, биле бергени ол ыйнаан, Алдын-Чарын оларның аразынга безин кирерге тоо-

вастап калган. Демгизи база оожургап, хойлар-биле кады оът-тап хүнзээн.

Хүн ажар чоокшулап турда, хойларымны аал чанынга чоокшуладып кааш, чанып келдим. Элээн болганда, хойлар өдекче боттары-ла киргилеп келген. Алдын-Чарында чонап кааным ачамның плащ тонун чежип алыр дээш көрзүнүп, дилеп эгеледим, анайы-биле кады чок болду. Ол дугайын кымга-даа ыыттавайн хойну кажалажып кагдым. Алдын-Чарынны болгаш ачамның плащ тонун кым-даа чоктап айтырбады. Кежээ ынчаар эрткен. Улус шупту удаан.

Акым-биле дөрдөн чыдып алган улус бис, даңны атсы орта уйгу удуп чадаштым. Удумзурай бээримге-ле, чүктешкилик, оглун эдерткен Алдын-Чарын дүжүмге кирип-ле кээр, оглу-биле кады мени эмеглежип үзер дээш, мыйыстарын сүвүрертип алгаш, сывыртап-ла эгелээр, уйгум чаштап, оттуп-ла кээр мен. Ынчап чыдырымда даң агарып келген.

Бүдүү тургаш, анайын эдерткеш, анаа эвес читкен Алдын-Чарынны дүүн сөөлгү катап көргөн черимге чедир дилээр дээш чоруптум. Хойнуң өдекке кирип келген черинден эгелээш, Үс-түү-Хову аксында хойну суггарган черимге чедир дилеп маңнадым, чүве сураг. Кадыр хавак кырынга үнүп кээримге, дужумда шыргай ак талдар аразынче шиглей анай этти, чеде бердим. Алдын-Чарын бо-ла чүктешкизинден тал адырында ызыртынып калган, турган черин малгашталдыр, тазартыр чүткүп каапкан, аксы чедер черде талдарның бүрү, чиирбейлерин төндүр чип алган, ишти тыртылып, ал шаа төнгөн чүткүп тур.

Алдын-Чарынның менче көргөн карактары артында-ла муңгаргай, шагзыргай ышкаш болду. Кээргээнимден баарым ажыш кыннып, дүрген-не чүьгүнден хостап, адырып салыптым. Алдын-Чарын амырааныг силгиленгилээш, эдип-эдип, оглун эдерткеш, аалче углай маңнапты. Хөөкүй-ле чараш, эрестиг, алгыжы Алдын-Чарынны кезедир дээш, ат кылып каг часканымны ам бо хүннерге чедир утпаан мен.

МОНЧАРЛЫГ ХУЛБУС

Ынчан авам фермага саанчылап турган, а ачам, даң адаргала, тудуг ыяжы белеткээр өөрү-биле кады балды, хирээзин алгаш аргаже кириптер.

Бир-ле хүн ачам ажылындан хүн ажар чоокшулай бергенде келгеш, далаш-биле чөмнөнгөш:

— Оваа артында соругда эликтер кирип турар-дыр, ону манааш келийн — дээш, боозунуң ок-холазын четчелей берди.

Сагыш аннып:

— Мени эдертип ап көрөм, ачай — деп диледим. Ачам кэн-дыг-даа харыы бербеди.

Авам олургаш:

— Эр апарган кижн ышкажыл, чүвени көрүп, билип өөрөнгөй-даа, оглуңу эдертип ал харын — деп, мени деткиди. Ачам чөпшээржи каапты.

Соругга келгеш, шеттер аразында оңгуга чыдып алдывыс.

Дүн ортузу, уйгум-даа келбес. Бир-ле дыңнап чыдарывыска, ырак эвесте бир чүвениң даваннарының даажы диртилейдир. Ачам «ол-ла болгай» дээнзиг мени бүдүү шенектей каапты. Удатпаанда оңгувус мурнунда бир чүве карарып көстүп келди. Бичии тургаш, соругну чылгап, кизиреди хемире-ле берди. Ылым-чылым апарган чыдырымда, ачамның боозу-даа дагжап-ла үндү. Демги аң үстүү джувууста муңгаш шеттер аразынче маңнап кирген соонда, ыяш-даш-даа чызыраар, улуг-ла дааш үндү. Тура халааш ооң уунче маңнап ыңай болуп чыдырымда, ачам: «Чер чырый бээрге, көргөй бис аан, оглум, дээпкен ышкаш болду» дидир. Оңгуда ачамның чанынга кээп чыдып алгаш удуй берип-тир мен.

Оттуп кээримге, чайгы хүн үнер чыгай берген болду. Ачамны-даа оттурбайн аяар тургаш, дүне боолапкан аңывыстың маңнаан уу-биле шеттер аразынче чоруптум. Көрзүнүп бар чыдырымга, мурнумда муңгаш шеттер аразынче бир чүве шылырайдыр. Маңнавышаан кээримге, улуг эргек ходугур мыйыстарлыг, узун, чиңге даваннарлыг, сүүр, халбыгыр кулактарлыг хулбүс мончарындан адыр шеттиң балды-биле одурашаап каан адырында ызырнып калган чүткүп тур. Дедир дүргөнне ачамче маңнаптым. Мээң даажымдан отту хонуп келген ачам:

— Чүү болду, оглум?— деп айтырды.

— Боолапкан аңывыс дуу шеттер аразында мончарындан ызыртынып калган чүткүп тур — дидим.

— Боолапкан аңывыс деп чүңүл? Мончарлыг болза бызаа ыйнаан — деп мындыг.

— Чок, бызаа эвес ышкаш чорду, ачай — дидим.

— Өң-чүзүнү кандыг чүве-дир ынчаш?— дээш, ачам тура халыды.

— Мыйыстыг, шилги чүве-ле чорду — дидим.

— Та чүнү көрүп алгаш ынчап турар кижн-сен. Кайдал? Кылаштап олур че — дидир.

Аңны көрүп кааш, ачам мырыңай аңгадап, кайгай берди:

— Ой, ылап-ла хулбүс ышкажыл, мончарлыг, элдептин ала!— дээш, чүткүп турган хулбүстү бир долгандыр кылаштааш:— Азырал чораан чүве эвеспе оң, оглум. Боолаптарыңга

девидеп магнааш мончарындан ыяшка ылдыртына берген-дир. Канчап мончары таваржы берген чоор? Ок дегбээн, балыг-бышкын-даа чок хүлбүс-түр. Канчаар бис, оглум?— дидир.

Көрүп турарымга, хүлбүстүң карактарындан чаштар борбак-борбак дамдылап бадып турар ышкаш апарды. Кээргеп келгеш:
— Салыптаалы, ачай — дидим.

— Шын-дыр, оглум, салып чорудуптаалы. Хөөкүй хинчектени берген боор — дээш, бижээ-биле мончарны үзе кезиптерге, шеттер аразындан үне халааш, Овааның мойналык кырын орта тура дүшкеш, хая көрнүп, «четтирдим, буянныг кижилер» дээнзиг ынаар-ла магнап ажа берди. Ооң соондан ачам сеткил ханып көрүп тура:

— Оьдуң оьттап, сууң суглап чор, чаптанчыгбай — деп йөрээл салды. Ачам ол хүлбүстүң мончарын бир чыл хире үениң иштинде шыгжап келгеш, ону баглаан ээзин тыпкаш, эгидип берген.

Уктай-уктай кээримге, Ортаа-Халыын-Бажы деп черге бир малчын кижги бистиң-биле болган таварылганың мурнунда чылын өскүс арткаш, өлүр деп чыткан эзирикке таваржы бергеш, азырап турган болду. Ол элик оглу күскээр улгады берген болгаш бызаалар-биле кады үнүп оьттааш, кирип келир кылдыр чаңчыга берген. Бир-ле хүн оьттап чорда кожазында аалдың ыттары туткулап, сывыртай бээр орта аргаже кире халааш, ол хевээр келбейн барган. Аңаа таварышканывыс ол-дур ийин.

Дамырак

Анай-Хаак ТЕРЕ

ЭЖИМ СЕҢЭЭ

К. Ч. С.

Караңгы дүн. Ээн өрээл. Чаңгыс бодум.
Соок болгаш делгем орун. Уйгу келбес.
Карактарым шимдинмес-тир, чадап кагдым.
Чоктанчыыңны билириң кай, эргим эжим.

Бөгүн мени эргеледип чассытпадың,
Бөгүн меңээ эът-кежиң дегбейн барды.
«Чассыг эжим сагындым» дээш ошкавадың,
Шаңгыр карааң чайнаан одун көрбейн бардым.

Эргим сөстөр, уйгу-дүш чок дүннеривис,
Эът-кежиң чыды сиңген орунубус.
Ындынналдыр кожа баскан хүннеривис,
Ынакшылдың бадыткалы болуп арткан.

Чаглак болган өрээливис, эжиң мен-даа
Сагынгаштың ийлээр чыгыы манап тур бис.
Чоруп тура арттырып каан боодал чечээң,
Соокка чаржап тоглаваанда дүрген ап чет!

Менги ООРЖАК

ТОЯАП ЧОР МЕН

Актыг черге буруудаттырып, репрессияга таварышкаш, амы-тынындан чарылганнарның омур-хевиринге турскааттым.

Кандыг кончуг дүймээзинниг чылдарыл бо?
Кара бажым нүгүл-хоптан,
Халаш кынды.
Кагып, суксаан,
Хараганныг хову черниң,
Кажан кезээ бугу болуп тояап чор мен.

Актыг черге бооладып хөмдүргештиң,
Арыг шынның чогуң билип,
Аашкындым.
Аштаңгы көк,
Араатанзыг «четкерлерге»
Аяс дээрден оттуг чаңнык дүжер болзун!

ХҮЛҮМЗҮРҮГ

Хүлүмзүруг ажык сеткил сөңү болур.
Хүлге борап, бажыңче суг кудупку дег,
Хүнүн бодаар чашпаачының ову-даа боор.

КИЖИ ХӨҢНҮ

Өөрээнде кижиг хөңнү чаш кулун
Өзү-баары сөгүлгүже дешкилектээр,
Өрү дээрде хартыга дег кииский-даа бээр...

КӨШКЕЛЕНДИР ДОЙЛУП БАТТЫ

Кайы угдан көстүп көэриң четтикпейн
Хараттынып кезек ора, чүге-ле ийик,
Куураарган шорааннарже дүмбей өттүр
Кударалым часкарганзыг көре бердим.

Сеткилимниң чырыш кынган көрүжүндөн
Сени шал-бул эскерип кааш, дегийт-дүргөн
Бажың доза холум сунуп четпейн бардым,
Баарымда тамы барын ожаап кагдым.

Харлыг чеңнер холушкаштың үерлээн хем
Хая-дашты чууктавышаан, мөөреп чыдыр.
Сагынганым ынак кызым көстүш дигеш,
Саарыгда көвүктер бооп эсти берди.

Ынаар кезек шарланнарның бүрүлери
Ыржым үрей сылдырашты. Көре бердим,
Салгын мени ыяттырып, човатканзыг
Чаңгыс-ла сээң адың адааш ырай берди.

Туман бүргөп, дош шыпкан чүрээм орта
Хоюг үнүң хөөннөштир чаңгылангаш,
Дуругларның сиртин суйбай эргиптерге,
Хомудалым көшкелендир дойлуп батты.

Сылдыс ДОНГАК

* * *

Канчап бардың, хайыралыг сеткил-хөңнүм,
Кара пашта саржаг ышкаш, хайны бердиң?
Кара халак, кара баарым харлыга-дыр,
Качыгдалым карактарга туманнай-дыр!

Мээң хөңнүм хөлүгүр дүн аржыылданды,
Мээң хөңнүм хөөленип, саргыш кынды.
Кайнаар улчуп, сеңээ дужайн, уруг эжим,
Кайнаар чоруй барганың ол, чарашпайым!

Хөөкүй мени кээрге даан, чалыы өңнүүм.
Хөңнүм ыстап, оогуп келди, ыглаксанчыын.
Кажан хөрээм өртең балыы намдаар кылдыр
Кажан бистер тыпчып аар бис, ынакшылым?

* * *

Удумзурап, бедик дагдан көрүп ор мен.
Удазын дег, суггур чаашкын
Успа хөлүм удаан чалгыын улдай берди.
Караам-биле бодалдарым чаржы берди.
Кайы-оран бедик дагдан,
Хөлдүң чалгыы бодалымга чуруттунду.

Карак-ла бо, көрүп четпес даглар ажыр,
Кас дег, чараш бодалдарым
Ам-на сенде чеде берди, менди эре.
Хуулгаазын дүжүм болган бодалдарым
Дүрзүң чуруп хөглөп турда,
Чүгле ону билбейн арттың, билир сен бе?

* * *

Чалыы назын дөстүнмес,
Чаңгыс кезек отчуvas,
Чарлып халааның угдунмас.

Карак чажы доктаавас,
Карам уруг көзүлбес,
Катап кээриң билдинмес.

Хүннүң чырыы туттунмас,
Хүлүглүг аът мундунмас,
Хүлүмзүрүүң уттунмас.

* * *

Сеткил-хөңнүм шылай-дыр.
Сергек соруум шылай-дыр.
Чалымнарлыг дагларга-ла
Чаңгы болган човуурумну.

Кежик-чолум оптуга-дыр,
Келир назын оптуга-дыр.
Чараш шак бо өртемчейге
Чаңгы болган човуурумну.

Өгге келген аалчы ышканы,
Дөрже эрткеш, чоруптарда
Чаштыг карак бүлденеди.
Чаңгы болган човуурумну.

* * *

Сеткилимде
Черлик доозун казыргылаан...
Хүлүмзүрүүм
Чиргилчини соолаңнай-дыр.
Кара баарым
Чечектери оңа берди.
О, бурган!
Оттуг чүрээм човалаңын
Ооргам сөөгүн
Кызырадыр чүктөп чор мен.

Чогаал сайгарылгазы болгаш ном саңы

Уран ДОНГАК,

ТДЧТЭШИ-ниң эртем ажылдакчызы

ЕНИСЕЙ БИЖИКТЕРИНДЕ БОЛГАШ ТЫВА ШҮЛҮК ЧОГААЛЫНДА АЙ БИЛЕ ХҮННҮҢ ПОЭТИКТИГ ОВУР-ХЕВИРИ

Орхон-Енисей тураскаалдарында чогаалдарның эрте-бурунгу овор-хевирлеринде бурунгу түрктөриң өртемчей көрүүшкүнү, делегей билиш-кени сиңиккен.

Енисей кавызындан тышкан хөөр бижиктеринде сарыг өртемчей-биле чарлып тура, маадыр: «Элим, хааным, силеримге көкпедим, хүнден, айдан астыктым, халак!»— «аим каным сиза бокмадим кун ай азыдым жыга!»— деп халактаар.

Хөй-хөй өске тураскаалдарда таваржып турар Ай биле Хүн кирип турар бо оворда бурунгу түрк кижиниң өртемчей көрүүшкүнү, делегейни канчаар билип турганы көрүнчүктөлгени илдең. Ай биле хүн аңаа сарыг өртемчейниң тургузукчу кезектери-дир. Олар кижилерге чырыкты болгаш амы-тынны хайырлап берип, делегейде бүгү-ле чүүлдү аайлаштырып турар күчү-күш болур. Ай биле Хүн аразында тудуш харылзаалыг, кижини амытан-биле олар база-ла чарылбас. Бо харылзаа соксай бээрге (азыдым), сарыг өртемчей өскерлир, кижиниң амы-тынны үстүр. Бурунгу Енисей бижиктеринде Ай биле Хүннүң овор-хевирин амыдырал-чуртталганың күчүзү сиңген өртемчейниң кол кезектерин илереткен болур.

Көшкүн чоңнарның медресел-билиинде Ай, Хүннүң овор-хевирин бурунгу түрктөриң өртемчей көрүүшкүнүндөн укталган. Бурунгу түрк кижини бодунуң амыдырал-чуртталгазын Дээр-биле холбап турган болгай. Чоокку үеге чедир-ле тывалар Дээр кижилерниң чуртталгазынга улук салдарлыг, а оларның салым-чолу бүрүнү-биле Дээрниң эргезинде деп билип турганнар. Сураглыг тыва этнограф, хамнаар чоруктуң шинчээчизи М. Б. Кенин-Лопсаңың дараазында сестерин демдеглезе чогуур: «Кижини төрелгетениң тывыгынын Хүн системазының планеталары-биле холбап турар. Хамнарның бурунгу чугааларында хүн болгаш ай кижиниң тыпты

келгенинге улуг рольду ойнап турар». Ылап-ла, чүглө Дөшөр, Дээр, азар дээр эвес, а ооң тургузукчу кезектери — Ай биле Хүн — кам алгыжыяда бо-ла көстүп кээр. Чижээлээрге, кижиниң сүнезиниң эгилдип алырда, кам кижини мынчаар дилээр:

Азар дээрниң хартаачызы,
Артык чүве алгаш чоор сен...
Ажы-төлдүг амытанның
Аргастаныр кымчызы-дыр.

Чылгычының сүнезини
Сырын-хатчы хөлге кылгаш,
Хылгыгаш бооп хуулуп алгаш,
Кызыл-Дагга чедип келем.

Ажы-төлдүг амытан-дыр,
Аныяк-чаш амытан-дыр
Айның, хүннүң адаа черге
Ам-даа чурттап бараалгазын.

Йөрээлдерде кижиниң чер ээзинге дилеглиг көрүнгенде, Дээр база ооң ийини чырыткызы Ай биле Хүннү кыйгырар. Бо ийини чырыткы — база-ла амытанның өргүүр, амыдырал-чуртталганы быжыглаар күш болу бээр. Кижини амытан олардан, бодунуң ачылыг хайыраакчызындан ышкаш, диленип көрнүр. Мында база ол-ла бурунгу Енисей бижиктеринде таваржыш турар Ай, Хүннүң омур-хевири көрүп турар бис.

Дээрниң чырымалдарының омур-хевири сиңиккен үстүндө тайыл-бырлап көргүскен билишкенивис тываларның аас чогаалында база көрүнчүктөлгөн. Өртемчейниң тургузукчу кезектери Ай биле Хүн амытын, чуртталганың дөзү бооп дараазында улустуң ырында кирген:

Айым биле Хүнүм ышкаш,
Алдын чырык чүве-ле чок.
Ачам биле авам ышкаш,
Авыралдыг чүве-ле чок.

Кижиниң иези болгаш адазы синтаксистиг параллелизминин аргазы биле үстүндө адаанымыс утка сиңгек шынарларлыг бооп көстүр.

«Ай-хүн херелдиг алдын даңгына» деп делгереңгей эпитеттиг чаңчылчаан формула тоолдарда даңгына кысты чуруп көргүзерде ажыглаттынар. Бо омур-хевирде кирген эге аяннажылга (ай-алдын), «ай» деп сөстү ажыглаарына кол чылдагаан болбаан. Коллективтиг автор даңгынаны Ай биле Хүнге демейлевишаан, кыстың кайгамчык чаражын онза-лап демдеглээн. Ук турум чурумалда Ай биле Хүннүң уран омур-хевири — дээди чараштың символу болур.

Бо омур-хевир үстүндө айытканымыс лексиктиг болгаш поэтиктиг утканы чүглө Ай биле Хүн ийилээ кожа адаттынып турда илередир.

Фольклор билишкінде ук омур-хевирниң өскерлип турары илдең. Утка-бодал дөлгемчидип келген: «Ай-Хүн — дээди чараштың символу».

Амгы тыва шүлүк чогаалында чаа болгаш чаңчылчаан поэктиги омур-хевирлер болгаш темаларның нарын каттышканын эскерип болур. Эң чаңчылчаан уран омур-хевир Ай, Хүн болгаш кижги тудуш харылзаалык деп бодалды илередирде ажыглаттыган:

Күзел күштүг, ындыг болгаш
Хүннүң изини, айның чырыны,
Хүлүмзүрээрн шырайыңны
Күжүр бодум хойлап чор мен.

Оларымның кайы-бирин
Оскунзумза, өлгеним ол.
Айым, Хүнүм, ынак сарыым
Аразында тудуш чүве.

М. Доржу «Дойлуп келген күзелдерим...»

Ынаа кыстың чаражынга магадап, дээди чараш мага-ботту илереткен поэктиги омур-хевир Роман Лудунтуң шүлүүнде кирген:

Чылыг хүннүң алдыны дег,
Чырык айның мөңгүнү дег,
Дүжүмге сен чуруттунуп
Дүнүң өттүр төөредир сен.

«Ийи чагаа»

Ай биле Хүннүң омур-хевирин канчаар билип турары хүнден хүнчө дөлгемчип олурар. Тываларның өртемчей көрүүшкүнү өскерилген. Чаңчылчаан утка-биле кады өске, чаа аяннар кагтташтыр кирип турар. Ай биле Хүннүң чарылбас харылзаазын демдөҗлевишаан, шүлүкчү Игорь Иргит ынакшааннарның ужурашканын, дээрде Ай биле Хүннүң кады үнүп, чырып кээри ышкаш хуулгаазына дөмейлеп турар. Ай биле Хүннүң тудуш харылзаалы ышкаш, ынакшааннар база-ла чарылбас. Бу чараш омур-хевирниң утказында өскерлишкенин бар-даа болза, чаа болган хуу аян кинргенин эскербес арга чок.

Сээң биле бис ийи ай, хүн дег бис.
Сеткиливис — алдын, мөңгүн өшпөс хөрөл.
Мен чок болза, каптагайга ай-даа үнмес,
Сен чок болза, өртемчейге хүн-даа турбас.

«Ынакшылдың сүлдөзи»

Чамдык таварылгаларда символ апарган поэктиги омур-хевир бодунуң хүлээлге-функциязын чоорту өскертип болур: ол шүлүкчө каасталга кезек бооп кирер. Долу болгаш тодаргай, чаңчылчаан утка сиңген символ-декорация (каасталга) хевирлиг хүлээлгени күүседип эгелээш-даа, баштайгы утканы чидирбес:

Авайымның ай дег ак өөн
Алдын хүнүм чылдын хүнээр.
Ааттыган кавайымны
Авам күжүр камнап чоруур

3. НАМЗЫРАҒИ. «Авам мени манап орап».

Дээди чараштың символу бооп, Ай биле Хүннүң поэтиктиг овор-хевири лириктиг маадырның ынак эжинге кыйгырыы бооп база ажыг-латтынар:

Хүрегелдей салбак чечээ шагда хадып,
Күскү хаттар аштаан ыт дег улуп турда,
Албан хаар дээш, Афганистан — хары черже,
Айым, Хүнүм, Шолбаным, сен аъттаныптың.

А. ХЕРТЕК. «Манаашкын».

Мында «Айым, Хүнүм» деп сөстөр «баарым чамды, караам өтү болган» деп деңнелгеге дөмөйлөшкөк уткалыг. «Дээди чараш» деп уткалыг аттырбышаан, бо домакта «чуртталгамның чырыткызы, амы-тыным күчүзү» деп утканы база сирген.

Нийтизи-биле тыва шүлүк чогаалында Ай-Хүннүң овор-хевири чамдык өскерлишикиннерлиг-даа болза чаңчылчаан утканы арттырган. Билчип кээрде, чамдык бурунгу түрк поэтиктиг чүүлдөрнүн, тодаргайлаарка, Ай-Хүннүң оворунун тываларның уран сөзүндө бары, амгы тыва шүлүк чогаалының Енисей бижиктеринден салгал дамчып келгенин херечилеп турар.

Орхон-Енисей тураскаалдарын олардан орай тывылган литературлук чогаалдар-биле деңнештирип сайгарары — чогаал шинчээчилеринге улук сонургалдыг болуру чугаажок. Чүгө дээрге бурунгу түрктөрнүн бижиктеринде уранчыдылгалар амгы түрк дылдыг литератураларның поэтиктик кезектеринин боттанып тывылганының дугайында үнелиг херечилер болуп турар.

Гагаа оглу ЗОЛБАЯР.

Моол тывазы өртемден

**«НӨХӨР ШИРОЛХА-ДА» ДЕП СӨСТҮ
ДАГЫН ТАЙЫЛБЫРЛААРЫНЫҢ ШЕНЕЛДЕЗИ**

«Моолдуң чажыт төөгүзүндө» («Монголын нууц товчоо») бирги бөлүктүн 13-кү одуруунда: «Добун мэргэн чугааланган: «Эжим, ништээниңден үлөш» (нөхөр широлха-да)» деп-тир. «Чаа, берейн!» дээш, ол ураанхай кижин — Ю. А.) сыяның өкпө-чүрөзүн, ишти-баарын, кезин бодунга

арттырып алгаш, өске эьдин дөгөрезин Добун мэргэнге бериптип-тир» дээн домак бар.

Академик Ц. Дамдинсүрэн ол домакты: «Добун мэргэн чугаалаангай: Эжим, шиштээн эьдинден» (шиштээр хире эьттен — Ю. А.) деп сөмдөөргө, ол кижн өкпө-чүлдүнү база кижн бодунга арттырып алгаш, өске эьдин чүмү-биле Добун мэргэнге бериптип-тир» деп, амгы моол дылга дүжүргөн боор тур. Бо домакта Добун мэргэнниң сөглээни «эжим, шижинде» азы «эжим, шиште бар» дээн холбашкак сөстөрниң чажыг алының утказы солун болгаш домактың ниити кол утказын шын угаа-зылап билип алырынга онза чугула ужур-дузалыг болуп турар төлөөдө, уг айтырыг «Моолдуң чажыт төөгүзүн» шинчилеп турар эртемденнерниң кичээнегейиниң төвүнгө келгени чугаажок.

Эртемден Ж. Цэвээн XVII чүс чылдагы моол төөгү судурларының аразындан «Алдан товчуну» тодаргайлап бижип тура, бо талазы-биле «широлка» дээрге шире азы шор (шиш) деп сөстөн дөстөлгөн, мынчангаш шиштеп быжырар дээн уткалыг сөс деп элдээртиң тайылбырлаан. «Ши-ролка дээрге баштайгы тывышты (олчаны) үлежир эрге-дир, ол болза бурунгу төрөл-аймактар үезинде тывылган чаңчыл болур деп тайылбыр-лааш. «нөхөр» деп-даа, «да» деп-даа сөстөргө хамаарыштыр чүнү-даа быгтавайн эрте берген.

Бичаарга профессор Пеллио «широлга» деп сөстү хаарып быжырар деп сөскө дөзөөлөп тайылбырлааш, эртемден Ж. Цэвээнниң шиш деп сөстөн укталган деп бадыткалын шын эвес дээн. Моон аңгыда Пеллио «нөхөр» деп сөстү ураанхай кижиге чоокшулажыры-биле Добун мэргэн-ниң ажыглаан сөзү-дүр дээш, демги «да» деп сөс болза барык-ла артык чүвө-дир ийин деп көргөн.

Моолдуң шинчилекчизи эртемден А. Мостэрт «широлга-ширалга» дээр сөстөрдөн широлга дээрзин Ж. Цэвээн-биле бир дөмөй шиш деп сөс-төг тывылган деп тайылбырлааш, «нөхөр» деп-даа, «да» деп-даа сөстөрниң дугайында чүнү-даа чугаалавайн эрте берген.

Эртемден Ш. Гаадамба «широлга» деп сөстү тайылбырлаарда, уг сөс болза баштайгы олчага таварышкан кижн шиштеп чиир улуг эт үлөк бээр турган, ындыг чаңчылдан дөстөлгөн деп бижээн болгаш «шиш» деп сөстөн «широлга» деп сөс тывылган дээрзин эртемденнер А. Мостэрт, Ж. Цэвээн суглар-биле дөмөй тайылбырлаан. «Нөхөр» деп сөстү эртемден Ш. Гаадамба тайылбырлаарда «Добун мэргэн орукка таварышканы ураан-хай кижини «эш» деп кыйгырганы чиктиг дээн тодаргай тайылбыр чокка соксап каан. Харын «широлга-да» деп сөстүң «да» деп кезиниң бээриниң падежи (бээр дээниниң ылгавыр демдээ) ылап-тыр деп көргөн. Алыс туннелинде шинчилекчи Ш. Гаадамба «нөхөр широлга-да» деп сөстү

¹ Гываларда олчалыг аңчыга таварышкаш «ужалажыр» — даялаан анның эьдин кады чораан өөрү азы душ бооп таварышкан чорумал-даа үлежип алыр чаңчыл ам-даа бар — Ю. А.

«эштиң шынары шижинден таныттынар» деп үлегер сөстөн элде эртсе эки болду бе деп даап бижээн.

Бо сөстүң талазы-биле шинчилел кылып түңнел үндүргөн эртем-деннерниң саналын амгы тыва арат түмөнниң ортузунда бо үеде безин ам-даа кевээр арткан аңның кежиин четтирер деп бурун шагның чаңчылы-биле холбаштырып шинчилел көргөнимге үндөзүлөш дараазында бодалды идиң үндүрер тур мен.

1. «Нөкэр» азы нөхэр: деп сөс моол дылдың чиңгине сөзү болур болгаш сорулга-бодалы каттышкаш, үе-черге кижилерниң хүндүткежин кыйгыржырда, эпти-ле хереглей бээр сөзү болурун «Моолдун чажыт төөгүзүн» ажып көөрге-ле илерей бээр. «Моолдун чажыт төөгүзүнү» 78-кн чүүлүндө:

«Хөлегеден өске эш чок,
Кудуруктан өске кымчы чок»

дээни эштиң чогуум үнесин чүдөн-даа бедик кылдыр көргөни ол. Кижиниң хөлегези ышкаш шынчы, даңгаар-ла кады чоруур чүве болза эки болур дээрзин кончуг уран арга-биле мында чугаалаан. Ынчаарга ук чогаалдың 90-гы чүүлүндө мынча дээн: «...Тэмүүжин тургаш:— Эжим, сени маңаа тур. Мээң аъдым дуу ол-дур. Мен ону сывырып келийи — деп чугаалаарга, Боорчи мынчаар харылыан:— Мен сенээ эш бооп келген, маңаа канчан артар мен — дээш, (ооң-биле) ийилээ кады шаап чоруткаш, сарыг аътты сывырып алгаш келген» деп бижээн домактар бар. Мында чогуум кандыг кижини эш дээр чүвөл, эштежиң найбыралдашкан ийи кижини калдыг чурум-биле бот-боттарын хүндүлежир чүвөл дээрзин тодаргай көргүскөн. Боорчунуң сөстөриниң алыс утказы болза «Тэмүүжин сөөн мага-бодунуң бир чамдык кезин мен болдур эвес мен бе» дээниңден ылгалбас кылдыр билдинери маңаа чугула чүүл болур. База ында: «Чиңгис-Хаан мөчүй бээрге мага-бодун төрөөн черинче чедирер орукка улуг тулаага казак терге чүмү-биле дүлдүне бээрге, беш хөлге-биле ушта сөөртүп чадашкаш көвей кижини могай-шылай бээрге Сөнөттүң Гилүгөтэй маадыр тура:

Бүдөр мурнунда ужуралда
Бүртөгэлжин чечен кадының,
Буяныг черде чуртуң,
Боорчи, Мухулай эштерин,
Бүгү улуг күрүнең
Ында болбазыкпа, эжемим —

деп, ол тоожунуң 268 чүүлүндө бижээн.

Ол болза сени өлгөн-даа дизе тос өрлүк маадырларың Боорчи, Мухулай сугларың херек кырында сенээ шынчы бооп арткан эвесне деп бодалды чогуум-на илередиң турар. Ол чүгүлө ийи чижектен безин ап

көөрге эш деп сөстү кажан, кандыг таварылгада, кандыг кижини кый дээрде хереклээри тодаргай билдинип кээр-дир. «Моолдуң чажыг төөгүзүнүң» шинчилекчизи эртемден Ш. Гаадамбаның «орукка таварышкан ураанхай кижини эжим деп чугаалааны чиктиг...» деп бодалынга хамма-рыштыр орукка таварышкан ураанхай аңчы эрни Добун мэргэн аажок хүндүлөп эш деп кый дээниң немесе чогуур.

2. Широлга деп сөстүң алыс угуу алыр болза, шир деп сөстөн ты-вылган дээн эртемденер Ж. Цэвээн, А. Мостэрт, Ш. Гаадамба суглараның бодалын чүүлдүг деп санаар мен. Харын широлга деп сөстү элээн буруң-гу үениң чаңчыл езулалындан тодаргайлаарга, төрөл-бөлүк ниитилелниң үезинден дөстөлгөн болгаш «баштайгы олчадан четтиртип көрөм!» дээн бодалды илередип турар ылап-ла тускай оваарындырылга-дыр деп бодар мен. Мооң ужурунда ону аңнап чорааш олчалыг болган кижиге каяа-даа ужуражы бергеш, «широлга» дээрге, демги кижини сөс аянынга сылдаг-лааш, ыңча депкен кижиге олчазы аңдан кежик (үлүг) четтирер езу бөгүн безин тыва арат түмөнниң ортузунда бар болуп турар. Ол болза «Моолдуң чажыг төөгүзү» чогааттынып турар үеде аңгыыр ажылы көш-күн аймактарга амыдыралдың бир хевирин болганда, оларның чаңчылы-ыңдыг турган деп бадыткаары үндезин дөстүг болуру чугаажок болур-дур.

3. «Моолдуң чажыг төөгүзүнүң» 1 бөлүүнүң 13-кү чүүлүндө «ши-ролга-да» деп сөстүң «да» деп кожумаан профессор Пеллионуң барык-на артык чүүл деп көргени, демги-ле Моолдуң шинчээчизи эртемден А. Мостэрттиң сөстү күштелдирер ооң хостуг кезин деп санааны, база эртемден Ш. Гаадамбаның бээриниң падежи деп көргени тус-тузунда шоолуг эвес частырыглары кылганы ол деп көрдүм. Ужуру болза кая-дыг-даа сөс соонда-даа, мурнунда-даа турар сөс-биле канчаар холбашка-нының салдары-биле ооң утказы бир аай дески болу бербес. База сөскө кандыг-бир эдеринчи, аялга киргеш алыс утказы өскерли бээр чорук кандыг-даа дылдарга турар. «Широлга-да» деп сөсте «да» деп кожумак болза бо таварылгада «широлга» деп сөскө дилээн утка кирип турар деп санаар мен. Чүгө ыңдыг дээрге, тыва арат түмөнниң ортузунга буруң-гу үеден бээр амга чедир улажып келген езу-сагылгазын барымдаалааш олчалыг болган кижиге широлга деп чугаалаарынга сылдаглааш, дүш-кан-на кижини кежик четтирер азы олчаны үлежир чаңчыл-биле «да» деп сөс холбашкан, биргээр чугаалаарга, Добун мэргэнниң ураанхай кижини биле чугаалажыр дээш сөглөөн аянында аңа харылзашкак чүүл бар деп көрдүм. Тыва дылда дилээн аянда «да, дэ» деп кожумактар тургуула. Чижээлээрге, «малың малда, меңзэ берде» деп сөстөрдө да, дэ деп ко-жумактар болза чогуу-на «широлга-да» деп сөсте — да ол-дур деп көрдүм. Мынчангаш Добун мэргэн арга иштинге ужурашканы ураанхай кижини дыка хүндүлөп эш деп кыйгыргаш, баштайгы олча кежикти дилээн аян-биле «широлга-да» деп сөглөөн ол. Мооң ужурунда ол ураанхай кижини өкпө, чүддү-чүрзөн база кежини боду ап алгаш, өскө эьдин чүмү-биле

Добун мэргэнге берген. Добун мэргэн ол эъдин ап алгаш, бар чыда мэлис баяуд кижиге биле таваржы берген. Мэлиг баяуд кижиге Добун мэргэнни аңчы кижиге эвес-тир деп билгеш, эъти дилеп ап тура буттарын ап алгаш, оглуи берген. Бо таварылганы аңчының олчазын «ужалаар» чаңчыл-биле салчаштырып болбас. Орук-суур орнажылга кылган шинчилик байдалды мында чогаалчы чугаалаан аянынг боор-дур. Мооң ужурунда широлга деп сөстү черле аңчы кижиге азы аң кежигиниң ээзинге чоокшулажып чугаалажыр тускай элдээртиг болур деп тодаргай билдинер. Түнелинде карачаңгыс «эжим широлга-да» деп сөстөн безин ап көөрге, Моолдуң шылгараңгай чогаалының ынчаардагы дылында түрк уктуг сөстөр элээк бар турганы ол сөс херечилеп турар болгаш түрк, моол дылдар адырлып чарылгаш база шоолуг үр болбаанын, адырыкталза-даа, харылзаазы ис чок чиде бербес, үзүктелбес дээрзин бадыткап турар. «Моолдуң чажыг төөгүзүндө» бар-даа болза амгы үениң моол дылында мырай өскээр билдөөр сөстөр чамдык түрк дылдарда XIII чүс чыл үезиндеги утка-шынарын чидирбээн ажыглатканын турар. Чижээлээрге «Моолдуң чажыг төөгүзүндө» чээрби деп сөстүң (суулал нояны дээн шода ат) бөгүнгү тыва дылда үндезин утказы-биле артканы төрөл дылдарның аразы улам ырап бар чыдарын көргүзүп турар. Ындыг болганда «Моолдуң чажыг төбүзү» деп алдарлык чогаал төп Азияның бүгү көшкүн арат түмөнниң аас чогаалының болгаш литературлуг дылдың эң дээре чогаалдарының дээжилеринге даянып бижиттинген көшкүн арат түмөнниң төөгүзүндө тодаргай үезиниң азы Чингис-Хаан үезиниң шын төөгүзүндө деңнелге чок тураскаалы болур дээн бир яңы бодаалыны шинчиликчи эртемдөөс-нерниң кичээнгейинга оваартып илергейледим.

Ю. Л. Араңчын очулдурган.

Ажыктыг сүмелер

НОГААЛАРНЫ ӨСТҮРЕРИ

ОГУРЕЦ

Ногаажыларның эң-не хөй өстүрер ногааларының бирээзи — огурец. Ол чаңгыс чылдыг үнүш-тур. Ооң сывы 0,5—3 м чеде бээр хөй адырларлыг, бир чөлөңгиштен халбактанып үнер. Огурецтиң кол сывында бүрүлениң хойнундан бирги чирбейлер-биле салчыгаштар үнүп турар. Ол салчыгаштары-биле огурецтиң үнүжү кандыг-бир чөлөңгишше ораажып үнер аргалыг.

Огурецтиң дазыл системазы кол дазылдан (ол черже 1 м чедир ханылап кире бээр) болгаш хөй саныг, хөрсүннүң үстүкү каъдында 20—25 см. ханы турар кыдыкы дазылдардан тургустунар.

Огурец эр болгаш кыс чечектерлиг үнүш. Ол — удур-дедир доозуналыр болганда, ооң чечектеринге ымыраа-сээк, арылар чыгылы эргежок чугула бооп турар.

Огурец — чылыгга ынак үнүш. Ооң үрезини хөрсүн 12—13 градус чедир чылый бээрге, үнүп эгелээр. Огурецтиң өзүп үнеринге агаарның чылы — хүндүс 25—30 градус,

дүне 18—20 градус болуру эң-не таарымчалыг. Огурецтиң өзүмнөри болгаш улуг үнүштери агаарның температуразы 0 градустан соой бээрге, үнмейн доңуп каар.

Огурец үнүштериниң дазылдары хөй кезинде хөрсүннүң үстүкү каъдында чыдар база ооң бүрүлери хөлчок үнүүчел болганда, ол үнүш хөрсүннүң болгаш агаарның өл-шыгынга хөлчок негелделиг. Эң ылангыя ооң чемижи үнүп эгелээрге, огурец үнүштерин эки суггарар ужурулуг.

Огурецтиң дүжүдү ооң үрезининден хөлчок хамааржыр. **Үрезин** — үнүүчел, огурец аарыгларының өөскүдүкчүлери чок болур ужурулуг. Ынчангаш огурец тарып өстүрер кижини үрезинни олуртурунга эки белеткеп алыр. Ону белеткээрде, үрезиннерниң эң улугларын аңгылап алыр. Стаканга дустуг (1 л. сугга 50-гр. дус каар) сугну куткаш, олче үрезиннерни кири кааптар. 20 минута хире үе тургузуптарга, огурецтиң чийк үрезинери дустуг сугнуң кырынга сал-

дап үнүп кээр, оларны октаптар. Сугбунд дүвүндө барган үрезиннерни эки чуп каапкаш, ону изиг черге (50—60) үш шак дургузунда кургадыр. Ынчаар шилип алган база дүргөн кургадыпкан үрезин элээн үнүүчөл болур. Огурецтин үрезиннери 3—4 хонгаш-ла үнүп эгелээр.

Огурецти рассада (баш удур өстүрүп каан өзүмчүгөштер) биле база хөрсүнгө дорт олуртуп тургаш, өстүрүп ап болур. Рассада-биле өстүрөрдө, огурец үрезинин саазын стаканчыгаштарга олуртуп алыр. Рассада хөрсүнгө олуртурун-га чедир бажыңга бир ай үнөр ужурулуг. Кара хөрсүн-биле иринди-ни (инек, аът өдөө) холуп тургаш, оку саазын стаканчыгаштарга ур-гаш, огурец үрезинин бир стаканга-ла 2—3-тү олуртур. Чүгө дээрге сөөлүндө өзүмнөр үнүп кээрге, оларның эң-не улуг үнүжүн арт-тыргаш, ескелерин ап октагылап-тар.

Ынчаар өстүргөн рассадаы хөрсүңгө (25—30 хонган) олуртурда, стаканчыгаштарның эрин хөрсүн-биле дең кылдыр довракты оңгар-лаар. Огурец өзүмнерин шимчедип болбас (дазылдары хөлчок үстүү-чөл). Ол-ла үнгөн хевээр черге олуртугулап каар.

Рассада-биле олуртурундан аңгы-да, огурецти хөрсүңгө дорт-ла олуртуп тургаш, база өстүрүп ап болар. Ынчан огурец өзүмүн поли-этилен пленкалар-биле шывар анаар. Үрезинни база-ла дустуг сугга ылгап кургаткаш, 2—3 хонук дургузунда өл пөске ораап каарга, үрезинчигөштер үнүп эгелээр. 4 хо-

нуктан эрттирбейн, үнүп келгилээн огурец үрезинин хөрсүңгө олуртур.

Тываның байдалыңга ногаажы-лар парник кылып ап турарлар. Парник дээрге огурецтиң өзүп үнө-ринге чылыг, таарымчалыг чал-дыр. Ону долгандыр калбак ыяш-биле кажалааш, иштинге саваң холумактыг инек азы аът өдөөн төп алыр. Ол өдөкти (бедни 1,5 м) тырый баскылааш, чартык метр хире калбак черлерни оңгарлаар. Оңгарларның дүвү база 30—40 см. хире ханы болгулаар. Ол оңгарлап каан черге огурец үрезинин олур-тур.

Хөрсүнү белеткеп алыр. 4—4 кочал кара хөрсүн-биле эң-не хоюг иринди өдөкти төгөр. Ынчаар өдөк биле хөрсүнү холааш, экидир хоюглааш, хүнге чылый берген суг-биле эки суггарар. Өзүп эгелээн белеткеп алганыыс үрезинни 2 см ханы, аразы 10 см кылдыр олурткулаар.

Үрезинни олуртуп кааш, парник-ти полиэтилен пленка-биле шывар. Огурецтиң үнүштери өзүп, шымы-рарып үнүп эгелээр-ле, пленканы хүндүс ажыдып турар, чүгө дээрге эмин эрттир изээш, өзүмнөр өрттө-ни берип болур. Июнь 10—15-ке чедир дүнелөрдө парникти пленка-биле шуглай турары чугула.

Огурец үнүжүңүң 5—6-гы бүрү-лери үнүп келирге, оларның эң үстүкү бүрүленир борбак бажын одура соп каар. Соң ужуру болза, кыдыкы чиирбейлер көвүдөп үнөр, оларга кыс чечектер хөй болгулаар. Кыс чечектер дээрге-ле огурецтер-дир.

Огурец үнүжүңүң долгандыр ту-

рар хөрзүнүн дыка үлдүредип бол-
бас, чүгө дээрге ооң кыдыкы дазыл-
дары хөрзүннүн үстүкү каъдында
чыдар. Ооң орнунга огурец үнүш-
териниң дөзүнчө чемиштиг хөрзүн
немээр болза эки.

Огурец үнүжү өзүп үнүп турда,
оларны чемишчидер. 1-ги чемишчи-
дилгени үнүштер чечектелип бетинде,
2-гизин олар чечектелип турда
чорудар. Оон ыңай 10—15 хонгаш-
ла чемишчидер. Огурец чечектелир
бетинде инек өдөөн сугга тургус-
келд (1 кочал сугга 1 литр өдөк
суун немээр) ооң-биле суггарар.
Үнүштөр чечектелген соонда ол
суук чүүлге бичии (2 адыш ишти)
ыяш хүлүн немээр. Чемишчидилге-
ни эргенти азы кержээки шактарда
чорудар.

Огурецти чүглө хүнге турган
чылыг суг-биле суггарар, кудуктан
үнгөн соок суг-биле суггарып бол-
бас. Парникте үнүштерни суггарар-
да, сугну чүглө үнүштер дөзүнчө
эвес, а долгандыр турар саваң-
өдөкти база суггарып турар, ынчан
үнүш агаарның өл-шыгын ажыг-
лаар аргалыг болур.

КАПУСТА

Кижии 4 муң чылдар бурунгаар
капустаны өстүрүп өөренип алган.
Капуста — ийи чылдыг үнүш. Ак
кочанныг (борбакташкан бүрүлөр-
лөг) капустадан аңгыда, ооң өске
кевирлери база бар: чечектиг ка-
пуста, брюссель капустазы, коль-
раби.

Тываның байдалынга капустаны
рассада-биле тарып өстүрери чо-
гумчалыг. Ооң дүжүдү рассадының

шынарындан хамааржыр, ыңдыг
болганда эки рассаданы өстүрүп
алыры хөлчөк чугула.

Тарып олуртурунга чүглө аар
деңзилиг үрезиннерни алыр. Капу-
ста үрезинин олуртур бетинде чы-
лыдар: 50—60° чедир изиг сугга
үрезиннерни 20—25 минута дургу-
зунда тудар. Суг соовазын дээш,
изиг сугну үргүлчү немеп турар.
Оон үрезиннерни 3—4 минута дур-
гузунда соок сугже кааптар. Ол
сугнуң чамдызын төпкөш, үрезин-
нер бичии тавакка суг иштинге
чыдар кылдыр 8—10 шак тудар.

Капустаны апрель 10—15-тен
орай эвес үедө олуртур. Үрезинни
чажарының ханызы — 1 см., үнүш-
тер аразы 2—3 см. турар. Хаар-
жакка белеткеп алганывыс үрезин
чажар хөрзүннү эки суггарар. Ка-
пуста үрезинни чажып олурткаш,
хааржактың кырын солун, пөс,
калбак ыяш дээн чергелиг бир-ле
чүве-биле базыргаш, чылыг черге
тургузуп каар. Капуста өзүмнери
4—5 хонгаш-ла үнүп келир. Ол
аразында хөрзүннү үргүлчү сугга-
рып турар. Өзүмчүгөштер үнүп
кээрге, оларны ам шуглавас, чы-
рык, чылыг сонга чоогунга тургу-
зар.

Рассаданы 7—10 хонгаш-ла мар-
ганцовка эзилдирии-биле чаштырып
турары чугула (сугнуң өңү чүглө
кызылzymaар болур кылдыр эзил-
дирер). Оон аңгыда рассаданы черге
олуртурунга чедир өдөк суу-биле
база чемишчидер) инек өдөөн ко-
чалга ортуже каггаш, долдур суг
кудуп каар. Бир хонганда ол өдөк
суун анаа суг-биле (1 : 10) холааш,
рассаданы суггарар.

Капуста рассадазын ооң ийги бүрүзү үнүп кээрге, тарады олуртур. Рассада даштыгаа олуртурунга чедир 40—50 хонук чылыг черге өөер ужурлуг. Капуста өзүмнерин черже олуртур бетинде оларны дадыктырып алыр: хүн караа изиг эвес турда, рассадалыг хааржактарны даштыгаа тургузар. Рассада-ны дораан дорт-ла изиг хүнге тургузуп болбас. Тываның байдалынга капуста өзүмнерин майның төнчү-сүндө, июнь айның эгезинде хөр-зүнчө олуртур, ол үеде өзүм 3—4 езулуг бүрүлөрлиг турар.

Капуста өзүмнери олуртур черни база баш удур белеткээр. Бот-ботта-рының аразы 60—70 см. оңгаржы-гаштарны белеткээш, хөрзүнү че-мишчидер. Оңгар бүрүзүнге ирин-дини, элезинни, хүлдү (2 стакан ишти хирени) немээр. Ол бүгүнү эки холааш суггарар. Орта олуртур капуста өзүмчүгештерин таакпы ийикпе, азы кандыг-бир еске чыт-тыг оъттар-биле (гексехлоран база ажырбас) доозуннаар.

Капустаны черже тарып олуртуп турар үеде үнүш бүрүзүн быжыг кылдыр тудуп, дазылын долгандыр хол-биле таптай басып каар. Чүгле сыптың ортузунда турар эң үстүкү оң «чүрекчигежин» (бүрүлөрлиг бүүрекчигеш) доурак дуглай бер-бэзин кичээнгейлиг көөр. Олурткан соонда оңгаржыгаш бүрүзүнге база сугну четчир кылдыр кудар.

Капустаны «аът ышкаш, суг ижер» үнүш дээри-ле шын. Чайын изигде шынавыла бир капуста үнү-жү бир кочал ишти сугну сиңдирип алыр болгаш бусталдырар. Ынчан-гаш капустаны хөй-ле суггарар

херек, а өл-шыкты камгалаары-би-ле үнүштер аразын үргүлчү үлдү-редип, дазыл чоогунуң хөрзүнүн бөлүп каап турар. Хөрзүнге олурт-канының соонда 10—15 хонганда капустаны суперфосфат холуп каан өдөк суу-биле чемишчидер. Аңаа өдөк суун, куш өдээниң эзилдириин (хөйүнү каап болбас, өрттени бээр) ажыглап-даа болур. Чай дургузун-да капустаны 2—3 катап немелде чөмгөрөр болгаш ооң дөзүн немелде дазылдар быжыгып үнерин магады-лап, доурак-биле хөмөр.

Капуста үнүжүнчө хоралакчылар хөлчөк халдаар. Ынчангаш чамдык ногаажылар ону огородунга өстү-рүп шыдавайн турар.

Капуста сээктери үнүштерниң дазылынга (сывының адаанга) чуургалап каарга, оон үнген ак, кара-хүрөң өңдүг сээктер үнүштүң дазылыңче үтөп кирип, орта мөөң-нежир. Ол сээктерге удур демисел-ди бөдүүн арга-биле чорудуп болур. Май айның эгезинде өзүмчүгештер-ни нафталинни элезинге, хүлге хо-лааш бичии доозуннаар. Майның төнчүсүндө черде олуртуп каан үнүштерниң чоогун 5—6 см. үнүш-ке четпес кылдыр таакпы хоюу-биле доозуннаар.

Ужуп чоруур кара, көк ногаан өңдүг чечек чиир бичии доос-кара-лар чай эгезинде капустаже хал-даар. Оларга удур база-ла доозун-налышкын кылыр. Май айда 7—8 хонгаш-ла пиретрумну, таак-пы хоюун, чугай артыын, хүлдү ажыглап тургаш, үнүштерни доо-зуннап камгалаар.

Капуста сээктери рассада-ны чер-ге олуртуп турар үеде ужуп үнүп

өгөлээр. Ол сээк капуста үнүжүнүң дазыл мойнунга, сывының адаанга болгаш ооң чоогунга чуургалап каар. Сээктиң чуургаларындан чоон ачкышыйлашкын-курттар чаштып үчкөш, үнүштүң дазылынче, сывынче үттеп кире бээр. Ооң-биле демисежирде, капуста рассадазын хөп, таакпы-биле доозуннаар. Ол ышкаш, рассаданы черге олурткан соонда, гексахлоран, хлорофос (0,1—0,2%) эзилдирип-биле үнүштөрни хөй эвес чаштырып болур.

Капуста үзүт-ховаганы база хора чедирип турар. Ооң ногаан өннүг чөөн шыйлашкын-курттары капуста-таның бүрүлерин чиир. Үзүт-хова-геннарны болгаш оларның оолдарын кандыг-бир ажыг эзилдирип-биле узуткаар. Чашпан, картофель, помидор, перец, лопух (оортпак) сывын сугга 2—3 хондур тургузуп-көш, ол эзилдирип-биле капуста үнүштерин чай дургузунда 5—6 каттап чаштырар.

ТОМАТ (ПОМИДОР)

Томат кижиниң организминге хөлчөк ажыктыг: ооң амданы чаагай, минералдыг дустар болгаш С, Р витаминнер база А деп холушкак витамин-биле байлак.

Томат үр шыгжаттынмас боорга, ову дузаар, консервалаар, пюре, сок, паста кылыр болгаш бодун чөмгө ажыглаары-биле үнелиг бооп турар.

Томат — чаңгыс чылдыг, чылыгга ынак ногаа үнүжү. Ооң сорттары дыка хөй: чамдыктары эрте быжар, өскелери ортумак болгаш орай быжар. Томаттың эң негерең-

гей сорттары: «бычье сердце» — ооң чемижи улуг, 700—800 гр. чеде бээр, амданы чаагай, сугланчак чемиштиг. Лимонный деп сорт — сарыг чемиштиг, дүжүдү дыка чаагай, дузаарынга тааржыр, сугга, хөрзүнге негелделиг. Картофельный — улустуң шагдан бээр тарып өстүрүп чорааны сорт. Ол — улуг кызыл чемиштиг. Белый налив — эрте быжар, хөрзүнге, сугга, чылыгга негелделиг. Сибирский — улуг эвес чемиштерлиг, ынчалза-даа бир сыпка хөлчөк хөй помидорларлыг, эрте быжар. Болгарский эрте быжар, помидору шөйбексимээр болгулаар сорт. Алпатьва — 9050 — дүжүдү чаагай, бир сыпка хөй помидорлуг, сывы чолдак, эрте быжар, дузаарынга, консервалаарынга таарымчалыг сорт. Де-баро деп даштыкы (Бразилия) сорт. Ооң чемижиниң хевири дагаа чуургазы ышкаш, сывы хөлчөк узун, сыпка помидорлары хөй, аарыгларга белен алыспас, сугга, хөрзүнге, чылыгга негелделиг. Ол сорттуң помидорларын бичии азарганчындаа чыып алырга, кызып быжып кээр, дузаарынга, консервалаарынга тааржыр. Амданы хөлчөк чаагай, быжары эрте. Помидорларның сорттары хөлчөк хөй.

Томат рассадазын март 1-ден 20-ге чедирип олуртур. Оон орайтаарга — озалдааны ол. Урезинни олуртурунга белеткээрде, ону 1%-луг марганцовка эзилдириинге 15 минута туткаш, арыг сугга чүп кааптар. Ооң соонда 2—3 хондур өл пөске азы марляга ораагаш, чылыг черге салгаш шыгыдар.

Рассада тарыыр хөрзүннү күзүнне белеткеп алыры чугула. Хаар-

жактың дооразы 30 см, узуну 60 см, бедии 8 см болза эптиг. Хөрзүннү мынчаар холуур: чартык кочал кара хөрзүннү, чартык кочал 3—4 чыл болган иринди хөрзүннү элезин-биле холуур. 1 стакан ыяш хүлүн, 2 стакан арыглаан элезинни база холуп алыр. Помидор үрезинин тарыыр өйү чедип кээрге, неделя бурунгаар бажыңга хөрзүннү хааржакка эккеп чылыдар. Тарыыр мурнунда ону эки суггарар. Шыгыткан үрезиннерни аразы 1—2 см кылдыр тарыыр. Эгезинде чаңгыс хааржакка хөй янзы сорттарны тарааш, аразын оттуг-ыяш-биле азы чээрген-биле аңгылаар, сорттарның дужунга аттарын бижиир.

Тараан соонда 20—25 градус чылыг черге тургузар. Оон элээн өзүп кээрге, 8—10 градус сериин черге тургузар, оон башка үнүштерниң сывы чинге узун кылдыр өзүп кээр.

Рассадаңың үнүштериниң езулуг бүрүзү 3—4 чедип чорда, сорттар зайы-биле аңгы-аңгы хааржактарга аразы 6—8 кылдыр чара олуртур. Чара олуртур бетинде үнүштерни элбеди суггарып алыр.

Рассадаңы эки ажаап өстүрүп алырга, дүжүт чаагай болур. Рассадаңың хөрзүнүн үргүлчү шык турар кылдыр суггарып турар, ол суг өрээл температуразы ышкаш чылыг болур журулуг. Бир эвес помидор рассадазы кошкак өзүп турар болза, ону инек, дагаа, аът едээниң кайы бирээзиниң суу-биле суггарар. Инек өдээн шыгыткаш, ооң 1 л суун 10 л арыг сугга хollaаш, ооң-биле суггарар.

Органиктиг чемишчидилге чок болза, минералдыг дустарны ажыг-

лап болур. Чижээ, суперфосфатты 40 граммны 8 л сугга эзилдиргеш, үнүшке суггарылга соонда немең чемишчидер.

Помидор рассадазын чара олуртуп турар үеде, ооң кол дазылының бажын одура кезерге эки. Ынчан үнүштүң кыдыкы дазылдары көвүдөп үнөр. Кыдыкы дазылдар хөй болган тудум, үнүштүң эзери чаагай болур. Рассадаңы чара олурткан соонда, үнүштер быжыгып үнүп эгелей бээрге, оларны хүндүс чылыг черге, дүне сериин черге тургузары чугула. Даштын агаарның чылыгы 10—18 градус чедө бээрге, өзүмнерни дадыктырар. Салтын чок үеде рассадаңы Салконче, чаглактыг черге үр эвес үндүрүп эгелээр. Ооң соонда доңат эртип, агаар чылып кээрге, май айның 15—20 үезинде рассадаңы даштыгаа азы чылыг үгекке хөндүрүп тудуп болур. Ынчалза-аа агаарның байдалын хайгаарап турары чугула.

Помидор чырыкка, чылыгга ынак үнүш. Ынчангаш ону хүнээр-рек, ыжык черге олуртуру чугула. Рассадаңың үнүштерин июнь айның 10—15 үезинде олар 65—75 хонук хуусаалыг турда черге олуртур. Агаарның байдалы сооксумаар хире болза, оон орай олуртур апар.

Помидор олуртур черни күзүм-кө белекчеп алыры чугула. Ол черге 2—1 м² девискээрге-ле 1 кочал ирчиңди өдөкти төгөр. Олче ыяш хүлүн, бичии дагаа өдээн база немээр, сөй соонда черни хандыр казар. Помидорну чазын черге олуртур беткеде черни база катап контарып, дээр бааш-биле хөйүглааш, хүн караанга

турган чылыг суг-биле эки суггарып алыр. Помидорларны черни чалдап, бугалап-даа тус-тузунда аңгылап-даа олуртуп болур. Помидор үнүштерин кежээки серин үеде азы бүргег хүнде черге тарып олуртур, оларның дазылдарын хөлчөк камнаар. Олурткан соонда база катап чылыг суг-биле суггарар. Неделя дургузунда эки суггарып турар. Үнүш бүрүзүн өргөнчигештерге быжыглап баглаар.

Помидор үнүштери шапкын өзүн эгелей бээрге, ооң суггарылгазын баштайгызы ышкаш көвүдетпес, суггарган соонда хөрзүнүн үлдүредип каап турар (2—3 хонгаш). Ынчан помидорнуң дөзүнче агаар кибери экижиир болгаш бок үнүштер чок болур.

Помидорну черге олурткан соонда 7—8 хонганда, немелде чемишчидилгени бээр. Аът, инек, дагаа элээниң кайы бирээзин сугга тургускаш, ону бичилеп сугга холааш, 1 дасче 0,5—1 литрни кудар (ол өдек холуксаазын дыка хандылап болбас, үнүштер «өрттени» бээр). Өдек чок таварылгада минералдыг чемишчидилгени ажыглап болур: 1 л сугга 10 гр аммиак селитразын, 40 гр суперфосфатты холааш немелде чемгерер.

Помидорнуң дөзүн база 10—15 хонгаш хөөп каап турары чугула, чүге дээрге ынчан немелде дазылдар көвүдөп үнер болгаш хөрзүндөн чемиштиг бүдүмелдерни үнүш хөйүнү алыр аралыг. Өзүп үнүп турар помидорнуң бүрүзү ак-ногаан болза, оларны 7—8 хонгаш-ла чемишчидип турар. Помидор үнүжүнүң сывы узап, чечектери эвээш

болур болза, фосфор, калий бар бүдүмелдерни бээр. Үнүштерге органиктиг болгаш минералдыг чемишчидилгелерден аңгыда микроэментилер деп дустар база херек. Оларга молибден, борная кислота, көк-даш, марганцовка, цинк камааржыр.

Марганцовканы 1% кылдыр эзилдиргеш, инек өдээ-биле ээлчештирип суггарарга хөлчөк эки дээштиг болур. Борная кислотаны 10 л сугга 2—3 граммны эзилдиргеш ажыглаар. Ылаңгы үнүштер чечектелип турда, оларның кырынче чаштырып суггарар, ынчан чечектер дүшпес болур. Оон өске-даа микрочемишчидилгелерни үнүшке 2—3 граммнап бээр. Помидор хөй сыпталып, адырланып өзер үнүш. Тываның чайы кыска болганда сөөлзүредир үнгүлээн сыптарның помидорлары быжып четтикпес. Ооң ужурунда бир дөске 2 сып арттыргаш, өскелерин чүгле 5 см арттыргылааш, кезип каап турар. Помидорну картофель-биле кожа база ооң соон дарый олуртуп болбас, чүге дээрге оларның хоралакчылары чаңгыс аай.

РЕДИС

Редис соокка эң-не шыдамыккай, өзүүчел ногаа үнүжү, ол агаарның температуразы 10—12 градус чылыг турда өзүп эгелээр. Ынчалза-даа редис хөрзүннүн өл-шыгынга болгаш чырыкка негелделиг. Редис эрте чажар. чүге дээрге ынчан ол хөрзүннүн өл-шыгын чөп ажыглаар. Чайның кончуг изинде редис үнмес. Ынчангаш Тываның

байдалынга редисти чазын эрте (апрель 25-төн май 10-га чедир база күскээр) август 10—15 үезинде) олуртуп чажар.

Редис тарыыр чалдаан черниң (грядканың) хөрзүнүн 18—12 см хандыр хүүрек-биле аңдаргаш, дыр-бааш-биле хоюглап белеткээр. Ол хөрзүнге күзүн-не иринди өдөк төп алыр ужурлуг. Оон аңгыда инек өдөөн сугга тургускаш, ооң-биле хөрзүннү баш удур чемишчидип суггарар, ыяш хүлүн база төгер. Ынчаар хоюглап каан хөрзүннү эки суггаргаш, орта редис үрезиннерин олуртур.

Үрезини олуртурунуң ханызы 1—2 см, үнүштер аразы 4—5 см турар ужурлуг. Редистиң үрезиннерин чаңгыс хүн олуртпас болза эки, 4—6 хонгаш база чамдызын чажып алыр, чүгө дээрге ол колдуунда хары угда үнүп кээр, ону туруп чип күш четтикпейн турдала, ооң шынары баксырап каар — ыяштагы бээр. Редисти чазын эртежик олурткаш, ону полиэтилен пленка-биле агаар чылып келгиче чедир бир каш хонук шуглап турар. Чүглө хөрзүннүң шык тарарын хайгаараар.

Редис тараан чалдаан черни хүннүң-не суггарар, бок үнүштерин туруп октаптар, редис өзүмнери үнүп кээрге, одураглар аразының хөрзүнүн үлдүредип турар.

Редис өзүүчөл, хөй негелде чок үнүш болганда, чер чедишпес болза, ону еске үнүштер тараан черниң кыдын дургаар азы үнүштер аразыңга-даа тарып каап болур. Редисти олурткан соонда 30—35 хонук эрткенде-ле чип эгелей бээр.

РЕДЬКА

Ол хөлчөк өзүүчөл, хөрзүңгө, суг-сугатка улуг-ла негелделиг эвес үнүш. Ону чазын база-да эртежик тарып олуртур: апрель төнчүзүндө майның баштайге хүннеринде. Ооң үрезиннерин 4—5 см ханы, аразын 15—20 см кылдыр олуртур. Ажаалда, суггарылганы редис-биле дөмей.

МОРКОВЬ

Морковьту шаг-шагда гректер, римляндар чөмгө ажыглап эгелээ. Ам ону бүгү делегейниң чурткарында тарып өстүрүп турар. Морковь «А» витамин болгаш каротин дээр чугула бүдүмөл, эфирлиг эс-биле байлак. Ону ижин-баар аарыгларын, хан эвээжээн таварылгада кижилерни эмнээринге ажыглап турар.

Морковьту чигге, хайындыргаш-даа база консервалап, кургадип алгаш-даа чөмгө хөреглээр. А чип уругларга ооң чулуун ижиртири эң-не чугула.

Морковьтуң сорттары хөй: элээн неперенгейлери Нантский — эрте-быжар сорт, Витаминная-6 ордумак быжыычал, Шантанэ-2461, Московская зимняя-А-515, Несравненная база ордумак быжыычал. Бо сорттарың чулуу элбек, амданы чагай, дүжүдү бедик, шыгжагга дөк үрөлбөс.

Морковь хүңгө, чырыкка, сугга база негелделиг. Ону тарыыр чалды күзүн-не белеткеп алыр. 1 м² черге чартык кочал иринди өдөккө, 100—150 грамм ыяш хүлүн, 4 спан кан хире ишти арыг элезинни не-

мээш, черни коптарып казар. Оон ону эки хоюглаар болгаш суггарар. Чазын май айның эгезинде ол чалды база катап каскаш, дырбааш-биле хоюглааш, суггарар. Велеткеп алганыңар чалга 2—3 хонгаш, морковьтуң үрезинин одуруглай чажып тарыыр. Одуруглар аразы — 13—15 см. үрезиннерниң — 3—4 см, а чажарының ханызы 2—3 см болур ужурулуг. Үрезинни чажып каан соонда, чалдың кырынче хоюглаан ириндини немээр. Бо таварылгада үрезиннерни хат албас, ол ышкаш чалдың шык чыдарын магадылаар. Ол үрезин чажып каан чалды пленка азы картон-биле шып каарга, өзүмнер дүргөн үнгүлөп кээр. Өзүмнер үнүп келири билек пленканы ап кааптар.

Морковь үрезини 15—18 хонгаш үнүп эгелээр, ол өйде бок үнүштер үнгүлөп келген турар. Ынчангаш морковьтуң үнүжү 3—4 бүрүлүг апаарга, бо үнүштерни аштап арыглаар. Бир эвес морковьту сырый олуртуп каан болзуңарза, ону эрте дээрэ эвээжеди чулуп каапканы чугула. Ол сырый үнерге, морковьтар бичини-бичии болур.

Морковь өзүмнерин баштайгы үеде хүнге чылаан суг-биле лейкадан суггарар. Морковь тараан черниң өл-шыгын көрүп тургаш суггарар. Чай дургузунда бок үнүштерни үргүлчү аштап турар. Үнүштер элээн өзүп келгенде, немелде чемгерилгени бээр: инек, аът, дагаа өдөөн кайы бирээзин алгаш, кочалга үш хондур шыгыткаш, ооң суун 10 литр арыг сугга 1 литрин холааш суггарар. Ол ышкаш марган-

цовканың кошкак эзилдири-биле суггарары база чугула.

Бирги немелде чемишчидилгени морковь үнүжү 3—4 бүрүлүг апарганда чорудар, ооң дараазында 10 хонганда суггарып чемишчидер. Үнүштери чаагай өзүп турар болза, оон ыңай немелде чемгерилгени кылбайн барып болур, суггарарда соок сугну ажыглап болур.

Морковь үнүштерин хоралакчы курттардан камгалаар деп бодаар болза, ону тараан чалдың бир чартынынга чеснок, өскезинге борбак согуна олуртуп каар.

Морковьтуң үрезинин ногаажылар боттары белеткеп ап болур. Ол ийи чылдыг үнүш. Бирги чылында үрезинден бүрү, сып болгаш морковь үнер. Дараазында чылын морковьтуң дазыл-чемижин олуртуп каарга, оон база-ла сып, бүрү үнгеш, ам-на чечектелир. Ынчаар үрезинни алыры-биле олуртурда, кыштаан морковьтарның эң улууз шилип алгаш, чазын черге тарып алып. Ооң ажаалдазы, суггарылгазы өске ногаалар-биле дөмей. Ол морковь чай дургузунда үнүп, чечектелир, а күзүн орта үрезин тыптыр. Үрезинниг морковь сывын черден тургаш, кургаткаш үрезинин аңгылаар.

ЧЕСНОК

Чеснок чем аймаанга болгаш медицинага улуг ужур-дузалыг ногаа үнүжү. Ону колбаса бүдүрүлгезинге хөйү-биле ажыглап турар. Ногаа дузаарынга база ажыглаар. Чеснокту эът аймаанга, ногаа дузаарынга ажыглаарга, аът-чем

белен үрөлбөс болур. Ол боду шыг-
жагга база үр үеде чыдып болур.

Чеснок соокка шыдамык үнүш,
ынчангаш ону чурттуң кайы-даа
куржагларында тарып, өстүрүп ту-
рар. Ол эки үнчүүчөл, оң сортта-
ры элээн хөй: Сочинский-56, Укра-
инский белый, Ростов, Тянь-
Шань-2. Чеснок хөззүңгө болгаш
өл-шыкка негелделиг. Ынчангаш
чеснок тарыыр чалды күзүн-не бе-
леткеп, иринди өдөкти олчө төгөр.
Чазын чеснокту олуртур бетинде
чалдың довураан эки хоюглап, хүл-
дү (1 кв. м черге 1 стакан) холуур.
Май айның баштайгы хүннеринде,
чеснок тарыыр чалды дырбааш-би-
ле катап хоюглааш, эки суггарар.

Олуртур чеснокту баш удур бе-
леткээр. Борбак чеснокту аңгылап
адыргылаар. Ол кезекчигештерни
1 хуулуг марганцовка эзилдириин-
ге 20 минутада тургускаш, арыг
суг-биле эки чуп. кааптар. Оон
оларны 3—4 хонук чылыг черге
сугга шыгыткаш, аразын 6—8 см,
ханызы 4—5 см кылдыр олуртку-
лаар.

Чеснок суггарылгага элээн негел-
делиг, ону элбек суггарар, дову-
раан база хоюглап каап турар. Чай
дургузунда оң пок үнүштерин
аштап, немелде чемгерилгени чору-
дар: еске ногааларга ышкаш өдөк
суун ажыглаар. Күзүн чесноктун
сывы кадып эгелээрге, ону казып
алыр. Ол казарда оң сывын аңгы-
лавас, сывы-биле 5—6 хондур кур-
гадыр.

СОГУНА

Согуна, кулча аймаа хөлчөк
яны-бүрү: борбак согуна, порей,

батун, хөй карттыг согуна дөкк
оон-даа өске. Оларның эң-не негел-
реңгейи борбак согуна биле батун
деп көк согуна.

Көк согуна тарыыр черни күзүн
белеткеп алыр: чалды каскаш,
ынаар хүлдү (1—2 стаканны) ирин-
ди өдөкти немээр. Чазын үрезин
согуна олуртур чалды база катап
каскаш, дырбааш-биле эки хоюг-
лаар, суггарар. Борбак согуна-даа,
көк кулча-даа хөлчөк үнүчөл.
Ынчалза-даа оларны тарыыр бетин-
де чылыг черге шыгыдып алыр,
майның баштайгы хүннеринде та-
рып олуртур. Борбак согунаны чер-
ге тарыыр бетинде оң даштыкка
сарыг картын ап кааптар, оон баш-
ка ону курт чип туруп бээр. Бор-
бак согунаны олуртурда аразы
6—6 см турар ужурлуг.

Көк кулчаны үрезини-биле та-
жып тарыыр. Согуна, кулча негаа-
рарып үнүп кээрге, оларның ара-
зында пок үнүштерни аштаар. Со-
гуна, кулча тараан чалды хүнүң-
не суггарып турар. Олар эки
үнүчөл-даа болза, немелде чемиш-
чидилгени база чорудар. Өске негаа
культуралары ышкаш аът, илөк,
дагаа өдээнден суук чемишчидил-
гени белеткеп алыр. Кочалга олар-
ның кайы бирээзиң 2—3 хондур
тургускаш, ол хандыны сугга хо-
лааш, согунаңы чемишчидип сугга-
рар. Оң дараазында суггарарда,
марганцовка эзилдириин азы хүлдү
сугга холуп алыр. Чай төнүп чор-
да чемишчидилгени бербейн баар.

Борбак согуна ийи чылдыг
үнүш. Бир дугаар чылда кара үре-
зиннерден бичии борбак согуналар

үнүп кээр, оларның чамдыктары улуг-даа болгулаар. Бичежек согуналарны дараазында чылын олуртуру-биле шыгжап алыр, а келир чылын олардан ам езулуг улуг борбак согуналар үнер.

Согуна, кулча аъш-чемге холуурунга эң-не ажыктыг ногаа болур, эмчилер согунаны ыяавыла чип турарын сумелээр.

Согунаның үрезинин ногаажыларның боттары өстүрүп алыры чугула. Үрезинин алыры-биле шыгжагга кыштаан улуг борбак согунаны шилип алыр. Ийи хире улуг согуналарны чазын приндилик хөзүңгө олурткаш, эки ажаап чайлаарга, ол чечектелип үнгөш, күзүн үрезинин бээр. Ону күзүн алыр. Кыжын шыгжаары өске үрезинер-биле демей: пөске ораагаш, хавындан арыглааш, кургадып кургаг черге кыштадыр.

Чамдыкта согунаны тарып каарга, анаа-ла узап өзүп түрүп бээр (стрелка). Ынчаар үнгөн согунадан эки дүжүт болбас. Ол чорук чайгы багай ажаалдадан бооп болур, багай шынарлыг үрезинден база ыңдыг согуналчак кулча үнүп болур, ол ышкаш чаңгыс черге үр тарыырга база багай салдарлыг. Борбак согунаны огурец, помидор, эрте быжар капуста үнүп турган черлерге өстүрүп болур.

СВЕКЛА

Чемш дазылдыгларның иштинден свекла эң-не үнелиг. Ону аъш-чемге, мал чеминге база эм ужурдузалыг кылдыр ажыглап турар. Свекла углеводтар, белок, минералдыг дустар-биле, С, В, Р витамин-

нер-биле байлак. Кызыл свекла ижин-шөйүндүнүң ажыл-чорудулгазын экижидер, хан базымшыкынын кудуладыр шынарлыг бооп турар.

Свекла ийи чылдыг үнүш. Баштайгы чылда үрезинден чолдак сып, бүрүлөр болгаш дазыл чемш үнер. Ол хөлчөк өзүүчөл. Оон ажаалдазы дээрге, чайгы сугтарыга, пок үнүштерден камгалаары болур. Свекла үнүп турар хөзүңгө немелде чемшчидилгени 1—2 каттап бээр, хөзүңнү үлдүредип турар.

Ийги чылында үрезинин алыры-биле борбак свекланы тарып кааш, ажаап турарга — чайын чечектелген соонда, күскээр үрезинели бээр.

БАХЧИ КУЛЬТУРАЛАРЫ

Арбуз биле дыня чылыгга болгаш чырыкка эң-не негелделиг үнүштер. Оларның чогумчалыг езеринге хөзүңнүң чылы 25—30° турар ужурлуг. Ынчангаш олар Тываның кандаашкынның, изир чайынга тааржып үнер. Арбуз-даа, дыня-даа хөзүңгө улуг-ла негелделиг эвес деп болур. Олар элезинелчек, суг сиңичел база принди доураактыг хөзүңгө эки үнерлер.

Бистиң республиканың чаймыкка болганда, арбуз биле дыняның дүргөн быжыгчал сорттарын олуртуру чугула. Дыняның эрте быжар сорттары: Алтайская, Ранняя-133, Харьковская ранняя, Колхозница; арбузтуң — Сибиряк, Алтайский полосатый, Огонек, Роза юга-востока. Бо сорттар дүргөн

Быжарындан аңгыда, соокка база шыдамыккай бооп турар.

Арбуз, дыня олуртур черни күзүнне принди өдөк төккөш, андарып алыр. Чазын үрезинни чажар бетинде черни ийи дугаар үлдүредип хоюглаар. Олуртуру-биле улуг-улуг үрезиннерни шилип алгаш, 7—8 хонук шык черге тудар. Ынчан үрезин шимчеп эгелээр. Хөрсүннүң чылыы 12—15° чеде бээрге, арбус биле дыняның үрезиннерин ханызы 4—6 см кылдыр олуртур. Үрезиннер аразын—10—10 см, а одуруглар аразын 70 см хире олуртур.

Үнүштер өзүп эгелээрге, хөрсүнү, үлдүредип, чымчадыр, бок үнүштерни арыглаар, аштаар. Арбуз, дыня сугну хөйүнү хереглес, ынчалза-даа Тываның чайы изиг, халыын болганда оларны бир хонгаш-ла суггарып турары чугула. Кажан арбуз, дыня борбактажып, чемижи үнүп келгенде, суггарылганы эвээжедир. Оларның шуут када бербези-биле 4—5 хонгаш суггарып каап турар. А чемиштер быжар чоокшулай бергенде, суггарбас болза ажырбас. Ол өйде хөй суггарга, арбуз биле дыняның амданы баксырай бээр.

Д о п ч у з у

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Чотпуң-оол Чочагар. Чеди хонук. Т о о ж у	5
Сарра Куулар. Оваа.	48
Монгуш Кенин-Лопсаң. Дайзын уруу. Р о м а н д а н э г е л е р	54

ШҮЛҮГЛӨЛДӨР, ШҮЛҮКТӨР

Кызыл-Эник Кудажы. Шаараш демир Россия. Тыва. От. Аныяк журналисттиң ыры. Инчек. Сырга. Челер-Оюм	68
Монгуш Өлчей-оол. «Үүлө бүтсүн!» Чаштанчы көс. Ийи аңгы. Алызы чок херек болган	72
Салчак Молдурга. Өвүр ыдыы. Дус-Даг	76
Куулар Черлиг-оол. Алдын эзеңги. «Улчумал хат...», «Шүлүкчүнүн караанче...». «Ишкин-Сайыр чыварындан...», «Сүт-ле-Хөлдүн эринде»	79
Николай Куулар. Тел-ыяш. «Амыдырал төнмөс көбжү...» Бурган оруу. Кижн хөңнү.	83
Кечил-оол Экер-оол. Изим арткан.	85
Юрий Кюнзегеш. Үлегери артып калыр. Чайлагдан бээр аскымнат. Кавайында дүжөп чыдыр. Мөчөөн кижиниң чугаазы. Чуртталгага пөкпедни. Идиктерим ам-даа бар-ла. Бодалдарым бодаралы	90
Николай Ооржак. Чонум эргип. 1. Хемчиктерим. 2. Эрзин, Тести эргип чорааш. 3. Ийи чалым. 4. Өвүр чону. 5. Моол кыстар	93
Борис Чюдюк. Калчан-Шилги. Кижн баштыг Сайыр.	99
Түлүш Карыма. Акташ чорзун. Чүгө читти?	102
Сайлыкмаа Жомбу. Чылыгы арткан. Ийи эрик. Сенде, менде. Септе, хемде. «Туман. Орук. Күскү эртен...» Кыйгырбышаан	104
Борис Куулар. «Менден чүгө хөөнзүредин...», «Эртенги хүн хаяазы деп...», «Соңга өттүр...», «Ол-даа канчаар...», «Халак-халак, чалыгы назын	105
Шоома Даржай. Самбажыктар кире дүштү. Энерелдиг мээң-не авам. Амгы үе дугайында. Аңгыр куштар канчап барган?	108

САЙЗАНАК

- Монгуш Эргел.* Ийи алышкы. Буян-кежик. 112
Биче-оол Дюндуп. Ава дугайында бодал. 117
Александр Кыр. Бөдүүн сөс. Чаптанчыг Буян. Күзөлдөр. Соок-
Ирей. Демдеглел. Дүш. 118
Серээ Хертек. Ыраажы куштар. Тенек-оолдуң үүлдөдиглери. Шым-
чыпкан. Үгү. 120
Эрес-оол Монгуш. Баштайгы олча. Харда истер. Чакпалыг чавана.
Алдын-Чарын. Мончарлыг хулбус. 127

ДАМЫПРАК

- Анай-Хаак Тере.* Эжим сеңзэ. 134
Меңги Ооржак. Тояап чор мен. Хүлүмзүрүг. Кижиге хөңнү. Көшкө-
лендир дойлуп батты. 135
Сыдыс Доңгак. «Канчап бардың...» «Удумзурап бедик дагдан кө-
рүп ор мен...» «Чалы назын дөстүнмес...» «Сеткил-хөңнүм
шылай-дыр...» «Сеткилимде...». 136

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ БОЛГАШ НОМ САҢЫ

- Урэн Донгак.* Енисей бижикиринде болгаш тыва шүлүк чогаалын-
да Ай биле Хүннүң поэтиктиг омур-хевирини. 139
Гинаоглу Золбаяр. «Нөхөр, широлха-да» деп сөстү дагын тайыл-
бырлаарының шенелдези. 142

АЖЫКТЫГ СҮМЕЛЕР

- Номааларны өстүрери. 147

УЛУГ-ХЕМ, № 2 (11/89)

1994

Март — апрель.

Литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Тувы

Редакторы выпуска К. К. Кудажы, Ю. Ш. Кююнзегеш. Обложка художника М. Ч. Чооду. Фотографии на обложке В. Н. Савинык. Технический редактор А. А. Чернова. Корректор Д. Х. Кунзегеш.

Сдано в набор 15.02.94. Подписано к печати 29.04.94. Формат 60×84^{1/16}. Бумага газетная № 2. Гарнитура школьная. Печать высокая Физ. печ. л. 10. Усл. п. л. 9,3 Усл. кр.-отт. 9,53. Уч.-изд. л. 9,04. С—25. Тираж 10000 экз. Заказ № 175.

Редакция журнала «Улуг-Хем», 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57.

Твдлография Коминформпечати Республики Тыва, 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

1-00